

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

İMPARATORLUK SONRASI

Sovyetler Birliği ve Rus, Osmanlı ve
Habsburg İmparatorlukları

Karen Barkey | Mark Von Hagen

İmparatorluk Sonrası
Karen Barkey - Mark Von Hagen

Özgün K nyeye
After Empire / Multiethnic Societies and Nation-Building / The Soviet Union and the Russian, Ottoman, and Habsburg Empires
  Westview Press, 1997

Bu eserin tüm hakları Nurcihan Kesim Lisans ve Telif Hakları Ajansı aracılığıyla satın alınmıştır.

VERSUS KİTAP
  Her hakkı mahfuzdur.

Çeviri: Ebru Kılıç
Grafik Tasarım: Versus Kitap

1. Baskı, Ekim 2012
Versus Kitap: 137
ISBN: 978-605-5691-68-4

Baskı
Sertifika No: 13901
Deniz Ofset: 0212 613 30 06

VERSUS KİTAP
Sertifika No: 22806
Albay Faik S zdener Sk.

Benson İ  Merkezi No:21/2
Kadıköy / İstanbul 34710
Tel: 0 216 418 27 02 (pbx) Faks: 0 216 414 34 42

www.versuskitap.com
versuskitap@versuskitap.com
tiwitter.com/versuskitap
facebook.com/versuskitapyayinlari

İmparatorluk Sonrası

Çok Etnili Topluluklar ve Ulus İnşası

*Sovyetler Birliği ve Rus, Osmanlı ve
Habsburg İmparatorlukları*

Karen Barkey - Mark Von Hagen

Çeviri: Ebru Kılıç

İçindekiler

İMPARATORLUKLAR NASIL YIKILIR	11
CHARLES TILLY	

İMPARATORLUKLARIN SONU	25
E. J. HOBSBAWM	

BİRİNCİ KISIM İMPARATORLUKLARIN ÇÖKÜŞÜ: NEDENLER

İMPARATORLUĞU DÜŞÜNMEK	35
ALEXANDER J. MOTYL	

İmparatorluk Ne Olabilir	36
İmparatorluklar Nasıl Yükselir	39
İmparatorluklar Nasıl Çöker	44
İmparatorluğun Geleceği	46

OSMANLI İMPARATORLUĞU	51
ÇAĞLAR KEYDER	
Çözülmenin Dinamikleri	52
Ulus-Devlet Kaçınılmaz Mıydı?	60

HABSBURG İMPARATORLUĞU	71
SOLOMON WANK	
RUS İMPARATORLUĞU	89
MARK VON HAGEN	
Eski Rejimin Yapısal Krizi	92
Harb-i Umumi, 1917 Devrimleri ve İmparatorluğun Çöküşü	97
Sonuç	101
SOVYETLER BİRLİĞİ	109
VICTOR ZASLAVSKY	
Sovyet Sisteminin Doğası	111
Sovyet Karşı Modernleşmesinin Nedenleri ve Tezahürleri	119
Siyasi Reformlar ve Sovyetler Birliği'nde Milliyetçiliğin Yükselişi	121
Sovyet İmparatorluğu ve Milliyet Politikası	123
Sonuç	132

İKİNCİ KISIM

İMPARATORLUKLARIN ÇÖKÜŞÜ: SONUÇLARI

İMPARATORLUĞUN SONUÇLARINI DÜŞÜNMEK	141
KAREN BARKEY	
Emperyal geçmişin mirası	143
İmparatorluktan Ulusa	147
Süreklilik ve Bakiye Devletlerin Krizi	148
İmparatorluğun Çevre Bölgelerinde Ulusal Devletlerin Oluşumu	152
Kurumlar, Elitler ve Cemiyetler	155

OSMANLI İMPARATORLUĞU	163
ŞERİF MARDİN	
Cumhuriyetçilik	169
Eğitim	172
Din	175
 HABSBURG İMPARATORLUĞU	 181
ISTVAN DEAK	
 RUS İMPARATORLUĞU	 197
RONALD G. SUNY	
 İMPARATORLUKTAN SONRASI VE HALKLARIN AYRIŞMASI	 216
ROGERS BRUBAKER	
Balkanlar'dan Müslüman / Türk göçü	217
Macaristan'ın Halefi Olan Devletlerden Macar Göçü	221
Habsburg ve Hohenzollern Halef Devletlerinden	
Almanların Göçü	224
İmparatorluklar Sonrasında Etnik Ayrışma:	
Bazı Genel Ayırt Edici Özellikler	230
Karşılaştırmalı ve Tarihsel Perspektiften	
Sovyetler Birliği Sonrası Devletlerden Rus Göçü	233
Seçici ve Eşitsiz Etnik Ayrışma	237
Sonuç	241
 SONUÇ	 249
KAREN BARKEY VE MARK VON HAGEN	

*Habsburg ve Osmanlı imparatorluklarında doğan,
ömürlerinin büyük bölümünü imparatorluklardan sonra süren büyükbabalarımıza*

TEŞEKKÜRLER

Bu kitap Kasım 1994'te Columbia Üniversitesi'nde düzenlenen bir konferans sonucu ortaya çıkmıştır. Konferans, Sosyal Bilimler Araştırma Konseyi Yakın ve Ortadoğu Ortak Komitesi, Sosyal Bilimler Merkezi ve Columbia Üniversitesi Harriman Enstitüsü sayesinde toplanmıştı. Her şeyden önce Columbia'nın Siyaset Bilimi Bölümü'nden Lisa Anderson'a ve Sosyal Bilimler Araştırma Konseyi'nden Steven Heyderman'a imparatorluklarla ilgili bu projeyi başlattıkları için, Alexander Motyl'e de konferansın düzenlenmesine yardımlarından ötürü teşekkür ediyoruz.

Konferansa katılanlara ve yorumlarını esirgemeyenlere de teşekkür ediyoruz. Bu kitaba sunumlarıyla katkıda bulunanların yanı sıra Harrison White, Jack Snyder, Steve Solnick, Richard Wortman, Şükrü Hanioglu, Robert Paul Magosci, Rajan Menon ve David Good'a da teşekkür ederiz. Sunumların tartışılması ve gözden geçirilmesi sırasında Charles Tilly, Hendrik Spruyt, Daniel Chirot ve Anthony W. Marx'ın eleştirel gözlemlerinden ve zihinlerinden yararlandık. Çağlar Keyder ve Istvan Deak, çabucak ve zerafetle rol değiştirip yorumcu olmaktan yazar olmaya geçmeyi kabul ettikleri için özel bir teşekkürü hak ediyorlar.

Editörlerimiz Margaret Sevchenko ve David Gibson sunumları yayına hazırlamak, derleyip toplamayı zor olan dipnotları ve dipnotların Latin alfabesiyle yazımlarını oturtmak için çok çalıştılar. Son olarak konferansın düzenlenmesine yardımlarından dolayı Hajdeja Iglic'in çabalarına minnetle teşekkür ediyoruz.

Karen Barkey
Mark von Hagen
Columbia Üniversitesi, New York

1

İMPARATORLUKLAR NASIL YIKILIR

CHARLES TILLY

Herodotos'tan Montesquieu'ye ve onun da ötesine, şairler, tarihçiler ve filozoflar, kültürümüzün standart edebi biçimlerinden birini tekrar tekrar üretmişlerdir: Yıkılmış bir imparatorluğa yakılmış ağıtlar. İmparatorlukların gerilemesi üzerine düşüncülerin dünya tarihinde yankılanan bir sedası vardır; çünkü sarsılmazmış gibi görünen insan eserlerinin sarsılabilirliğini herkesin görmesi için kayıt altına alırlar. Bir zamanların görkemi ile dehşet verici enkaz arasındaki tezat, imparatorlukların gerilemesi üzerine ahlaki düşüncülerin dile getirildiği metinleri; hem harabelerin içinde mağluplara karşı üstünlükleriyle böbürlenerek yeni fatihlerin hem de aşırı kibire karşı uyarıda bulunmak isteyen filozofların çektiği söylevleri sık sık beslemiştir. (Bugün Sovyet imparatorluğunun çöktüğünü dile getiren bizlerin, hangi kategoriye girdiğimizi değerlendirmemiz gerekiyor.) Filozofların ağıtları arasında, Lewis Mumford'ın Roma üzerine klasikleşmiş satırlarını hatırlayalım:

Hem siyaset biliminin hem de şehirciliğin gözünden Roma, nelerden kaçınılması gerektiğine ilişkin hâlâ önemli bir derstir: Roma'nın tarihi, hayat yanlış yöne doğru ilerlediğinde insanı uyarak klasikleşmiş bir dizi tehlike sinyalini gözler önüne serer. Kalabalıklar nerede boğucu sayılarda yoğunlaşırlarsa, nerede kiralar hızla artıp konut koşulları kötüye giderse, nerede uzak ülkelerin tek taraflı olarak sömürülmesi yakın yerlerde denge ve uyum sağlama baskısını ortadan kaldırır, işte orada Roma mimarisinin ve yaşam tarzının örnekleri sanki bugün geri dönmüşler gibi neredeyse otomatikman diriliverir: arena, yüksek apartmanlar, kitlesel yarışmalar ve sergiler, futbol

maçları, uluslararası güzellik yarışmaları, reklamlarla her yerde görünür kılan striptiz, duyuların seksle, alkolle, şiddetle sürekli gıdıklanması; hepsi de gerçek Roma tarzında. Hamamların sayısı da katlanarak artar, genişçe döşenmiş araba yollarına yapılan aşırı harcamalar da; hepsinden de önemlisi, üstün bir teknik cesaretle icra edilen, her türden kolaycı gelip geçiciliğe kitlesel olarak yoğunlaşılır. Bunlar sona gelindiğinin emareleridir: yozlaştırıcı gücün büyümesi, hayatın küçülmesi. Bu emareler arttığında Nekropolis yakında demektir, gerçi henüz bir taş bile yerinden oynamamıştır. Çünkü barbar, kenti çoktan içerden ele geçirmiştir. Gel cellat! Gel akbaba!¹

Mumford, kuramını böyle uygulamış; siyasi gücün ve teknik virtüözlüğün ılımlı bir ölçünün ötesinde artmasının, hayatı gayri insanileştirdiğini, onların kendi sonlarını getirdiğini dile getirmiştir. Alex Motyl, onun kadar görkemli olmayan bir tonda, ama onunla aynı damarda ilerleyerek “mutlakçılığın kendi yozlaşmasına yol açan patolojilere neden olduğunu; bunun birbiriyle komşu kara imparatorluklarında mutlaka merkezin çevre üzerindeki denetiminin bozulmasına yol açtığını” söylemiştir.²

Ne var ki bilgiye dayalı otopsiler gerçekleştirmeden önce, bedeninin hasta olduğundan, gerçekten ölmüş olduğundan emin olmamız gerekiyor. Ne de olsa dünyanın, ciddi devletleri tanıdığı süre zarfında, imparatorluklar baskın ve en büyük devlet biçimi, görünüşe bakılırsa ülkelerinde meydana gelen bir felaket dışında hiçbir şeyin silip götürmeyeceği etobur dinazorlar olmuşlardır. Bizler ancak bugün, yirminci yüzyılda, dört bin yıl önce Akdeniz’den Doğu Asya’ya doğru uzanan bir hat üzerinde kurulmuş devasa Avrasya imparatorluklarının devrini geride bırakmış gibi görünüyoruz. Dahası Avrupa Birliği, GATT, NAFTA gibi uluslararası birlikleri emperyal tasarımların somutlaşması olarak gördüğümüz ölçüde, bugün çalınan cenaze marşının bile vaktinden erken çalındığı ortaya çıkabilir.

İmparatorluklar gerçekten ortadan kayboluyorlarsa ölümleri, dinazorların birden ortadan kaybolması kadar çetrefilli sorular doğurur. Dünyanın en kanlı ve en askeri yüzyılının sonunda emperyal çözülme, devletler arasındaki askeri fetihlerin gerileyeceği, belki de yerini iç savaş ve soykırıma bırakacağı anlamına mı geliyor? 1960’lardan itibaren sömürgecilüğün sona ermesi de dahil olmak üzere önceki imparatorlukların dağılması, yakın dönemdeki çözümlerin enkazına neler olacağına dair ipuçları sunuyor mu? İmparatorlukların son bulması genel olarak nasıl, ne zaman ve nerede, iç ve dış yeni çatışma biçimleri ortaya çıkarıyor? Merkezi denetimin çözül-

mesine genellikle, önceden imparatorluğa bağlı olan bölgeler adına milliyetçilik patlamaları mı eşlik ediyor? İmparatorlukların halefi olan devletler hangi koşullar altında istikrarlı demokratik rejimler oluşturuyor ya da oluşturabiliyor? İmparatorluklar tarihinin sonuna gelmiş olsak da olmasak da önceki gerileme döngüleri önümüze acil sorular koyuyor, karşılaştırma yapabileceğimiz güçlü bir zemin çıkarıyor.

Bu tür karşılaştırmalara soyunurken, imparatorlukların genellikle sürdürülmesi olanaksız yönetim biçimleri benimsediklerinden ötürü başarısız oldukları yönünde kendini beğenmişçe bir varsayımdan kaçınmamız gerekir. İmparatorluklar tarihsel olarak alt edilmesi zor varlıklar olmuşlardır. Çin İmparatorluğu çeşitli isimler altında iki bin yılı aşkın bir süre devam etti; Bizans İmparatorluğu'nun ömrü bin yıldan uzun oldu, Roma İmparatorluğu yaklaşık altı yüzyıl yaşadı, Osmanlı İmparatorluğu yaklaşık beş yüzyıl ayakta kaldı, çeşitli Moğol imparatorlukları o zamana kadar hiçbir siyasi örgütlenmenin yayılamayacağı kadar geniş topraklar üzerinde beş yüzyıl boyunca varlık gösterdi; daha kısa ömürlü olup hâlâ önemini koruyan İngiliz, Fransız, Alman, İtalyan, İspanyol, Portekiz, Belçika, Hollanda, Amerikan, Rus, Sovyet, Avusturya-Macaristan imparatorluklarının sonları ise bugün hayatta olan insanların hafızalarında yaşıyor.

Avrupa, Roma ile İngiliz heyulaları arasında geçen süre zarfında, büyük Norman, Litvanya-Polonya, İsveç, Burgundiya ve başka birçok imparatorluğun hükümlerine, bunların ardından merkezi devletlerin kıtaya hakim olduğuna tanık oldu. Akdeniz çevresindeki daha büyük Müslüman devletler genellikle imparatorluk olarak örgütlendiler. Bu arada, Güney Amerika, Afrika ve Güneydoğu Asya'da daha fazla imparatorluk doğmuş ve batmıştı. Emperyal varlığın dünyamızda ne kadar yakın bir zaman önce var olduğu dikkate alınırsa, genel ve kesin bir dille imparatorluğun sonundan bahsedip bizler Çinlilerin tipik yanılgısına düşme, bir rejimin son bulmasını bir zamanlar baskın olan siyasi biçimin kesin olarak sona ermesiyle karıştırma riskine giriyoruz. Gerilla mücadelesi, soykırım ve siyasi kırımların giderek yaygın uygulama³ haline geldiği bir dünyada, yüksek sesle, geri çevrilemez "demokratikleşme" çığlıkları atarken nasıl tereddüt etmemiz gerekiyorsa imparatorlukların atalarının yanına yolcu olduklarını, sonsuza dek ortadan kalktıklarını ilan ederken de çekinmemiz gerekiyor.

Devletlerin varlığına dair bazı kanıtlar bulabildiğimiz kabaca on bin yıllık süre zarfında, çoğu devlet üç biçimden birini almıştır. Ya kent devlet-

ler olarak, ya tarımsal-askeri ülkeler olarak ya imparatorluklar olarak var olmuşlar ya da bu üçünün çeşitli bileşimleri olarak varlık göstermişlerdir: Venedik'in bir kent devletine dağınık bir deniz imparatorluğu eklemesi ya da Hollanda Cumhuriyeti'nin kent devletlerinin her an bozulabilecek bir federasyonu olması gibi. Merkezi devletler (heterojen ve sınırları açıkça tanımlanmış toprakları, doğrudan ve biraz da tektip bir biçimde yöneten, zor kullanan örgütlenmeler) önce Avrupa'da, sonra fetihler ve taklitler yoluyla genel olarak dünyada geçerli devlet biçimi haline gelmiştir.

Merkezi devletlerin diğer bütün siyasi örgütlenmelerden daha büyük avantajlara sahip olduklarını, bu yüzden onları tedavülden kaldırdıklarını da düşünmemeliyiz; sırf iki yüzyıllık bir egemenliğin ardından Batı'daki merkezi devletler çoktan, zorluklarla oluşturdukları sınırları kolayca aşan sermaye, işgücü, uyuşturucu, silah ve terör ağlarının karşılırlarına çıkardıkları güçlülere karşı ya düzen tesis etmekte ya da kamu malı temin etmekte yetersiz olduklarına dair işaretler vermeye başladılar.⁴ Bundan bir asır sonra analistler pekâlâ merkezi devletleri gelip geçici, imparatorluklarıysa bölgesel ölçeğin ötesine geçen, tarihsel olarak geçerli örgütlenme biçimleri olarak ele alabilirler.

Bir imparatorluk merkezi iktidara dolaylı yönetimle bağlı geniş, birleşik bir siyasi oluşumdur. Merkezi iktidar yayıldığı alanın her bir büyük parçasında bir miktar askeri ve mali denetim sahibidir, ama dolaylı yönetimin başlıca iki unsuruna müsamaha gösterir: 1) Her bir parçanın yönetimi için özel, ayrı sözleşmelerle mevcut yönetim mercilerinin korunması ya da yenilerinin tesis edilmesi; 2) Merkeze itaat etme, vergi ödeme ve onunla askeri işbirliği yapmaya karşılık kendi bölgelerinde hatırı sayılır özerklik sahibi araçlarla iktidarın kullanılması.

İsviçre, Amerika Birleşik Devletleri, Federal Alman Cumhuriyeti, Brezilya ya da Güney Afrika'yı inceleyenlerin aceleyle dile getireceği üzere, bu ölçütler mutlak ayrımlar olmaktan çok dereceyle ilgili meselelerdir; yine de bugünün federal hükümetleri kendi yetki alanlarında Osmanlı ya da Moğol devletlerinin sergilediğinden çok daha tek tip ve doğrudan bir yönetim sergilerler. İmparatorluklar çeşitli sözleşmelerle dolaylı olarak yönetirler, çünkü esasen, kendi yetki alanlarında ciddi yetkilere sahip olmayı sürdüren yerel iktidar sahiplerinin zorla da olsa gösterdikleri işbirliğinin yardımıyla, mevcut siyasi oluşumların askeri olarak fethedilmesiyle büyümüşlerdir. Aynı mantıkla, genellikle merkezin eski araçlarının gerçekleştirdiği dış fe-

tihlerin ve çevre bölgelerdeki direniş hareketlerinin ya da direniş hareketleriyle, eski araçların bir araya gelmesiyle çözülürler.

İmparatorluğun tekrarlanan ve esneklik gösteren geniş ölçekli bir yönetim biçimi olduğu anlaşılmıştır, bunun birbiriyle yakından ilişkili iki sebebi vardır: İmparatorluk, birbirinden ayrı küçük ölçekli birimleri, merkezden yönlendirilen iç dönüşümlere çok gerek kalmaksızın bir arada tutar; ikincisi, pahalı izleme ve bastırma faaliyetleri yürütmeksizin yöneticilere kaynak aktarır. Bölgesel yöneticiler gerekli asgari haracı, askeri desteği toplayabilmek; merkezin yararına sadakati kazanabilmek için mevcut pratikleri, anlayışları ve ilişkileri kullanırlar. Bölgelerin, şehirlerin, bireylerin ödeme kapasitelerini tahmin etme girişiminde bulunmaksızın bölgelerinin kaldırabileceği kadar ödeme yapmayı, hizmet sunmayı kabul edebilirler. Bölgesel yöneticiler, kendilerine ait bir gücü kullanabildikleri, acil durumlarda imparatorluk kuvvetlerini çağırabildikleri müddetçe emperyal merkezin yoğun bir bölgesel denetim sistemi kurması gerekmez; gelir vergilerinin, emlak vergilerinin, hatta tahıl vergilerinin gerektirdiği izleme ve sınır kontrol mekanizmalarını kurmaları o kadar bile gerekmez.⁵ İmparatorluğun kaynaklardan gelir sağlaması, normalde kesinlikle, muazzam bir kaçak, vergi kaçırma, kişisel nüfuz ve eşitsizlik pahasına işler; bir imparatorun birden gelirleri arttırma isteğinin (ya da tersine zorlayıcı gücünün birden görünür biçimde azalmasının) önceden itaatkâr olan tebası arasında isyana neden olmasının nedenlerinden biri budur. Ama emperyal sistemin kaba yalınlığı, onun birçok sosyal duruma uyumlu hale gelmesini sağlar.

Bu yüzden, gücün bir kent devletinde, tarım ülkesinde ya da merkezi bir devlette yavaş yavaş birikerek toplanmasının tersine, imparatorlukların genişlemesi bazen şaşırtıcı bir hızla gerçekleşir; çünkü imparatorluklar askeri fetihleri, siyasi mensubiyetle birleştirir, mevcut yönetim sistemlerini haraç ve askeri ittifak ağlarının içine çeker. Hepsi de başta silahlı atlılara dayanan yağmacı Pers, Moğol ve Osmanlı imparatorlukları, işte bu yüzden tarımcı komşularının yanında birden parlayıvermişlerdir. Gelgelelim, imparatorluklar aynı nedenle göz alıcı bir şekilde çökebilirler. Çöküş kimi zaman çabucak gelir; çünkü: 1) imparatorluğun hakim olduğu siyasi oluşumlar idari ağla zayıf bir biçimde bütünleştiklerinden ayrılabilir halde kalmışlardır; 2) vassalların ayrılma gücü de dahil olmak üzere özerk güçleri vardır; 3) boyunduruk altındaki nüfuslar farklı kimliklerini, hatıralarını ve uğradıkları haksızlıkları unutmamışlardır; 4) merkezin saldırıya açık hale

geldiği yolundaki bilgiler tahakküm altındaki birimler ve dış düşmanlar arasında hızla yayılmıştır. Çin İmparatorluğu diğerlerinden büyük ölçüde daha dayanıklı çıkmıştır, çünkü bu tehdit edici koşulların hepsine de karşı koymuştur. Emperyal devlet, nispeten tektip bir idari yapıyı idari bölgeleri de kapsayacak şekilde genişleterek, idari bölge düzeyindeki soyluları emperyal lûtf için rekabet sistemine dahil ederek, emperyal bürokratların yerlerini sık sık değiştirip onları doğdukları yerlerde tutmaya yanaşmayarak, iç göçü teşvik edip etnik farklılıkların kamusal olarak tanınmasını azaltarak, geniş topraklarının çok büyük bir bölümünde merkezi gücü etkili bir biçimde göstererek çöküşler ve fetihler arasında geçen yüzyıllar boyunca hanedanlarının çoğunu ayakta tutmuştur.⁶

Bu ışıktaki bakarak komünizmin çöktüğüne dair, emperyal yapısında tek bir ölümcül kusura, Alex Motyl'in deyişiyle “mutlakiyetçiliğe” ya da başka bir noktaya odaklanan açıklamalar hakkında kuşkucu bir tavır takınmamız gerekiyor. Motyl'in açıklaması sık rastlanan, içe dönük ve toptancı. *İçe dönük*, çünkü çöküşün kaynağını sistemin içinde arıyor. Toptancı, çünkü böyle bütün sistemlerin er ya da geç aynı nedenle çökeceğini ileri sürüyor. Keza Joseph Tainter da kendisinin içe dönük ve toptancı “çöküş” analizini ağırlıklı olarak merkezi denetimin net getirisinin azalmasına dayandırıyor.⁷

Başka birçok açıklamaysa tersine, ele aldıkları örneğin (örneklerin) benzersizliğinde ve/veya temel nedenlerin dışarıda olduğunda ısrar ediyor; en sık rastlanan açıklamalarsa bir çöküşün benzersiz ve genel nedenlerini bir iç ve dış etkenler dengesi gözeterek birleştiriyor.⁸ Birbiriyle komşu kara imparatorlukları sınıfında, Motyl'in içe dönük/toptancı değerlendirmesi, bu tür örgütlenmelerin zorunlu bir özelliği olduğu iddia edilen bir özelliğin -mutlakiyetçilik- örgütlenmenin hayatta kalma koşullarını ortadan kaldırdığı, tekrar eden bir süreci ortaya koyuyor. Motyl'in, yöneticinin bölgesel ileri gelenler üzerinde tanrı lûtfu bir önceliği olduğu yönündeki iddialarına karşılık, herhangi bir devletin fiili işleyişini betimlemek için “mutlakiyetçiliği” şaibeli bir biçimde kullanmış olmasını bir kenara bırakalım.⁹ Hadi, “başkan/reis” terimini, bilinçli olarak inşa edilmiş doğrudan yönetimi özlü bir biçimde ifade eden bu terimi, emperyal rejimlere hizmet eden, yetkilendirilmiş yarı özerk araçları ifade etmek için talihsiz bir biçimde kullanmış olmasını da geçelim.¹⁰

Motyl'in temel fikri, Shmuel Eisenstadt'ın klasik *avant la lettre* sınıflandırmasını, imparatorluklardaki asıl-vekil sorununu andırıyor.¹¹ Gerçekten

de bütün imparatorluklar, kolayca bağlar kuran, çıkarlar bulan ve imkanlar kazanan, bunlar sayesinde emperyal müesseseden sapabilecek, onun düşmanlarıyla ittifak kurabilecek, hatta kendi adına isyan edebilecek bölgesel yöneticiler arasında güvenilir bilgi toplama ve itaati sağlama sorunuyla karşı karşıya kalır. Ne var ki bütün imparatorlukların bu ikileme yenildiğini varsaymak için emperyal dayanıklılık ve çöküşte görülen muazzam çeşitliliği görmezden gelmiş olmak, dışarıdan fetihlerin tekrarlanan önemini unutmış olmak gerekir.

İmparatorlukların nasıl son bulduklarını sormak, nehirlerin yataklarını nasıl değiştirdiklerini, mercan resiflerinin nasıl öldüğünü, insan soylarının nasıl kaybolup gittiğini sormaya benzer. Deney ortamında bulunuyorlarmış gibi hayal ettiğimizde imparatorluklar, soylar, nehirler ya da resifler için tek bir yol düşünüyor olabiliriz. Gelgelelim hayatta doğrulandığı üzere, bu yol tutulmaz. İmparatorluklar dört bin yılı aşkın bir süre boyunca bu kadar baskın, ama bu kadar çeşitli oldularsa, tarihlerinden, zaten belirtmiş olduğum kuraldan, genellikle dışarıdan fetihlerin ve içerden ihanetlerin bir bileşiminin imparatorlukların sonunu getirdiği kuralından daha önemsiz olan değişmez kurallar çıkarmamız mümkün değildir. Sovyetler Birliği üzerine düşündüğümüzde bu tür genellemeleri uzatıp Afgan savaşının Sovyetler'in askeri gücünü ve inandırıcılığını erittiğini, Gorbaçov'un Varşova Paktı devletlerinin siyasi işlerine müdahale etmeyeceğini ilan etmesinin önemini ya da Baltık devletlerinin kapitalist ilişkilerinin cazibesini vurgulayabiliriz. Ne var ki bunların hiçbirisi bizi Sovyetler Birliği'nin deneyimini başka imparatorlukların deneyimleriyle sistematik bir biçimde birleştirme yolunda pek ileriye götürmez. Sovyetler Birliği'nin çöküşünü, Habsburg İmparatorluğu'nun çözülmesine benzetme oyununu bozmak istemiyorum; ama bire bir eşleşme aramanın ilkesel olarak çok az yararı olduğu yönünde bir uyarıda bulunmak istiyorum. İmparatorlukları ve sonlarını, anlamlı bir çeşitlilik alanına yerleştirirsek daha fazla ilerleme kaydederiz.

Alex Motyl, toprakları birbirine bitişik ve dağınık olan imparatorluklar ayrımını ortaya koyarak temel bir süreci, farklılıkları çizme sürecini başlatmıştır. Yine de bu ayrımın sorunlarımızı çözmediği açıktır; örneğin geçen yüzyıla kadar deniz yolculuğunun başatlığı dikkate alındığında, dağınık toprakları deniz yoluyla birbirine bağlanan Venedik İmparatorluğu'nun toprakları arasındaki bağlantının, Rus İmparatorluğu'nun birbirine bitişik, ama karadan bağlantılı toprakları arasındaki bağlantı kadar güçlü olmadığı

ğı; ya da Venedik'in Osmanlı'nın genişlemesi sonucu boğulmasının, daha önceki tarihlerde Venedik-Osmanlı işbirliğinin çabuklaştırdığı Bizans fi-yaskosundan temelde farklı olduğu açıkça görülmez.¹² Çok muhtemel ki bu çeşitlilik boyutunu işlem maliyetine tercüme etmemiz gerekecek, ham hipotezlerimiz de şöyle bir şeyler olacaktır: 1) İmparatorluğun bir parçası üzerinde merkezi denetimi sağlamanın işlem maliyeti ne kadar yükselirse, o parçanın imparatorluktan ayrılması o kadar muhtemel olacaktır; 2) bir imparatorluğun bütün toprakları üzerinde denetim sağlamasının maliyeti bütün parçalardan elde ettiği gelirden ne kadar yüksek olursa imparatorlu-ğun çözülmesi o kadar muhtemel olacaktır.

İmparatorluğun işlem maliyetleri ve gelirleriyle ilgili iyi kurulmuş *a priori* ölçülerin yokluğunda bir fayda-maliyet formülasyonu, açıklamalara bu şekildeki akıl yürütmelerin bilindik döngüselliğini katar. Yine de Güney Amerika'dan İspanya'ya altın külçesi akışının kesilmesi ya da bir deniz imparatorluğunun topraklarını birbirine bağlayan ticaret rotaları üzerinde korsanların yayılması gibi ciddi değişikliklerin genel etkileriyle ilgili tah-minler yürütmemizi mümkün kılar.¹³ Temel gelirlerde bir gerileme ya da denetimle ilgili maliyetlerde bir artış bir imparatorluğun ömrünü kısaltır. İletişim ve tedarik hatları, çok pahalı olacak kadar uzun olan bir impara-torluk, hiç kuşkusuz, bir biçimde bu hatların kesilmesine daha hassastır. Bu şekilde yeniden ortaya konduğunda, Motyl'in yaptığı ayırım emperyal çeşitliliğin başlıca boyutlarından birini belirlememizi sağlar.

Başka hangi çeşitlilik boyutlarını ayırıp seçmemiz gerekiyor? Merkezi iktidara dolaylı yönetimle bağlı büyük bileşik siyasi oluşumlar olarak im-paratorlukların karakteri bazı adayları akla getiriyor: Büyüklüğün bir fark yaratması gerekir, askeri örgütlenme ve teknolojinin niteliğinin de öyle; emperyal merkez ve dış güçler arasındaki ilişkileri, uluslararası sistemin o dönemdeki örgütlenmesi, hakim olunan parçaların ne ölçüde hetero-jen olduğu, merkez ile çevre arasında ne ölçüde bir eşitsizlik bulunduğu, doğrudan yönetimde kullanılan mekanizmalar, en önemlisi de merkezin kendi ekonomik, siyasi ve sosyal örgütlenmesi de fark yaratacak etkenler-dir. Bir imparatorluğun hayatta kalmasında, dönüşmesinde, çökmesinde etkili olan koşullar, emperyal değişimi ortaya çıkaran süreçler, emperyal çözülmenin sonuçları ilkesel olarak bu özelliklerin çoğuna ya da hepsine göre sistematik olarak farklılık gösterir. Fazla yararı yok, ama en azından tartışma için bir liste.

Tersinden giderek, emperyal değişimin varsayılan sonuçlarından yola çıkıp geriye giderek imparatorluğun düzenlilik gösteren yönlerini anlamaya çalışarak bu tür listelerin ötesine geçmeyi umut edebiliriz. Örneğin hangi koşullarda, hangi yollarla, çatırdayan imparatorluklardan demokratik siyasi oluşumlar doğmasını bekleyebiliriz? Bugün konuya ilişkin tartışmalara demokrasinin öz ve usulle ilgili tanımları hakimdir; eşitlik ya da uyum gibi sonuçların vurgulanması itibarıyla “öz”le ilgili, serbest seçimler, görevin devredilmesi gibi düzenlemelerin vurgulanması itibarıyla “usul”le ilgili tanımlardır bunlar.¹⁴ Fakat ben yurttaşlar ile devletler arasındaki ilişkilere odaklanan, eski moda bir “kurumsal” demokrasi kavrayışı öneriyorum. Kafa karışıklığından kaçınmak için tanımlamam gereken bir dizi kavrama dayanır bu kavrayış:

Devlet: Sınırlı bir toprak dahilinde tek elde toplanmış başlıca baskı araçlarını kontrol eden, aynı ülke dahilindeki başka bütün örgütler karşısında bazı bakımlardan önceliği olan bir örgütlenme.

Devletin yönetim şekli: Sınırlı bir ülke dahilinde devletin temsilcileri ile başlıca bütün siyasi aktörler arasındaki ilişkiler kümesi.

Haklar: Uygulanabilir hak iddiaları, yükümlülüklerin karşılıklılığı.

Yurttaşlık: Devletin temsilcileri ile sadece aynı devlete hukuken bağlı olmakla tanımlanan insanlar sınıfını bağlayan haklar ve karşılıklı yükümlülükler.

Bu kavrayış çerçevesinde bir devletin yönetim şekli, 1) geniş kapsamlı bir yurttaşlık, 2) eşit yurttaşlık, 3) hükümet çalışanları ve politikalarıyla ilgili olarak yurttaşlarla bağlayıcı müzakereler, 4) yurttaşların devletin keyfi eylemlerinden korunmasını tesis ettiği ölçüde demokratiktir. Hiçbir devletin yönetim şekli bu standartlar çerçevesinde tam demokrasiye ulaşamaz; gerçek devlet yönetim şekilleri son derece gayri demokratik olmakla (dar, eşitsiz yurttaşlık, bağlayıcı müzakereler ve korumanın olmaması), nispeten demokratik olmak (bu dört alanda da değerlerin yüksek olması) arasında geniş bir yelpazeye yayılırlar.

Bu kriterlerle değerlendirildiğinde imparatorlukların parçaları ilkesel olarak bir demokrasiye ulaşabilirler; ama imparatorlukların tamamı tanımları gereği gayri demokratik kalırlar; emperyal ölçekte imparatorlukların parçalı olmaları ve dolaylı yönetime dayanmaları mensubiyetin genişliğini

değilse de eşit yurttaşlığı, bağlayıcı müzakereleri ve korunmayı engeller. Bu tanımlama çalışması demokrasiye doğru emperyal geçişin ne gerektirdiğini belirlememizi sağlar: ya (a) önceki imparatorluğun parçalara ayrılması ve bu parçalarda bölgesel kurumların müzakere ve korumayla birlikte geniş kapsamlı, eşit bir yurttaşlığa bağlanması; ya (b) dolaylı yönetimin çözülmesi ve yerini merkezi yönetim ile çevre bölgeler arasında bir ilişkiler dizisi üreten daha doğrudan, tektip bir yurttaşlığa bırakması.

Tarihte (a)'nın birkaç örneği vardır, ama (b)'nin hiç örneği yoktur. Fakat bölgesel ölçek düşünüldüğünde, (b) yolu, askeri kuvvetlerin sivillerin denetimine tabi olması, devleti destekleyen geniş sınıf koalisyonları kurulması, vergi mükelleflerinin temsili gerektiren kapsamlı bir ülke içi vergilendirmeye birlikte, demokratikleşme için zorunlu bir koşulmuş gibi görünmektedir.¹⁵ Dolaylı yönetimin ciddi biçimde çözülmesi söz konusu olmaksızın, yurttaşların hakları zayıf ve eşitsiz kalır. Hatta bu gözlem, anarşist ve kapitalist programlarda demokrasinin yolu olarak tekrar tekrar karşımıza çıkan adem-i merkezileşme (devletin nihai olarak ortadan kalkmasının) temasındaki kritik kusuru da ortaya koyar; hakları herkese aynı şekilde ve etkili bir biçimde uygulayan bir vekil olmaksızın hakların kendileri ortadan kaybolur.¹⁶

Milliyetçilik bir başka önemli meseledir. Milliyetçilik patlamaları ile imparatorlukların son bulması arasında ne kadar yakın ve genel bir bağ vardır? Bu soru, milliyetçilik yakın dönemde Yugoslavya, Sovyetler Birliği ve Varşova Paktı'nın çözülmelerini hızlandırmış ve bu çözümleri izlemiş gibi görüldüğü, yakın dönemdeki bu gelişmeler ile Osmanlı ya da Avusturya-Macaristan imparatorluklarının gerilemesi arasında ilginç benzerlikler görüldüğü için değil, milliyetçilikle ilgili çalışmalarda verimli olabilecek bir anlaşmazlık alanını tanımladığı için de önemlidir. Hepsisi de birbiriyle tutarlı olmayan çok geniş çaplı analizler, örneğin bütün ulusların yapabildiklerinde boyun eğmeye direnmelerinden, aslında imparatorlukların milliyetleri yaratmalarından ve/veya emperyal çözülme başladığında dış güçlerin imparatorluk tebaası lehine ayrılıkçılığı teşvik etmelerinden ötürü imparatorlukların gerilemelerinin ve milliyetçiliğin genellikle aynı tarihlerle denk gelmesi gerektiğini ileri sürer.¹⁷

Nedensel açıklamaları açısından birbirlerine aynı ölçüde ters düşen bir dizi tarihselci analiz ise milliyetçiliğin nispeten yakın bir dönemde, bir dizi özgül tarihsel süreç¹⁸ sonucu varlık bulduğunu, tarihsel koşulların değişme-

siyle birlikte milliyetçiliğin muhtemelen ortadan kalkmasının da eklenmesi gereken olası bir sonuç olduğunu söyleyerek cevap verir. Eric Hobsbawm ve ben devletin öncülüğüyle bir ulus tanımlama ve bu tanımları sıradan insanlara dayatma girişimlerine, ayrıca bunun peşi sıra yeni devletlerin tanınması için ulusal kendi kaderini tayin ilkesinin benimsenmesine büyük önem veren, bu anlayışla geliştirilmiş milliyetçilik yorumları yayınlamış bulunuyoruz.¹⁹ Dolayısıyla genelci ve tarihselci analizlerin karşı karşıya gelmesi (Anthony Smith'le Roger Brubaker'ın maçının diyelim!) yalnızca milliyetçiliğin çetrefilli sorularının değil, imparatorlukların arapsaçına dönmüş sonlarının da çözülmesinde bize yardımcı olma vaadinde bulunmaktadır.

Notlar

- 1) Lewis Mumford, *The City in History: Its Origins, Its Transformations, and Its Prospects* (New York: Harcourt, Brace and World, 1961), 24.
- 2) Alexander Motyl, "From Imperial Decay to Imperial Collapse: The Fall of the Soviet Empire in Comparative Perspective", (yayına hazırlayanlar Richard J. Rudolph ve David F. Good, *Nationalism and Empire: The Habsburg Empire and the Soviet Union* (New York: St. Martin's Press, 1992).
- 3) Bakınız Martin van Creveld, *Technology and War from 2000 B.C. to the Present* (New York Free Press, 1989); aynı yazar, *The Transformation of War* (New York Free Press, 1991); Helen Fein, "Accounting for Genocide after 1945: Theories and Some Findings", *International Journal on Group Rights* 1 (1993): 79-106; Ted Robert Gurr, *Minorities at Risk: A Global View of Ethnopolitical Conflicts* (Washington D. C.: U.S. Institute of Peace Press, 1993); ve Barbara Harff, "Victims of the State: Genocides, Politicides, and Group Repression since 1945", *International Review of Victimology* 1 (1990): 23-41.
- 4) Bakınız Stephen Graubard (yayına hazırlayan), "Reconstructing Nations and States", *Daedalus* 122 (1993), sayının tamamı; "Europe Through a Glass Darkly", *Daedalus* 123 (1994), sayının tamamı; aynı yazar "What Future for the State?", *Daedalus* 124 (1995), sayının tamamı; Hugh Gusterson, "Realism and the International Order after the Cold War", *Social Research* 60 (1993): 279-300; Istvan Hont, "The Permanent Crisis of a Divided Mankind: 'Contemporary Crisis of the Nation State' in Historical Perspective", *Political Studies* 42 (1994): 166-231; John Gerard Ruggie, "Territoriality and Beyond: Problematizing Modernity in International Relations", *International Organization* 47 (1993): 139-174; Sidney Tarrow, "La mondialisation des conflits: encore un siecle de rebellion?", *Etudes Internationales* 24 (1993): 513-532; Janice E. Thomson, "State Sovereignty in International Relations: Bridging the Gap Between Theory and Empirical Research", *International Studies*

- Quarterly* 39 (1995): 213-234; ve Charles Tilly, "Globalization Threatens Labor's Rights", *International Labor and Working Class History* 47 (1995): 1-23.
- 5) Gabriel Ardant, *Theorie sociologique de l'impôt*, iki cilt (Paris: SEVPEN, 1965); ve John L. Campbell, "The State and Fiscal Sociology", *Annual Review of Sociology* 19 (1993): 163-185.
 - 6) Kung-Chuan Hsiao, *Rural China: Imperial Control in the Nineteenth Century* (Seattle: University of Washington Press, 1960); Stuart Schram (yayına hazırlayan), *The Scope of State Power in China* (1985); aynı yazar, *Foundations and Limits of State Power in China* (1987) (bu iki kitap Londra Üniversitesi Oryantal ve Afrika Araştırmaları Okulu ile Chinese University Press of Hong Kong tarafından Avrupa Bilimler Vakfı için basılmıştır); Vivienne Shue, *The Reach of the State: Sketches of the Chinese Body Politic* (Stanford: Stanford University Press, 1988); William G. Skinner, "Marketing and Social Structure of Chinese History", *Journal of Asian Studies* 24 (1964): 3-43; aynı yazar, "The Structure of Chinese History", *Journal of Asian Studies* 44 (1985): 271-292; Frederic Wakeman, *Strangers at the Gate: Social Disorder in South China, 1839-1861* (Berkeley: University of California Press, 1966); aynı yazar, *The Great Enterprise: The Manchu Reconstruction of Imperial Order in Seventeenth-Century China*, iki cilt (Berkeley: University of California Press, 1985); Joseph B. R. Whitney, *China: Area, Administration, and Nation Building, Research Paper* 123 (Chicago: Sosyoloji Bölümü, Chicago Üniversitesi, 1970); Pierre-Etienne Will, "Chine moderne et sinologie", *Annales: Histoire, Sciences Sociales* 49 (1994): 7-26; Pierre-Etienne Will ve R. Bing Wong, *Nourish the People: The State of Granary System in China, 1650-1850* (Ann Arbor, Michigan: University of Michigan Press, 1991); ve Bing Wong, "Les emeutes des subsistances en Chine et en Europe Occidentale", *Annales: Economies, Societes, Civilisations* 38 (1983): 234-258.
 - 7) Joseph A. Tainter, *The Collapse of Complex Societies* (Cambridge: Cambridge University Press, 1988).
 - 8) Örneğin bakınız, Thomas A. Brady Jr., *Turning Swiss: Cities and Empire, 1450-1550* (Cambridge: Cambridge University Press, 1985); David Strang, "From Dependency to Sovereignty: An Event History Analysis of Decolonization, 1870-1987", *American Sociological Review* 55 (1990): 846-860; aynı yazar, "Global Patterns of Decolonization, 1500-1987", *International Studies Quarterly* 35 (1991): 429-454.
 - 9) William H. Beik, *Absolutism and Society in Seventeenth-Century France* (Cambridge: Cambridge University Press, 1985); Nicholas Henshall, *The Myth of Absolutism: Change and Continuity in Early Modern European Monarchy* (Londra: Longman, 1992); Sharon Kettering, "Brokerage at the Court of Louis XIV", *Historical Journal* 36 (1993): 69-87; Richard Lachmann ve Julia Adams, "Absolutism's Antinomies: Class Formation, State Fiscal Structures and the Origins of the French Revolution", *Political Power and Social Theory* 7 (1988): 135-175.
 - 10) Isser Woloch, *The New Regime: Transformations of the French Civic Order, 1789-1820s* (New York: Norton, 1994).

- 11) S. N. Eisenstadt, *The Political System of Empires: The Rise and Fall of the Historical Bureaucratic Societies* (New York: Free Press of Glencoe, 1963); karşılaştıran David E. M. Sappington, "Incentives in Principal-Agent Relationships", *Journal of Economic Perspectives* 5 (1991): 45-66.
- 12) John H. Pryor, *Geography, Technology, and War: Studies in the Maritime History of the Mediterranean, 649-1571* (Cambridge: Cambridge University Press, 1988).
- 13) J. H. Elliott, *Imperial Spain, 1469-1716* (Londra: Edward Arnold, 1963); Richard Herr, *Rural Change and Royal Finances in Spain at the End of the Old Regime* (Berkeley: University of California Press, 1989); Alberto Tenenti, *Piracy and the Decline of Venice, 1580-1615* (Berkeley: University of California Press, 1967); Janice E. Thomson, *Mercenaries, Pirates and Sovereigns: State-Building and Extraterritorial Violence in Early Modern Europe* (Princeton: Princeton University Press, 1994).
- 14) Anthony Arblaster, *Democracy* (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1987); Ross E. Burkhart ve Michael S. Lewis-Beck, "Comparative Democracy: The Economic Development Thesis", *American Political Science Review* 88 (1994): 903-910; Robert Dahl, *Democracy and Its Critics* (New Haven: Yale University Press, 1989); Larry Diamond ve Gary Marks (yayına hazırlayanlar), "Comparative Perspectives on Democracy: Essays in Honor of Seymour Martin Lipset", *American Behavioral Scientist* 35, özel sayı (1992); Giuseppe di Palma, *To Craft Democracies: An Essay on Democratic Transitions* (Berkeley: University of California Press, 1990); Eva Etzioni-Halevy, *The Elite Connection: Problems and Potential of Western Democracy* (Cambridge: Polity Press, 1993); Steven M. Fish, *Democracy from Scratch: Opposition and Regime in the New Russian Revolution* (Princeton: Princeton University Press, 1995); David Held, *Models of Democracy* (Stanford: Stanford University Press, 1995); Alex Inkeles (yayına hazırlayan), *On Measuring Democracy, Its Consequences and Concomitants* (New Brunswick: Transaction, 1991); Alberto Melucci, "Liberation or Meaning? Social Movements, Culture and Democracy", *Development and Change* 23 (1992): 43-77; Edward N. Muller ve Mitchell A. Seligson, "Civic Culture and Democracy: The Question of Causal Relationships", *American Political Science Review* 88 (1994): 635-652; Guillermo O'Donnell ve Philippe C. Schmitter, *Transitions from Authoritarian Rule: Prospects for Democracy* (Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 1986); Robert D. Putnam, *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy* (Princeton: Princeton University Press, 1993); Dietrich Rueschemeyer, Evelyne Huber Stephens ve John D. Stephens, *Capitalist Development and Democracy* (Chicago: University of Chicago Press, 1992); ve Philippe C. Schmitter ve Terry Lynn Karl, "What Democracy Is... and Is Not", *Journal of Democracy* 2 (1991): 77-88.
- 15) Charles Tilly, "Democracy Is a Lake" (yayına hazırlayan), George Raid Andrews ve Herrick Chapman, *The Social Construction of Democracy* (New York: New York University Press, 1995).
- 16) Charles Tilly, "Globalization Threatens Labor's Rights", *International Labor and Working Class History* 47 (1995): 1-23.

- 17) Walker Connor, "Ethnonationalism", (yayına hazırlayanlar) Myron Weiner ve Samuel P. Huntington, *Understanding Political Development* (Boston: Little, Brown, 1987); Karl Deutsch, *Nationalism and Social Communication* (Cambridge, Massachusetts: MIT Press, 1966); Donald Horowitz, *Ethnic Groups in Conflict* (Berkeley: University of California Press, 1985); ve Anthony D. Smith, *The Ethnic Revival* (Cambridge: Cambridge University Press, 1981).
- 18) John A. Armstrong, *Nations Before Nationalism* (Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1982); Benedict Anderson, *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism* (Londra: Verso, 1991); Ernest Gellner, *Nations and Nationalism* (Ithaca: Cornell University Press, 1983); Liah Greenfeld, *Nationalism: Five Roads to Modernity* (Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1992); Miroslav Hroch, *Social Preconditions of National Revival in Europe: A Comparative Analysis of the Social Comparison of Patriotic Groups Among the Smaller European Nations* (Cambridge: Cambridge University Press, 1985).
- 19) E. J. Hobsbawm, *Nations and Nationalism Since 1789: Programme, Myth, Reality* (Cambridge: Cambridge University Press, 1990); Charles Tilly, "States and Nationalism in Europe 1492-1992", *Theory and Society* 23 (1994): 131-146.

2

İMPARATORLUKLARIN SONU

E. J. HOBSBAWM

Yirminci yüzyılda, başka bir yüzyılda olduğundan çok daha fazla sayıda imparatorluk son buldu; bu ifadeyle ne demek istediğimiz hiçbir şekilde açık olmasa da bunu biliyoruz. Walter Bagehot'un "ulus"u gibi, bizim "imparatorluğumuz" da onu tanımlayamasak bile anlaşılabilir. Yüzyılımızda çöken ya da çözülen imparatorluklar birkaç tiptir; uzak bir bölge ya da bölgelerin kendi sakinleri ya da yerel yöneticilerinin çıkarlarını temsil ettiğine inanılmayan az çok uzak bir merkezden yönetilmesi dışında, bu imparatorlukların pek ortak noktaları yokmuş gibi görünmektedir. Gelgelelim hal böyleyken bile aralarındaki farklılıklar hiçbir şekilde açık değildir. Ayrılcı milliyetçilik söylemi kendi bölgesindeki durumu "iç sömürgecilik" olarak tanımlama eğilimindedir. Pek inandırıcı değil belki, ama prensipte, Galler'in Londra karşısındaki durumu, Sovyetler döneminde Kazakistan'ın Moskova karşısındaki durumundan daha bağımlıdır. (Peki idari olarak merkezle bütünleşmiş eski sömürgeleri nasıl sınıflandıracamız? Puerto Rico ve Martinique'in bugünkü durumları, Fransa ve ABD ile bütün bağlarını kesmiş olsalar, ki bunu yapabilirlerdi, olacağından daha iyidir.) Londra ile Kuzey İrlanda arasındaki ilişki, Yeni Delhi ile başkanlık yönetiminin dayatıldığı bir Hindistan eyaleti arasındaki ilişkiden farklı bir anlamda "emperyal" midir? Fakat ben bu tanımsal belirsizliklerin konumuzu tartışırken önümüzü kesmesi gerektiği kanısında değilim. Kesmiyorlar da.

Yüzyılımızda çökmüş imparatorluklar birkaç tiptir: (1) Emperyalist döneme ait sömürge imparatorlukları; (2) Avrupa uluslararası siyasetinin hakim olduğu bölgedeki geleneksel imparatorluklar; (3) belirlemiş olduğum

ikinci gruba hem ait olan hem olmayan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği; (4) Asya'daki geleneksel, kimi zaman da kadim diyebileceğimiz imparatorluklar, daha açık bir deyişle Pers İmparatorluğu'nun modern biçimi ile komünizm öncesi Çin imparatorluğu.

Tebliğlerimiz özellikle ikinci ve üçüncü grupları ele alıyor; gerçi bu yüzyılda iki kez çöken Alman İmparatorluğu bu tartışmaya alınmamıştır, belki özel bir vaka olarak değerlendirilebilir. Komünizm öncesi Çin'i, İslamcılık öncesi İran'ı dahil etmemek de akla yatkın olabilir. Gelgelelim tümüyle niceliksel anlamda, emperyalist dönemdeki sömürge imparatorluklarının çökmesi bu gibi vakaların en büyüğüdür. Osmanlı, Habsburg ve Rus imparatorluklarının (çarlık ve Bolşevik) çökmesi ortaya otuz yeni devlet çıkarmıştır; sömürge imparatorluklarının çökmesi ise üç kat daha fazla sayıda devlet yaratmıştır. Bu yüzden, sırf karşılaştırma amacıyla da olsa değerlendirmeye dahil edilmeleri gerekir.

İmparatorlukların çökme *nedenleriyle* ilgili hiçbir şey söylememeyi tercih ediyorum; yüzyılımızda çöken imparatorlukların bu bakımdan çok az ortak noktaları var. Osmanlılar, Habsburglar ve Romanovlar aynı gruba makul bir biçimde yerleştirilebilirler; hepsi de karşısına başka bir alternatif çıkaramadıkları ulus-devletlerin kurulma çağında eskimiş siyasi varlıklardı. Resmi büyüklüklerine ve kaynaklarına oranla hepsi de zayıftı; bu yüzden de uluslararası güç oyununda tehlikede olan aktörlerdi. Hepsisi de fiilen çökmeden önce yıllar boyunca, sonu gelmiş ya da en azından gerilemeye başlamış güçler olarak görülmüşlerdi. Öte yandan çarlık Rusya'sını ve SSCB'yi bu kadar kolayca bir tutmak mümkün değildir. Birinci Dünya Savaşı Habsburg, Romanov ve Osmanlı imparatorluklarının belini bükmüş olsa da Ekim Devrimi aslında Rus İmparatorluğu'nu yeni bir temele dayanarak yeniden kurmuştu; bir başka deyişle eski imparatorlukların yapamadığı şeyi yapmış, ulus-devletin karşısına "ulusal olmayan" (C. A. Macartney'nin 1934'te Chatham House'dan yayınlanan *National States and National Minorities* adlı kitabında) bir alternatif çıkarmıştı. SSCB'nin çökme nedenleri Romanov İmparatorluğu'nun çökme nedenlerinden hayli farklıdır. SSCB'nin iç gerilimleri çok farklıydı, dünyadaki durumu ve SSCB çözüldüğünde mevcut olan uluslararası durum da öyle. Şu da var: SSCB'nin çöküşü, o sistemin giderek hayatta kalamaz hale geldiğini düşünenlerin bile cidden beklemediği ya da öngöremediği bir şey olmuştu. Kısacası, 1914 öncesindeki imparatorlukların çöküşü ile emperyalist sömürge im-

paratorluklarının çöküşü arasında pek ortak nokta yoktur. Bütün bunlar için ortak bir neden ya da nedenler dizisi bulmak somut tarihsel analizleri neredeyse es geçecek ya da bertaraf edecek bir genelleme ya da soyutlama düzeyinde çalışmamızı gerektirir, ben de farklı nedenlerin karşılaştırmalı bir biçimde incelenmesini pek ilginç bulmuyorum.

Öte yandan *sonuçların* karşılaştırmalı olarak incelenmesi, çok daha yararlı olduğundan bana ilginç geliyor. Burada sömürgeci-emperyalist imparatorluklarla diğerleri arasındaki fark öğreticidir. Portekiz tek başına istisna olmak üzere, emperyalist imparatorlukların çözülmesinin metropoller üzerinde hiçbir siyasi etkisi olmamıştır. İkinci Dünya Savaşı'nda topyekün yenilgiye uğramaları sonucu sömürge imparatorluklarını kaybeden İtalya ve Japonya örneğinde bile durum böyledir. İtalya ve Japonya, o zamana kadar sömürgeleri tarafından dönüştürülmüş olmaları dışında önceden olduğu gibi yollarına devam etmişlerdir. Aslına bakarsanız bu devletler, temel yapıları, yani altyapıları büyük iç ya da dış sarsıntıları atlatacak kadar sağlam olan devletlerdi. Dahası da var: Gelişmiş dünyanın zengin ve ileri ülkeleri olarak eski metropoller genellikle eski sömürgeleri üzerindeki siyasi, ahlaki ve ekonomik nüfuzlarını korumuşlardır. Bunların hiçbiri de esasen metropolün uyguladığı siyasi kontrole bel bağlamıyorlardı. Bu durum soru işaretleri yaratan Britanya örneğini açıklamamızı sağlayabilir; Britanya örneğinde dünyanın dörtte birini kapsayan bir imparatorluğun kaybedilmesinin, yarattığından daha büyük bir siyasi iz bırakması beklenebilirdi. Britanya çok uzun bir süre boyunca (muhtemelen 1970'lere kadar) imparatorluğun son bulmasının, bir dünya gücü olarak uluslararası konumunu temelden etkilediğine inanmamıştır.

Bir dış imparatorluğun, örneğin bir sömürge imparatorluğunun kaybedilmesinin metropoliten siyaset üzerinde doğrudan etkili olmasının sadece üç yolu vardı. İlk yol, silahlı kuvvetlerin sömürgelerin bağımsızlık hareketlerine direndiği yerlerde, imparatorluğun ortadan kalkmasının silahlı kuvvetler üzerindeki etkisinden geçiyordu. Fransa ve Portekiz örneklerinde açıkça böyle olmuştu; her iki ülkede de çok farklı siyasi renklerde olsa da ordular darbe girişiminde bulunmuş ya da darbe yapmışlardı. Gelgelelim çok daha çarpıcı olan şey, her iki ülkede de ordunun çok kısa sürede kışlasına geri dönmesi ve işleyen anayasal sivil bir hükümetin yeniden kurulmuş olmasının tartışmasız üstünlüğüdür. Her iki ülkede de ordu siyasette kendi başına buyruk bir etken olmaktan bir kez daha vazgeçmişti.

Ordunun Kuzey İrlanda'da çeyrek yüzyıldır, hayal kırıklığı yaratan düşük yoğunluklu bir savaş sürdürdüğü Britanya'daysa, istihbarat servislerinin alt tabakalarında bazı siyasi muhalefet işaretleri olsa da askerin siyasete müdahalede bulunacağına dair şimdilik hiçbir işaret yoktur.

İkinci olarak, imparatorluğun kaybedilmesi, etkisini eski sömürge yurttaşlarının ya da eski sömürgeci başka kesimlerin metropole kitlesel göçünün etkisiyle hissettirmiştir; örneğin mülteci gruplarının ya da Cezayirli *pied-noirs* gibi göçmenlerin gelişyle. Bunun açıkçası uzun süreli bir etkisi olmuştur; örneğin Fransa'da yabancı düşmanlığını, sağcı aşırılığı güçlendirmiştir. Fakat yine, kısa vadede bu göçün doğrudan etkisi ağır olmuş gibi görünmemektedir; önce doğu Yahudilerinin, sonra Sovyet Yahudilerinin kitlesel göçünün İsrail siyaseti üzerinde yarattığı etkiye nazaran kesinlikle çok daha az etkili olmuştur.

Üçüncüsü, imparatorluğun kaybedilmesi eski merkez üzerinde etkisini tersine bir olguyla, daha açık bir deyişle, eski sömürgelerden eski yerlilerin kitlesel göçüyle hissettirir. Yine bunun da etkisi şaşırtıcı derecede az olmuştur (herhalde Hollanda'da, başka yerlerde olduğundan fazla olmuştur), ama uzun vadede göç alan ülkelerde kısıtlayıcı ve yabancı düşmanı politikaların baskın hale gelmesinde etkili olmuştur. Yine de kendimize, eski emperyal ülkelerde, metropolün eski sömürgelerinden gelen bu göçmenlerin (Mağrip'ten Fransa'ya, Güney Asya ve Karayipler'den Britanya'ya gelen göçmenlerin) önemsiz sayıda olup olmadığını sormalıyız. Gerilimleri yaratan, yoksul ve geri bölgelerden zengin Avrupa ülkelerine göç eden işçilerin sayısıydı; ülkenin eski sömürgelerinden gelip gelmedikleri değil. Kanada, Avustralya ve ABD (en azından 187 numaralı kanun teklifi öncesinde) şimdiye kadar Üçüncü Dünya'dan göçü ciddi olarak engellememiş ülkeler olarak istisnai bir grup oluşturmuşlardır.

1914 öncesi imparatorluklar da SSCB de metropoller ile sömürgeleri arasına keskin emperyalist bir çizgi çekmemişlerdir. Dolayısıyla imparatorluğun son bulması, tek bir devleti birkaç devlete bölerek; ulusal olmayan çok etnili tek bir oluşumu çok sayıda kavramsal olarak "ulusal", ama aslında aynı derecede çok etnili devlete bölerek temel devlet yapısını kesinliğe uğratmıştır. Ayrıca bu devletlerin siyasi sistemlerinde de bir devrim yaratmış, monarşiler ya da komünist devletlerin yerine genelde kökleri yerince derine uzanmayan, adı itibarıyla liberal demokrasiler geçirmiştir. Aynı derecede önemli bir nokta, imparatorlukların son bulmasının tek bir

devletin içindeki iç ilişkiler ağını kırıp bütünden kopuk parçalar haline getirmiş olmasıdır. Birliğin her yerinde geçerli bir iş bölümüyle birliğin her yerinde geçerli planlı bir ekonomi olarak gelişen SSCB örneğinde çözülmenin hemen sonrasındaki sonuçlar feci olmuştur, tek bir örneği ele alacak olursak, Litvanya SSCB’de ampul üretiminin yüzde 90’ı karşılayacak bir üretim kapasitesine sahip, fakat eski piyasalarından kopmuş bir halde kalakalmıştır. Ne var ki daha önemsiz sorunlar da yeterince travmatik sonuçlara yol açmıştır. Habsburgların düşüşü, Viyana nüfusunun yeni Avusturya sınırları dışında doğmuş yüzde 25’ini otomatikman yabancı durumuna düşürmüştü; bu durumdan kurtulmalarının tek yolu yurttaşlık başvurusunda bulunmalarıydı. İmparatorlukların son bulmasının bu yönünün tartışmalarımızda yeterince dikkate alındığını sanmıyorum.

İmparatorlukların son bulmasının eski emperyalist sömürgeler açısından sonuçları, neredeyse istisnasız olarak, merkez açısından olduğundan daha ağır olmuştur; istisnalar imparatorlukların çözülmesinin, zaten hemen hemen bağımsız hale gelmiş (örneğin Britanya “dominyonları” gibi), yerleşimci kitlelerinin ülkenin yerli sakinlerinin çoğunluğuyla ya da geniş bir kesimiyle bir arada yaşamadığı esasen beyaz yerleşimci ülkelerde resmen bağımsızlığı getirdiği durumlardır. Emperyalist sömürgelerin çoğu Avrupalıların fethettiği müesses devletlerden değil, ancak yeni emperyal yönetimin yapılandırıp tanımladığı topraklardan oluşuyordu. Bu sömürgelerin sınırları, idari birimler olarak varlıkları, siyasi kimlikleri, hatta genellikle siyasetlerinin ve yönetimlerinin dili kendilerine sömürge statüsüyle birlikte verilmişti. Sömürge dönemi öncesinde ve sırasında, sömürge yönetimi tarafından yaratılanlar dışında siyasi elitleri ya da olası yönetim kadroları bulunmuyordu; şurada ya da burada bu elitlerin bulunduğu yerlerde de yeni bağımsız devletlerin liderleri burada hiç girmemiz gerekmeyen nedenlerden ötürü onları reddediyorlardı. Yeni Gana’nın ya da yeni Hindistan’ın en son istediği şey Ashanti elitleri ya da racalar üzerinden dolaylı yönetimdi. Hindistan’da sömürge sonrasındaki devletler gibi ender rastlanan istisnalar bir tarafa, sömürge sonrası devletler yola sınırlarından başka hiçbir şeyleri olmadan çıktı. Metropollerden miras kalmış ya da devrimden esinlenerek hazırlanmış biçimsel anayasaları ve siyasi modelleriyle siyasi gerçeklikleri arasında belirgin çelişkiler olmasının nedeni de buydu. Bu devletlerin askeri hükümetlere kaymaya eğilimli olmasının nedeni de buydu; 1917’den itibaren siyasi özleri gereği silahlı kuvvetlerin partiye katı

biçimde tabi olduğu komünist devletlerde bile çarpıcı bir eğilimdi bu.

Bu noktada Avrupa'daki eski imparatorlukların son bulmasıyla karşılaştırmalar yapmak öğretici olabilir. Avrupa'daki eski imparatorlukların mirasçılarının belli olduğu, genellikle de bir hükümet ve idare altyapısına sahip olduğu yerlerde geçiş dönemi basit olmuştur; Habsburglar'ı izleyen devletlerde olduğu gibi. Buralarda başlıca sorun çok farklı kökenlerden gelen birimlerden oluşan yeni devletlerde kurumların birleştirilip birleştirilmeyeceği, standart bir hale getirilip getirilmeyeceği ve bu işin nasıl yapılacağıydı; Sırbistan'da, eskiden Avusturya'ya ait olan Slovenya'da ya da eskiden Macaristan'a ait Hırvatistan'da ya da üçlü bir idari ve hukuki mirası olan Polonya'da olduğu gibi. Sömürge sonrası oluşumlarla karşılaştırıldığında tarihsel bir önceli, yani yönetsel sürekliliği olmayan pek fazla devlet kurulmadı; bilmiyorum, ama herhalde Arnavutluk, 1918'deki yeni Baltık cumhuriyetleri, Britanya'nın Ortadoğu'daki uydu Arap devletleri örnek verilebilir. SSCB'nin çözülmesi uzun zamandır Sovyet sisteminin içinde var olan oluşumlara bağımsızlık kazandırdı. Öte yandan bu oluşumların bir ortak noktaları vardı: özellikle de eskiden komünist olan bölgede eski rejimlerin devrilmesinden hemen sonra bu ülkeler, işleri yönetecek yetkin ve deneyimli, komünist olmayan kadrolar bulmak gibi ağır bir sorunla karşı karşıya kaldılar; komünist dönemin eski kadrolarının Litvanya'da, Macaristan'da, hatta Polonya'da bu kadar sık göreve dönmesinin bir nedeni budur. Yine de eski Sovyetler Birliği'ndeki komünizm sonrası yapılar hâlâ o kadar geçici ve istikrarsız görünüyorlar ki hangi yönde gelişebileceklerini tahmin edemiyoruz; batı liberal demokrasisine doğru ilerlemenin en zayıf ihtimal olduğu dışında bir tahminde bulunmak zor.

İkinci bir karşılaştırma daha yapılabilir. Sömürge sonrası devletlerin sömürge mirası, ulus-devletin etnik-dilsel biçimleriyle de bağdaşmaz; ulus-devletin etnik-dilsel biçimlerinin zaman zaman bağımsızlık hareketlerine esin kaynağı olmuş olmalarına rağmen. Bu ülkeler çok etnili, çok dilli, genellikle de çok dinli ülkelerdi; buralara hakim olabilecek tek milliyetçilik de on sekizinci ve on dokuzuncu yüzyılın birleştirici devlet yurtseverliğine dayanan, yerel etnik, dilsel ve başka çıkarlara (nihayetinde Habsburglar'ın yaptığı gibi) tavizler veren bir milliyetçilikti. Sömürge sonrası devletleri bu kapsamlı birliği bir ideal olarak, şimdiye kadar gerçeklikte de korumuşlardır. Hindistan'ın bölünmesi gibi bazı önemli istisnalar vardır; fakat çok etnili ve çok dilli bu devletlerdeki gerilimleri düşündüğümüzde Batı tipi

ayrılıkçı ulusal hareketlerin zayıflığı çarpıcıdır. Oysa bunun tersine eski çok etnili ulusal imparatorlukların ve SSCB'nin yerini maalesef Woodrow Wilson ve Joseph Stalin'in paylaştığı ulusal model doğrultusunda etnik-dilsel ulus-devletler almıştır. Heterojen varlıkları homojen ulus devletlere dönüştürme girişimi başarılı olabilir de olmayabilir de, fakat bunun insani maliyetleri dudak uçuklatıcı ve hoşgörülemez olmuştur, olmaktadır.

Buraya kadar, imparatorlukların son bulmasını değerlendirdik. Ne var ki değerlendirmemizi sonuçlandırırken, benzer bir olgu olarak görülebilecek bir şeye, daha açık bir deyişle merkezi ya da adem-i merkezîyetçi, bugüne kadar parçalanmamış ulus-devletlerin ayrılıkçı hareketler tarafından parçalanmasına dikkatinizi çekmek istiyorum. Avrupa'daki birkaç eski devlette ve Kanada'da bu gibi eğilimler görülebilir. Gerçekten de bu bölgelerde, bu eğilimler SSCB'nin çözülmesi sonrasındaki hareketlerin öncülü olmuşlardır; gerçi Yugoslavya'daki ayrılıkçı hareketlerin öncülü değildir muhtemelen. Şimdiye kadar, bu hareketlerin ciddi siyasi ağırlığına rağmen, 1979'da İsviçre'de yeni bir kantonun kurulmasını saymazsak eski ulusal devletlerden hiçbiri (Belçika bile) fiilen parçalanmamıştır. Yine de ilk kez bu tür parçalanmaların ciddi bir olasılık olarak değerlendirilmesi gerekiyor. Bu tür parçalanmaların, ne ölçüde, bu konferansta tartışıklarımıza benzer sonuçlar doğuracakları, artık bir başka konferansta yanıtlamak üzere sizlere bıraktığım bir soru.

BİRİNCİ KISIM

İMPARATORLUKLARIN ÇÖKÜŞÜ: NEDENLER

İMPARATORLUĞU DÜŞÜNMEK

ALEXANDER J. MOTYL

Sağduyu bize imparatorlukların yükseldiklerini ve çöktüklerini söyler. Roma, Habsburg, Osmanlı ve Romanov topraklarına imparatorluk dendiğini biliyoruz; tarihten ya da daha doğrusu tarihçilerden, imparatorlukların zamansal olarak belirli başlangıçları ve sonları olduğunu da biliyoruz. Hiç şaşırtıcı değil, imparatorluk denilen varlıkların tarihinin imparatorlukların düşüşü ve yükselişine dair açıklayıcı anahtarı elinde tutması gerektiği sonucuna varıyoruz.

Sezgimiz doğru, ama bir noktaya kadar. Kendi kendine imparatorluk diyen imparatorluklar hakkında tarihsel bilgilerin imparatorluklar hakkında kuramlar geliştirmek açısından gerekli olduğu elbette ki önemsiz bir doğru.¹ Fakat Sovyetler Birliği örneğinin de gösterdiği üzere, imparatorluk, ismen imparatorluktan ibaret değil. Çünkü SSCB'ye imparatorluk diyebilirsek, ki aslında liderleri böyle demese bile biz diyoruz, o halde kendinden menkul imparatorların terminolojik tercihlerine aykırı davranıp topraklarının aslında imparatorluk *olmayabileceği*nde ısrar etmeye de aynı derecede hakkımız var demektir.²

Belli özelliklere sahip bir nesneler sınıfı olarak imparatorlukların yükselişi ve düşüşünü kavrayabilmenin, kavramsal bir analiz olarak çok belirgin -ve çoğu tarihçi için çok belirgin derecede can sıkıcı- bir şeyi de içermesi gerekir.³ Ancak imparatorluk kavramının (tabii imparatorlukların yükselişi ve düşüşü kavramlarının da) semantik alanı ve tarih, deneyim, bilgi, sezgi ve benzerleri itibarıyla sınırlarının çizilmesi ve tanımlanması (bu başka bir makalenin konusudur) sonrasında ampirik bir araştırma yapmak uygun

olabilir. Kendi başına bir tarihsel araştırma, ne kadar zengin, ayrıntılı, nüanslı olursa olsun imparatorlukların neden yükselip neden düştüklerini açıklamakta da yükselen ve çöken varlıkların sınıfını belirlemekte de yetersiz kalır. Ne de olsa tümevarım da tündengelim gibi kuzgunları kuzgun olmayanlardan, siyahları siyah olmayanlardan ayırma yetisine sahip olduğunu varsayar.

Bu argüman tarihsel olayların ontolojik gerçekliğine karşı çıkmıyor, ama bu olayların ancak kendi dilimiz ve kavramlarımız aracılığıyla bilinebilir olduklarını varsayıyor.⁴ Bu yüzden de tarihsel öznelerin kendi gerçekliklerini neden ve nasıl algıladıkları gibi algıladıklarını sormak ilginç olabilir; ne var ki bizim bu gerçekliği -Leopold von Ranke'nin özlem duyduğu gibi- yeniden yaratmamız ya da deneyimlememiz besbelli ki imkansızdır.⁵ Robert Darnton'ın çalışmaları, tarihsel aktörlerle karşılaşmalarımıza kaçınılmaz olarak bir şaşkınlık hissinin eşlik ettiğini göstermektedir.⁶ Onların dillerini, metinlerini, görüşlerini öğrenebiliriz, ama kendi hermenötik çemberimizden çıkıp onlarınkine giremeyiz. Daha da önemlisi, böyle bir numara yapabilecek olsaydık tarihi kavrayışımız gerçekten de bozulurdu. Arthur Danto'nun ikna edici bir biçimde savunduğu üzere zamanın geçişinin bize dayattığı kavramsal mesafe tarihi mümkün kılmaktadır.⁷ Bakış açımızın kökleri gelecekte olduğundan *ötürüdür* ki salt geçmiş olayların çetelesini tutmakla kalmaz, geçmiş anlarız.

İmparatorluk Ne Olabilir

İmparatorlukla ilgili kavramsal analizimize, İmparatorluğun, kabul edilmemesi pek mümkün olmayan iki tanımlayıcı özelliğini açarak başlayalım.⁸ Çoğu akademisyen her imparatorluğun merkez ve çevre denilen iki şeyden oluştuğu konusunda muhtemelen hemfikirdir.⁹ Yine çoğu akademisyen, ne olurlarsa olsunlar hem merkezin hem çevrenin kültürel olarak birbirinden farklı elitler ve nüfusların yaşadığı coğrafi olarak sınırlanmış mekânlarda bulunduklarında da hemfikirdir.¹⁰ “Kültürel olarak farklı” derken merkezdeki elitler ve nüfusların ortak bazı kültürel özellikleri olduğunu, bu özellikler bakımından çevre bölgelerdeki elitler ve nüfuslardan farklı olduklarını kast ediyorum. Bu özelliklerin gerçek olup olmadığı, yalnızca hayal mahsulü olup olmadığı önemli değildir.

Merkezler sınırları belli alanlarsa, merkezlerin içinde ne vardır? Bu so-

ruya verilebilecek makul bir cevap, beklenebileceği gibi “kurumlar” değil, iki nedenden ötürü *örgütlenmelerdir*. Bu nedenlerden biri, böyle bir merkez düşüncesinin Max Weber’in klasik devlet tanımını hatırlatması ve dolayısıyla imparatorlukların da *devletler* olmasıdır. Diğer nedense “yeni kurumsalcılar” sağolsunlar, kurumun, artık güneşin altındaki her şeyi ifade eder hale gelmesi, bu yüzden de yararsız bir kavram olup çıkmasıdır.¹¹

Bir merkezi oluşturan örgütlenmelerin (1) siyasi, ekonomik ve sosyo-kültürel (çok boyutlu) olmaları; (2) sınırlı bir coğrafi mekâna yerleşmiş (topraksal olarak yoğunlaşmış) olmaları; (3) birbirlerini destekliyor (karşılıklı güçlendiriyor) olmaları; (4) önemli bir karar oluşturma yetkisiyle donatılmış (merkezileşmiş) olmaları gerektiğini ileri sürüyorum. Özetle, merkezler, bir devlette topraksal olarak yoğunlaşmış, birbirlerini karşılıklı güçlendiren, son derece merkezileşmiş yetkeler icra eden, çok boyutlu örgütlenme kümeleridirler. Merkezlerin tersine çevreler, merkez örgütlenmelerinin bölgesel olarak sınırlanmış idari ileri karakollarıdır. Bir imparatorlukta bir tek merkez varken, imparatorlukların, eski Çekoslovakya gibi iki başlı devletlerden ayrılabilmesi için en az iki çevre bölgeleri olması gerekir.

Hiç şaşırtıcı değil, merkez ile merkez elitinin ilişkisi bu iki kavramda örtülü olarak mevcuttur. Dolayısıyla merkez elitlerinin merkez örgütlenmelerini yönetmesini bekleriz. Aynı mantıkla çevre elitlerinin de çevre örgütlenmelerini yönetmeleri gerekir. Merkez örgütlenmelerin yönetilmesi bazıları emperyal olmayan devletlere özgü, bazıları imparatorluklara özgü çok çeşitli biçimlerde kendisini gösterir. Merkez elitlerin, bütün devlet elitleri gibi dış politikayı ve savunma politikasını şekillendirmelerini, para basmalarını ve sınırları denetlemelerini bekleriz. Ne var ki emperyal elitlerin sıfatlarına layık başka ayrıcalıkları olması da gerekir. Çevre bölgelerin maliyesini yönetirler; çevre bölgelerin valilerini, yani yöneticilerini atarlar; çevreye karşı hesap vermeleri gereken bir konumda da değildirler, oysa çevrenin merkezdeki yetkililerin atanmasında, merkez politikalarının belirlenmesinde etkili olmasının hukuki bir dayanağı yoktur. Bu yüzden merkez elitinin çevre elitiyle ilişkisine diktatöryal demek gerekirse de merkez elitinin merkez nüfusuyla, çevre elitinin çevre nüfusuyla ilişkileri belirsizdir.¹² İmparatorluğun bu şekilde, merkez-çevre ilişkisine yapılan vurguyla anlaşılmasının, merkezdeki siyasi oluşumun da çevredeki siyasi oluşumun da rejimleri hakkında özel bir şey söylemek anlamına gelmediğini vurgulamak istiyorum.

Hem çok uluslu devlet hem diktatörlük olan bir tür olarak imparatorluk, salt diktatöryal bir çok uluslu devlet değil, kendine özgü özellikleri olan diktatöryal bir çokuluslu devlettir. Şekil 3.1’de imparatorluk kavramı, ilgili yönetim şekilleri ailesi içine yerleştiriliyor. Kanada, eski sosyalist Yugoslavya, eski Sovyet Rusya gibi etno-bölgesel federasyonların kültürel olarak farklı idari birimleri vardır, ama merkez kurumları yoktur. Franco İspanyası ya da Saddam Hüseyin’in Irak’ı gibi çok uluslu diktatöryal devletlerin ise merkezleri vardır, ama kültürel olarak sınırlanmış idari birimleri yoktur. ABD ve İsviçre gibi diktatöryal olmayan, çok uluslu bölgesel federasyonların ne merkezi ne de kültürel olarak ayrı alt birimleri vardır. İmparatorluklardaysa bölgesel olarak sınırlı merkezler ve çevreler, kültürel olarak ayrı idari birimlerle komşudur. Bir imparatorluk diktatöryal çok uluslu bir devlet olmanın ötesinde, son derece merkezileşmiş, toprakları bölgelere ayrılmış, kültürel olarak farklılıkların görüldüğü; merkezileşme, parçalanma ve farklılaşmanın örtüştüğü bir devlettir.¹³

		Merkez	
		Var	Yok
İdari Birimler	Kültürel olarak farklı	İmparatorluk	Etno-bölgesel federasyon
	Kültürel olarak benzer	Çok uluslu diktatöryal devlet	Çok uluslu diktatöryal olmayan devlet; bölgesel federasyon

ŞEKİL 3.1 Çokuluslu devlet tipleri

Bütün tanımlar gibi bu tanımın da genel kabul görmeyeceğinden emin olmakla birlikte, kavramsal olarak anlamlı olduğundan, hatta tarihsel olarak olgulara uygun düştüğünden de bir o kadar eminim. Pers, Roma, erken Bizans, Moğol, Osmanlı, Habsburg, Romanov, Fransız, İngiliz ve Sovyet siyasi oluşumları imparatorluğun tanımlayıcı özelliklerine sahip olduklarından bunların imparatorluk olduğunu söylemeye hakkımız var. Bunların her birinde kültürel olarak farklı bir bölgede toplanan, genelde bir başkenti ve iç bölgelerini merkez alan örgütlenmeler imparatorluğun geri kalanının maliyesi ve elitleri üzerinde doğrudan denetim sahibi olmuşlardır.

Tarihçinin tarihsel zenginlikten duyduğu hazzı tam anlamıyla takdir ettiğimizden, kültürel farklılıkların, tıpkı denetimin sıklığı gibi imparatorluktan imparatorluğa farklılık göstermesine, bütün gerçek imparatorlukların tanımdaki ideal tipe yalnızca yaklaşıyor olmasına şaşırmayız İstanbul, Rumeli ve Anadolu'nun Osmanlıları emperyal elitlerin çoğu gibi İslam'a inanıyorlardı, etnik Almanlar çarlık Rusya'sının yönetici elitinin hatırı sayılır bir bölümünü oluşturuyorlardı; 1867 sonrasında Habsburglar'ın Macaristan üzerindeki denetimi "emperyal bozulma"yı¹⁴ yansıtan bir tarzda gerilemişti, Leonid Brejnev'in SSCB'sinde bütün elitler bir Sovyet Rus kültürünü paylaşıyorlardı, cumhuriyetlerin elitleriye hatırı sayılır derecede gerçek bir özerkliğe sahipti.

Tarihsel zenginliği ve onu oluşturan temsilleri, işaretleri, isimleri somutlaştırmak istemesek de imparatorlukların bazı kısımlarının tanıma uygun bir biçimde emperyal olması, bazılarının olmaması; bu yüzden aynı merkez devletin çevresindeki aynı bölgeye, resmi olarak kendisine ne deniyor olursa olsun, nasıl ortaya çıkmış olursa olsun tarihin çeşitli dönemlerinde imparatorluk denmesini ya da denmemesini de şaşkınlıkla karşılamayız. Bu bağlamda, Osmanlıların 1453'te Constantinople'u almalarının arefesinde Bizans'a imparatorluk demek ya da Moskova'nın SSCB'nin Doğu Avrupa'daki uydularıyla ilişkilerinin en az Rus olmayan cumhuriyetlerle ilişkileri kadar emperyal olduğunu görmemek mantıksızlık olacaktır.

İmparatorluklar Nasıl Yükselir

Sırf bir nesneler sınıfını başka bir nesneler sınıfından ayırt etmeye yarayan zihinsel bir kategori olarak imparatorluk kavramı, imparatorlukların yükselişi ya da düşüşlerinin nedenleri ya da sonuçları hakkında bir şey söylemez.¹⁵ İmparatorluk kavramının içine bir açıklama sokmaya çalışmak sağlamlıktan yoksun kuramları tanım olarak ileri sürmek, bir şeyin emperyalizmin ürünü ya da sömürü nedeni değilse imparatorluk olamayacağı iddiasıyla sonuçlanan bir el çabukluğu yapmak demektir.¹⁶ Ne var ki imparatorluk tanımı gizli nedenler ve etkilerden arındırıldığında, imparatorlukların neden ve nasıl yükseldikleri ve çöktükleri soruları, literatürde genellikle karşımıza çıkanlardan hayli farklı, aydınlatıcı cevaplar doğurabilir.

Yalınlık adına imparatorluk kavramını onu karmaşıklaştıran yüklerden kurtaralım ve biraz önce tamamladığımız tanımlama egzersizinin ışığında

sadece üç tanımlayıcı özelliğe odaklanalım: (1) Ayrı bir merkez eliti ve ayrı bir çevre eliti; (2) ayrı bir merkez nüfusu ve ayrı bir çevre nüfusu; (3) merkez eliti ile çevre eliti arasında diktatöryal bir ilişki.

Bu liste, imparatorlukların nasıl (ama neden değil) yükseldikleri ve çöktüklerini belirlememizi sağlayacak yalın bir yöntem ortaya koyuyor. Bir imparatorluğu bu üç tanımlayıcı özellik “oluşturduğundan”, bu özellikler ne zaman, geçmiş ya da geleceğinden bağımsız olarak, bir siyasi oluşumda bir araya gelirlerse, bu makalenin kavramsal olarak tümevarımcı ruhundan esinlenerek bir imparatorluğun doğduğunu kendimizden emin bir biçimde ileri sürebiliriz. Bu üç özelliği gösteren bir siyasi oluşum ne zaman bu özelliklerin hepsini ya da herhangi birini kaybederse aynı özgüvenle bir imparatorluğun ortadan kalktığını iddia edebiliriz. Bu üç özelliğin hepsinin de eş zamanlı olarak bir araya gelememesinin ya da ortadan kalkmasının mantıksal olarak herhangi bir nedeni yoktur; bu durumda tümüyle yeni oluşumların ortaya çıktığı ya da ortadan kaybolduğu söylenebilir. Bu özelliklere sahip oluşumların imparatorluk statüsünü elde etmesi ya da kaybetmesi için bu özelliklerden sadece birinin ya da ikisinin ortaya çıkmasını ya da ortadan kalkmasını gerekli görmememiz için de bir neden yoktur.

Bu gözlemlerin sonuçlarını değerlendirelim. Genellikle imparatorlukların ancak merkezin, olası bir çevre üzerindeki denetimini genişletmesi sonucu varlık bulduğunu varsayınız. Doğal olarak bir merkez eliti askeri seferberlikler, savaşlar, bunu izleyen fetihler yoluyla iktidarını, zaten mevcut farklı elitleri ve nüfusları olan topraklara yayabilir; böylece doğrudan emperyalizm yürütüyor olabilir. Tarih bu tür askeri yayılcılık örnekleriyle, bu askeri yayılcılığın sık sık doğurduğu imparatorlukların örnekleriyle doludur. Roma klasik bir örnek olabilir.

Fakat askeri fetihler kesinlikle merkez elitlerinin egemenliklerini genişletmelerinin tek yolu değildir. Tarih güçlü ve zayıf krallar arasında hanedanların birleşmesinin, zayıf kralların topraklarının emperyal anlamda diğerinin topraklarına dahil edilmesinin örnekleriyle de doludur. Habsburg İmparatorluğu’nun yükselişi, Polonya-Litvanya Birliği’nin doğuşu bunun iki örneğidir. “Hazır” bulunan çevre bölgelerin de tıpkı 1908’de Habsburglar’ın Berlin Kongresi kararlarını açıkça ihlal ederek Bosna’yı alması örneğinde olduğu gibi, satın alınamamasının ya da belki hırsızlık, belki entrikalarla başka biçimlerde elde edilememesinin de mantıksal bir nedeni yoktur.

Yukarıda verdiğimiz örnekler imparatorlukların sadece üçüncü tanımlayıcı özelliğiyle, merkez eliti ve çevre eliti arasındaki diktatöryal ilişkiyle ilgilidir. Fakat imparatorluklar farklı elitler ve farklı nüfuslarla ilgili diğer iki özellik değiştiğinde de ortaya çıkabilirler. Farklı elitler ve farklı nüfusların bulunduğu diktatöryal olmayan devletlere, diktatöryal olduklarında imparatorluk denememesini ya da diktatöryal devletlerin ülkesel olarak sınırlanmış farklı elitlerin ve/veya bölgesel olarak sınırlanmış farklı nüfusların ortaya çıkması halinde imparatorluğa dönüşmemesini gerektirecek mantıksal bir neden yoktur.

Öncelikle imparatorluk, şekil 3.1'de de görüldüğü üzere etno-bölgesel bir federasyonun birimleri arasında diktatöryal ilişkiler gelişmesinin ürünü olacaktır. İkinci ve üçüncü olarak da imparatorluk, çok uluslu diktatöryal bir devletin kültürel olarak birbirinden farklı idari birimler geliştirmesinin bir sonucu olacaktır. Çok uluslu diktatöryal olmayan devletler ülke içi özgül siyasi, sosyal ya da ekonomik sebeplerden kültürel olarak birbirinden farklı idari birimler ve merkezler geliştirirlerse bu üç gelişmenin hepsi de az çok eş zamanlı olarak ortaya çıkabilir.

Sovyetler sonrası Rusya çok geçmeden ilk olasılığın bir örneği haline gelebilir. Rus devleti bugün Şekil 3.1'in ikinci çeyreğinde alıyor. Etno-bölgesel bir federasyon olarak, kültürel olarak birbirinden farklı idari birimleri (cumhuriyetler) var; buralarda farklı nüfuslar yaşıyor ve bu birimler farklı elitlerce yönetiliyor. Moskova'nın bu birimlerle ilişkisi en iyi ihtimalle ne kadar demokratik, en kötü ihtimalle ne kadar kaotik olursa olsun, emperyal addedilemez. Gelgelelim bugünkü eğilimler devam ederse, bu hükümümüz de değişebilir. Boris Yeltsin başlarda bir demokrat olarak isim yapmasına katkıda bulunan politikaların birçoğunu terk etmiş bulunuyor; solda ve sağda gerici güçler önemsiz değil; kanatlarda da "atlılar" görünüyor. Demokratikleşme hukuksal olarak değilse de fiilen terk edilecek olursa, bunun ardından Moskova'nın vilayetlerle ilişkileri diktatöryal bir hal alırsa Rusya Federasyonu bir imparatorluk olacak, haklı olarak da bir imparatorluk olarak addedilecektir.

SSCB, ikinci eğilimi; diktatöryal bir devletin farklı çevre elitlerini ve nüfuslarını almasından sonra nasıl bir imparatorluk olarak doğabileceğini temsil ediyor. Bolşevikler Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği'nin yarattırken, devrimci Rusya'nın yeni aldığı topraklar üzerindeki yalın diktatörlüğünü, Rus olmayan farklı nüfusların yaşadığı sembolik egemenliğe sahip

cumhuriyetlerin Rus olmayan yönetimlerine dayalı karmaşık bir emperyal ilişkiler ağına dönüştürmeyi amaçlamışlar, bu dönüşümü gerçekleştirmişlerdi. Benim imparatorluk tanımımın özünde siyaset yattığından, birçok cumhuriyetin modernleşme geçirmiş olması, Rusya'nın siyasi hakimiyeti için ağır bir bedel ödemiş olması Sovyet devletinin emperyal niteliğinden hiçbir şey eksiltmez.

İmparatorlukların nasıl doğduğunu göstermek (yayılmayla ve Şekil 3.1'de ileri sürülen dört olası hamleyle) doğuşlarını açıklayamaz; ama açıklama işinin büyüklüğünü gösterebilir, ne tür kuramsal sorular sorulması gerektiğini ortaya koyabilir ve imparatorluğun geleceğinin ne olacağını söyleyebilir.

Öncelikle, beş türün hepsini birden açıklayacak, anlamlı bir emperyal doğuş kuramını formüle etmenin en iyi ihtimalle son derece zor olacağını, herhalde kendimizden emin olarak söyleyebiliriz. Hatta açıklananlar birbirinden hayli farklı olduğu için, genel bir kurama varmak bile mantıksal olarak imkansızdır. İmparatorluğu tanımlayan koşullar, benzer başlangıç koşullarını ortaya koysalar da öyle görünüyor ki açıklama işi ya çok farklı kapsayıcı kanunlar gerektirecek ya da çok farklı nedenlere ya da çok farklı gerek ve yeter koşul bileşimlerine işaret edecektir. Olasılığa dayalı açıklamalar da aynı sorunlardan mustarip olacaktır.¹⁷

Dolayısıyla “her şeyi içeren bir kuram” kavrayışımızın ötesinde olsa da odak noktası daha belirgin kuramsal girişimlerin, örneğin toprakları genişletme, rejim değişikliği, elitlerin oluşumu ve toplumsal dönüşümler yoluyla imparatorlukların doğuşuna dair akla yatkın açıklamalar yapmanın imkansız olmasının bir nedeni yoktur. Aslına bakarsanız bu konuların hepsinde zengin sosyal bilimsel ve tarihsel literatürler mevcuttur. Örneğin çevre bölgeler modernleşme, eğitim, eşitsiz gelişim, buna bağlı olarak dışlanmış etnik girişimcilerin ve “iç sömürgeler”in doğması yoluyla oluşabilir.¹⁸ İmparatorluğu öğrenmek isteyenleri bekleyen, bu kavrayışları gerekli ve yerinde değişikliklerle emperyal oluşumlara uygulamaktır.

Son olarak, toprak edinmeyi, birleşmeyi, savaşları, diktatöryal rejimleri, sosyal farklılaşmayı, dışlanmış elitleri imparatorlukların olası kaynakları olarak tanımlamamızın ardından, az çok bilgilerimize dayanarak imparatorlukların “imparatorluk sonrası” çağlarda bile doğmaya devam etme olasılıkları üzerine spekülasyonlar yürütebiliriz. Biraz beklenmedik bir şey olsa da önümüzde karmaşık bir tablo durmaktadır.

Bazı dalgalanmalara rağmen imparatorluğun uluslararası kaynaklarının çoğu, geçen iki yüzyıl içinde önemlerinden biraz yitirmişlerdir. Dünyanın kesintisiz bir devletler ağı halinde bölünmesinin ardından toprak edinme neredeyse imkansız hale gelmiştir, hanedan birleşmeleri de bütün devletlerde monarşik olmayan rejimlerin etkili bir biçimde yönetime geçmesiyle devre dışı kalmıştır. Oysa tersine savaş, bazı akademisyenler yararını sorguluyor olsalar da hâlâ ilgi çekmeyi sürdürmektedir.¹⁹ Savaşın geleneksel amaçlarından biri olan, toprakları kapsamlı biçimde genişletme hedefini gözetmenin, ayakta tutmanın ciddi derecede zorlaştığıysa herhalde o kadar sorgulanabilir bir şey değildir.

Yolumuzda iki çetin engel duruyor. Modern devletler uluslararası sistemin düzenleyici ilkesi olarak hizmet ettiklerinden, devletlerin sınırlarının ihlal edilemezliği, genel olarak kabul gören uluslararası bir kuraldır, hatta genellikle “başarısız devletler”in içerdikleri bölgelerin sınırlarına göre bölünmesine yeğlenir.. Hiç kuşku yok ki kurallar çiğnenir, devletlerin sınırlarının yeniden çizilmesi söz konusu olur; fakat SSCB ve Yugoslavya’nın çöküşlerinin de gösterdiği üzere bu genellikle başvurulacak son çaredir. Her halükârda saldırganlar güvenlik ve bölgesel istikrara tehdit oluşturduklarında, büyük güçlerin müdahalede bulunması ya da jeopolitik dengeyi sağlamaya yönelik hamlelere girişilmesi genellikle genişlemeyi boğmaya ya da makul sınırlar dahilinde tutmaya yeter. Kısaca toplayacak olursak geleneksel emperyalizm fırsatlarının azalması ve caydırıcı etkenlerin artması, öngörülebilir gelecekte imparatorlukların bu şekilde doğmasının pek muhtemel olmadığını düşündürmektedir.

Fakat unutmayalım ki imparatorlukların oluşmasına giden iki yol daha vardır. Öncelikle şunu belirtelim: Mevcut diktatöryal olmayan sistemlerin çöküp diktatöryal bir hale gelmeyeceğini, bütün demokrasiye geçiş süreçlerinin başarıya ulaşacağını düşünmemiz için bir neden yok. Tam tersine, tarihten, demokrasilerin çöküşleriyle ilgili kapsamlı literatürden, geçiş kavramının şeffaf teleolojisinden biliyoruz ki demokrasiler son bulabilirler, demokratikleşme başarısız olabilir.²⁰

İmparatorluğun ikinci iç kaynağı olan farklılaşmanın, yakın gelecekte gerçekleşmesi daha olası görünmektedir. Modernleşmenin sağladığı varsayılan her şeyin (sanayileşme, eğitim, kentleşme vs.) eşitsiz olarak ortaya çıkması, bu eşitsizlik yüzünden gelişmekte geri kalmış koca koca bölgeler değilse bile cepler yaratmakla kalmaz, toplumsal farklılaşmalara ve elitlerin

hüsranı uğramasına da yol açar. Modernleşme tarihinin bizi beklemeye yönelttiği üzere, bu koşullar etnik saldırganlığı, bölgesel yurtseverliği, cemaat kimliklerini beslemeyi sürdürürse farklı elitler ve nüfusların, başarısızlığa uğramış ayrılıkçı hareketlerin, merkezler ile çevre bölgeler arasında demokratik olmayan ilişkilerin, dolayısıyla da bunlara mukabil olarak imparatorlukların ortaya çıkması olasılığı yüksek olmayı sürdürecektir.

Bu yorumlar imparatorlukların ortaya çıkışına dair bir kuram oluşturmuyor; fakat imparatorluğun kaynakları son yüzyılda bir değişim geçirmiş olsa da imparatorlukların ortaya çıkmasının, *ceteris paribus* (başka her şey aynıken), bundan ciddi biçimde etkilenmesinin olası olmadığını ileri sürüyor. İmparatorluğun uluslararası kaynakları önemlerini yitirmiş olsalar da iç kaynaklar hâlâ mevcut olmalarının ötesinde, tartışmalı bir biçimde daha gözle görülür hale gelmişlerdir. İmparatorluklar sessizce (gürültülü seferberlikler, aleni gidişata dair şatafatlı beyanatlar olmaksızın) doğabileceklerinden, bir süre isimleri hariç her şeyleriyle var olmaya devam edeceklerdir.

İmparatorluklar Nasıl Çöker

Yukarıdaki yorumlarımızın anıştırdığı üzere, imparatorlukların düşüşleri yükselişlerine çok benzer çizgiler doğrultusunda, gerek içerde gerekse dışarda başlayan; devletler arasındaki ilişkileri, rejimleri, toplumları ve elitleri dönüştüren süreçlerle gelişir. Listemizin ilk sırasında, önem bakımından kesinlikle ilk sırada yer almıyor olsalar da savaşlar ve ulusal kurtuluş hareketleri vardır, savaşlar da ulusal bağımsızlık hareketleri de Osmanlılar örneğinde olduğu gibi yıpratmayla uzun vadeli gerileme süreçlerine yol açabilecekleri gibi, Romanovlar, Habsburglar ve Sovyetler örneklerinde olduğu gibi birden tam bir çöküşü de beraberlerinde getirebilirler.²¹ Bağımsızlık hareketleri çok yaygın olduğundan, savaşlar pek ortadan kaybolmadığından, ikisi de varsayılan imparatorluklar üzerinde yıpratıcı bir etki yaratmayı sürdürecektir.

Hanedanların ayrılması ve aile içi çekişmeler geçmişte imparatorluk topraklarının kopmasına ve azalmasına neden olmuşsa da bugün ve gelecekte bu gibi sonuçlara yol açmaları pek olası değildir. Ne de olsa hanedanların modası geçmiştir, zaten modası geçmiş olmasa bile merkez elitler, çevre elitlerin bir imparatorluğu eski topraklarıyla baş başa bırakmasını

kesinlikle engelleyeceklerdir. Aksine, imparatorlukların bazı kısımları geçmişte satılmışsa da (akla Louisiana ve Alaska geliyor) ekonomik küreselleşmenin eldeki toprakların değerini gerçekten azaltması halinde, bu tür girişimci uygulamaların gelecekte dirilebileceğini düşündürecek sebepler vardır.

Merkez ile çevre arasında diktatöryal bir ilişki doğması, etno-bölgesel bir federasyonu nasıl bir imparatorluğa dönüştürebiliyorsa, böyle bir ilişkinin ortadan kalkması da bir imparatorluğu etno-bölgesel bir federasyona dönüştürebilir. Viyana'nın 1867 sonrasında Budapeşte'yle ilişkilerini emperyal bozulmanın bir örneği olarak nitelemeyi tercih etsem de Ausgleich'tan sonra niteliksel bir değişimin gerçekleştiğini ileri sürmek, Budapeşte'nin hemen hemen siyaseten ona denk bir hale gelmesiyle Habsburg imparatorluğunun topraklarının büyük bölümünde tam anlamıyla emperyal olmandan çıktığını ileri sürmek de mümkündür.²²

Benzer bir akıl yürütme Şekil 3.1'de yer alan diğer oluşumlar için de geçerlidir. Çevre ya da merkez nüfusları ya da elitleri ayırt edici özelliklerini yitirirlerse, nüfus ve elitteki değişikliklere rejim değişikliği de eşlik ederse imparatorlukların varlıkları son bulur. Söz gelimi on dokuzuncu yüzyılın ortasında, Ukrayna'nın eskiden farklı olan Kazak eliti ortadan kalktığında, Kazak nüfusu da sadece Büyük Rus halkının bir Küçük Rus versiyonundan ibaretmiş gibi görüldüğünde "emperyal" artık Rus-Ukrayna ilişkisinin niteliğini tanımlayacak en iyi sıfat olmaktan çıkmıştı.

İmparatorlukların sessizce doğmasında olduğu üzere, bu gibi iç değişiklikler ekonomik gelişme, demografik hareketler, bunun sonucunda etnik grupların birbirine karışması ve asimilasyonu sonucu ortaya çıkabilir.²³ Ayrıca merkez elitlerin eylemleri (zorla asimilasyon, nüfusların yerlerinden edilmeleri ve etnik temizlik gibi) de öyle amaçlanmış olmasa da fiilen emperyal çevre bölgelerin sadece diktatöryal çokuluslu devletlerin bölgelerine dönüşmesine ön ayak olmakta büyük bir rol oynayabilir.²⁴ Sovyetler Birliği bu politikaların her birine örnek oluşturmaktadır. Örneğin Rus olmayanlar kültürel ve dilsel olarak Ruslaştırmaya farklı ölçülerde maruz kalmışlardı; cumhuriyetlerin hepsine Ruslar yerleştirilmişti; Volga Almanları, Kırım Tatarları, Koreliler, Çeçenler ve İnguşlar anayurtlarından temizlenmişlerdi. Hiç şaşırtıcı değil; Batı Avrupa'da ya da Kuzey Amerika'da ulus-devletlerin yaratılması da merkez-çevre ayrılıklarını silmeye yönelik aynı derecede zalim eylemlere göndermede bulunmaksızın açıklanamaz.

İmparatorluğun Geleceği

İmparatorluğun yükselişinde olduğu gibi, emperyal çöküşün biçimlerini belirlemek de bir açıklama yapmaya varmaz; birbirinden çok farklı birçok hipotezi açıklayan birleşik bir kuramın muhtemelen imkansız olduğunu, belli gerileme biçimlerini açıklayan kuramların son derece mümkün olduğunu, hatta sosyal bilimler literatüründe mevcut olduğunu, imparatorlukların gelecekteki sürdürülebilirliklerine dair bilgiye dayalı tahminlerde bulunulabileceğini ileri sürer.

İlk iki noktayla ilgili sözlerimi tekrarlamama gerek olmadığından, doğrudan, şimdi ve gelecekte imparatorluklar lehine ve aleyhine işleyen kuvvetleri değerlendirmeye geçebiliriz. İmparatorluğu ortaya çıkarabilen etkenlerin imparatorluğun sonunu da getirebileceği gözlemiyle yola çıkıyorum büyük ölçüde. Sıradanmış gibi görünse de bu önermenin önemli bir sonucu vardır. Diğer her şey eşit tutulduğunda, nihai ve belirleyici bir dille imparatorlukların artık mümkün olmadığını ileri sürmemizin bir gerekçesi yoktur. “İmparatorluklar çağı”nın kapandığından dem vuran akademisyenler ve politika oluşturan kesimler bu konuda vaktinden evvel hükme varmış olabilirler.

Fakat gördüğümüz üzere, diğer şeyler eşit değildir. Önemli bir farklılık, iradi ya da gayri iradi imparatorlukların merkez elitlerinin sıklıkla asimilasyon, yerinden yurdundan etme ve soykırım gibi merkez-çevre farklılığını sona erdirmeye yönelik politikalar izlemiş olmalarıdır. Günümüz elitlerinin bu biçimde davranmaya özellikle yatkın olması, imparatorluğun etkinlikten uzak bir örgütlenme sistemi olduğu;²⁵ nüfuslar aynı dili konuştuğunda, yerel elitler kolektif niteliklerini yitirip devlet içinde gruplar olarak değil, bireyler olarak hazmedildiğinde modern idarenin daha rahat işleyeceği anlamına gelebilir.²⁶ Asimilasyonun imparatorluğun etkili bir biçimde idaresini desteklemesi ölçüsünde, modern merkez elitlerinin, yönettikleri imparatorlukların son bulmasında muhtemelen bilmeden de olsa doğrudan bir çıkarları olacaktır.

Bu argümanlar imparatorlukların sonunu mu dile getiriyor? Sonu iyi olsun kötü olsun, bu sorunun cevabı “hayır”dır. Modern bürokratik devletin mantığı, imparatorluğun mantığıyla uyumsuz olsa da buradan devlet elitlerinin fiilen ya imparatorluğu bertaraf edecek ya da merkez-çevre ilişkilerini kötüleştirmeden, hatta merkez-çevre farklılığı yaratmaksızın impa-

ratorluğu ortadan kaldırmak için gerekli becerilere, araçlara ya da kapasiteye sahip olduğu sonucu çıkmaz. Genel olarak devletin, özelde de ulusal devletin kriziyle ilgili literatür, elitlerin sınırlılıklarına dikkat edilmesiyle ilgili birçok gerekçe ortaya koymaktadır. Bu uyarı, insan hakları ve kendi kaderini tayin hakkı dilinin uluslararası söyleme hakim olduğu, kimliğin siyasi sadakatin başlıca ölçütü haline gelebileceği, etnik çeşitlilikle ilgili devlet girişimlerinin neredeyse hiç değişmez bir biçimde kültürel otantikliğe saldırı olarak takdim edildiği, böylece etnik seferberliği tahrik eden unsurlar haline geldiği günümüzde özellikle önemlidir.

Bu sözler bizi nerelere getiriyor? Bir yandan, imparatorlukların yükselişi ve düşüşüyle ilgili belirsizliklerimizin biraz daha azaldığı bir noktaya. Bir yandan da imparatorlukların sessiz sedasız doğuşuna ön ayak olan güçlerin; modern devletlerin giderek kendini daha çok dayatan çok ulusluluğa ayak uydurmaktaki yetersizliklerinin imparatorluklar lehine bile işleyebileceğinden hayli emin olduğumuz bir noktaya. Terminolojik genel geçer kurallar ve siyasi hoşluklar, bu gibi oluşumlara imparatorluk denilmemesini buyuruyor olabilir; fakat akla yatkın olmadığı söylenemeyecek tanımsal gerekleri karşılamaları itibarıyla bu oluşumlar imparatorluk olacaktırlar. İroniktir, emperyalizm geçmişe ait olsa da imparatorluk geleceğe ait olabilir.

Notlar

- 1) Bakınız Arthur L. Stinchcombe, *Theoretical Methods in Social History* (New York: Academic Press, 1978).
- 2) Bu kavramsal meselelerle ilgili mükemmel bir tartışma için bakınız John Wilson, *Thinking with Concepts* (Cambridge: Cambridge University Press, 1963).
- 3) Kavramlar üzerine düşüncelerim büyük ölçüde Giovanni Sartori'nin etkisinde gelişmiştir, *Social Science Concepts* (Beverly Hills: Sage, 1984), 15-85.
- 4) Bakınız Karl R. Popper, *The Poverty of Historicism* (New York: Harper Torchbooks, 1964), 135.
- 5) Von Ranke'nin meşhur şiarı tabii ki tarihin "wie es eigentlich gewesen sei" yazılması gerektiğiydi.
- 6) Örneğin bakınız Robert Darnton, *The Great Cat Massacre and Other Episodes in French Cultural History* (New York: Basic Books, 1984).
- 7) Arthur Danto, *Narration and Knowledge* (New York: Columbia University Press, 1985).
- 8) Bu bölümde Alexander Motyl'in "After Empire: Competing Discourses and Inters-

tate Conflict in Postimperial Eastern Europe” adlı makalesinden yararlanılmıştır, makale Barnett Rubin ve Jack Snyder’in yayına hazırladığı, yakında yayınlanacak olan *Political Order in the Former Soviet Republics* içindedir.

- 9) Bakınız Jean Gottmann (yay. haz.), *Centre and Periphery: Spatial Variation in Politics* (Beverly Hills: Sage, 1980).
- 10) Clifford Geertz’in geliştirdiği kültür kavramını kullandım, *The Interpretation of Cultures* içinde (New York: Basic Books, 1973).
- 11) Bu kavramın ne kadar geniş kapsamlı (ve ne kadar yararsız bir biçimde) kullanıldığını gösteren çarpıcı bir örnek için bakınız Douglas North, *Institutions, Institutional Change and Economic Performance* (Cambridge: Cambridge University Press, 1990).
- 12) Bu ilişkiyi “From Imperial Decay to Imperial Collapse: The Fall of the Soviet Empire in Comparative Perspective”de tartıştım, Richard L. Rudolph ve David F. Good (yay. haz.), *Nationalism and Empire* (New York: St. Martin’s, 1992), 15-43.
- 13) Bu tanım açıkça Michael Doyle’un tanımını yansıtır: “İmparatorluk... bir devletin başka bir siyasal toplumun etkin siyasal egemenliğini denetim altında tuttuğu resmi ya da gayriresmi bir ilişkidir.” (*Empires* [Ithaca: Cornell University Press, 1986], 45.)
- 14) Emperyal bozulmayla ilgili olarak bakınız Motyl, “From Imperial Decay”, s. 17-24.
- 15) Tanımların semantik olarak “A, B’dir” şeklinde ifadeler olduğunu, A kavramının kullanıldığı bir cümlemin B kavramıyla yazılabildiğini, aynı şeyin anlamda bir değişiklik olmaksızın tersi için de geçerli olduğunu hatırlayalım. Açıklamalarsa tersine, kabaca “X ise, o halde Y” şeklindedir ve X ile Y arasında nedensel bir bağlantı ortaya koyar. Ortaya çıkan hata “A (X ise Y’dir)” ya da “(X ise Y’dir) B’dir” şeklinde yazılabilir.
- 16) Devrim kavramının konuyla ilgili bir eleştirisi için bakınız Alexander J. Motyl, “Concepts and Skocpol: Ambiguity and Vagueness in the Study of Revolutions”, *Journal of Theoretical Politics* 4, no. 1 (1992): 93-112.
- 17) Bakınız David-Hillel Ruben (yay. haz.), *Explanation* (Oxford: Oxford University Press, 1993); Ernest Sosa ve Michael Tooley (yay. haz.), *Causation* (Oxford: Oxford University Press, 1993); ve Merrill H. Salmon, “Explanation in the Social Sciences”, Philip Kitcher ve Wesley C. Salmon (yay. haz.), *Scientific Explanation* içinde (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1989), 384-409.
- 18) Michael Hechter, *Internal Colonialism* (Berkeley: University of California Press, 1977).
- 19) John Mueller, *Retreat from Doomsday: The Obsolescence of Major War*’da bu meseleyi vurgulamıştır (New York: Basic Books, 1989).
- 20) Özellikle de bakınız Juan J. Linz, *The Breakdown of Democratic Regimes: Crisis, Breakdown, and Reequilibration* (Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 1978).
- 21) Yıpranma ve çöküşle ilgili bir tartışma için bakınız Alexander J. Motyl, “Imperial

- Collapse and Revolutionary Change”, Juergen Nautz ve Richard Vahrenkamp (yay. haz.), *Die Wiener Jahrhundertwende* içinde (Viyana: Boehlau, 1993), 813-819. Ayrıca bakınız Rein Taagepera, “Patterns of Empire Growth and Decline: Context for Russia”, yayınlanmamış sunum, Mart 1995.
- 22) Alan Sked, *The Decline and Fall of the Habsburg Empire, 1815-1918* (Londra: Longman, 1989), 187-234.
- 23) Bu görüşün klasik ifadesi için bakınız Karl W. Deutsch, *Nationalism and Social Communication* (Cambridge, Massachusetts: MIT Press, 1966).
- 24) R. D. Grillo, *Dominant Languages: Language and Hierarchy in Britain and France* (Cambridge: Cambridge University Press, 1989); Joshua Fishman, “Language Maintenance and Ethnicity”, *Canadian Review of Studies in Nationalism*, no. 2 (Sonbahar 1981): 229-247.
- 25) Bu esasen şunların argümanıdır: Robert Gilpin, *War and Change in World Politics* (Cambridge: Cambridge University Press, 1981); Douglas North ve Robert Paul Thomas, *The Rise of the Western World* (Cambridge: Cambridge University Press, 1973); ve Joseph Tainter, *The Collapse of Complex Societies* (Cambridge: Cambridge University Press, 1990).
- 26) Ernst Gellner, *Nations and Nationalism* (Ithaca: Cornell University Press, 1987).

OSMANLI İMPARATORLUĞU

ÇAĞLAR KEYDER

Osmanlı İmparatorluğu'nun gerilemesi ve çöküşüne ilişkin değerlendirmeler ideolojik bir savaş meydanında boy ölçüşür, çöküş için sunulan gerekçeleri de büyük ölçüde siyasi bağlılıklar belirler. Harb-i Umumi'nin (Birinci Dünya Savaşı) son bulmasından bu yana yazılan tarihin hakimiyet kazanmış versiyonlarında, bilerek ya da bilmeden ulus-devletin bakış açısı benimsenmiş, imparatorluğun çöküşü, bir ulusun kaderinin kaçınılmaz bir biçimde gerçekleşmesi olarak görülmüştür.¹ Gelgelelim bugün, ulus-devlet albenisini yitirdiğinden arayışlar milliyetçi paradigmanın dışına yönelmiştir. Milliyetçi paradigmanın dışına çıkmanın bir yolu devlet oluşumunun hikayesini anlatma girişimlerinden vazgeçip madunların tarihine sığınmaktır,² bir başka yoluysa imparatorlukların çöküş anlarındaki alternatifleri araştırarak ulus-devletlerin oluşumunu sorunsal haline getirmektir.³ Ben bahsettiğim bu son yolun tutulmasını öneriyorum. Bu yolun salık verilmesinin ardında, emperyal tarihin "iyimserce" ya da "peki ya şöyle olsaydı" şeklindeki karşı olgularla okunmasına⁴ duyulan özlem vardır. Bu bakış açısına göre, genel ve eşit yurttaşlıkla birlikte, etnik ve bölgesel özerkliği sağlayan bir anayasa imparatorluğu kurtarabilir, milliyetçiliğin ve ulus-devletin aşırılıklarından kaçınılmasını sağlayabilirdi. Bu sunumun ilk kısmında, Osmanlı İmparatorluğu'nun çözölüşünde iki farklı dinamigin iş başında olduğunu; ilk dinamigin devletin babadan oğula geçen niteliğinden, ikinci dinamiginse Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa kapitalizmiyle karşı karşıya gelmesinden ötürü milliyetçi ayrılıkçılıktan kaynaklandığını göstermeye çalışacağım. Bu dinamikler nihayetinde sosyal ve siyasi yapıdan

türemişlerdir. Sunumumun ikinci kısmında da Birinci Dünya Savaşı'ndan önceki son yılları tartışarak karşıt olgularla yapılacak “iyimser bir okuma-ya” bir akli selimlik biçilebileceğini göstermeye çalışacağım.

Çözülmenin Dinamikleri

Osmanlı İmparatorluğu'nun gerilemesinin yapısal nedenlerini anlamakta kullanılan iki temel model, bütün imparatorluklar için düşünülebilecek makro-sosyolojik alternatiflerin çoğunu kapsar. İlk model, klasik imparatorlukların tarımsal olduklarını, çevre bölgeleri denetim altında tutmak için babadan oğula geçmeyen vergi-toplama idarelerini kullanan güçlü bir merkez tarafından yönetildiklerini varsayan babadan oğula devir-kriz modelidir. Bu modelde ortaya çıkabilecek krizler herhangi bir çevre idaresine içkin, olası merkezkaç kuvvetlerle ilgilidir; vilayet yetkilileri muhtemelen yörenin önde gelenleriyle ittifak halinde, gelirlerin bir bölümünü kendi kazançları için elde tutmayı uygun görebilirler. Bu durumda, yörenin önde gelenleriyle devletin memurları arasındaki bir mutabakat, emperyal merkezin bir vilayeti ve gelirlerini kaybetmesi anlamına gelebilecek bir ittifaka dönüşebilir. Emperyal merkezin gelir toplama kuvveti, yoğun olmak yerine yaygın olduğundan bu kayıplar imparatorluğun topraklarını elinde tutma becerisinin daha zayıflaması anlamına gelir. Gelgelelim yeniden merkezi otoritenin kurulması da olasılıklar dahilindedir. Aslına bakarsanız döngüsel Çin hanedanlık tarihi modeli, tam da bu olasılığa dayanır; Çin'de önceden yoldan çıkmış olan vilayet yöneticileri yeni, güçlenmiş bir hanedanlık merkezinin ataları haline gelmişlerdir.

Osmanlı tarihi hem merkezkaç kopuşların hem merkezkaç kuvvetlerin başarısından sonra ikinci sıradaki iyi alternatif olan yeniden merkezileşme girişiminin başarısız olmasının örneklerini sunar. On sekizinci yüzyıl boyunca vilayetlerin önde gelen isimleri (ayan) emperyal merkez karşısında özerkliklerini arttırmışlardı. Ayanların bazıları başta vergi tahsildarları ve valilerdi, zamanla yerel düzeyde yerleşiklik kazanmışlar, vilayetin ekonomik ve sosyal hayatına dahil olmuşlardı. Bazılarıysa yörenin önde gelen isimleriydi, birçoğu tüccardı; sarayı, onları önce mültezim olarak atamaya, sonra da babadan oğula geçiyormuş gibi görünen valilik görevlerine getirmeye zorlayacak kadar ekonomik ağırlık kazanmışlar, siyasi bir konum sahibi olmuşlardı. İktidarın fiilen devrolunduğu bu dönem zarfında Osman-

lı sultanlarının vilayet ordularını seferber edebilmek, vergi gelirlerinden paylarını alabilmek için bu yeni ortaya çıkmış ayanlarla pazarlık etmeleri, müzakereler yürütmeleri gerekmişti.⁵

Ne var ki on dokuzuncu yüzyılın ilk yıllarında Osmanlı merkezi, hiç değilse imparatorluğun kalbi sayılabilecek bölgelerde, Anadolu'da ve yakın Balkanlar'da nispeten başarılı bir yeniden merkezi otoritenin kurulması projesine girişti.⁶ Yeniden merkezileşmeden tümden kurtulabilen ve fiilen imparatorluktan ayrılan tek vilayet Mısır olmuş; Mısır, geç ortaya çıkmış, ama çok güçlenmiş bir ayanın savaş beyi statüsünü babadan oğula geçen hidivliğe (Mısır Valiliğine) dönüştürebildiği örnek bir merkezkaç kuvvet vakasıydı. Aslında Makedonyalı olan Mehmet Ali (bürokratların yerel çevrelerle bağlar tesis etmelerinin mümkün olmayacağı vilayetlere gönderilmelerini öngören Osmanlı geleneği çerçevesinde) Mısır'a vali atanmıştı. Ne var ki kısa süre zarfında iltizam yapısını lağvetmeyi, onun yerine bağımsız bir idare tesis etmeyi, ardından da yönetimi etrafında yeterli bir çıkarlar yapısı oluşturmayı başardı. Böylelikle de babadan oğula devir krizi dinamikleri yoluyla imparatorluğun çözülmesinin mükemmel bir tarihsel örneğini oluşturdu.

Mısır örneğinin klasik imparatorlukların kriz dinamikleri başlığı altına girmesi, Mehmet Ali'nin bu gelişmeler sonrasındaki tarihiyle de desteklenir. Kendisi zayıflamış bir merkezden bağımsızlığını tesis eden bir vilayet görevlisinin genellikle yaptığı üzere babadan oğula devir döngüsünü yeni ve güçlenmiş bir hanedanlıkla sürdürmek için merkezi fethetme projesine yönelmişti. Gelgelelim söz konusu olan yalıtılmış bir Çin İmparatorluğu değildi. Osmanlı İmparatorluğu, büyük güçler arasındaki dengelerde önde gelen bir yerde bulunuyor, imparatorluklar arasında yoğun bir rekabete konu oluyordu; ayrıca, bu meydan okuma ortaya çıktığında modernleşme reformlarına çoktan başlamış bulunuyordu, serbest ticaret emperyalizmi için hem esnek hem de gelecek vaat eden bir arenaydı. Sonuçta hak iddia edenin akıbetini nihayetinde Britanya ile Rusya arasındaki pazarlıklar belirledi.⁷ Mehmet Ali'nin özerkliğini ilan edip bir Mısır hanedanlığı kurmaktaki başarısı, yeni bir Osmanlı hanedanlığının kurulmasına dönüştürülemedi.

Osmanlı'nın on dokuzuncu yüzyılın ilk yarısındaki yeniden merkezi otoriteyi kurması, idari modernleşmenin başlangıç dönemine denk gelmişti. Başka bir deyişle yeniden merkezileşmenin başarılı olması, bir yönetim

altyapısına dayanarak daha büyük bir devlet gücü kullanılmasının damgasını vurduğu yeni bir yönetim biçiminin gelişini de haber veriyordu.⁸ Başarılı olursa bu modernleşme Osmanlı oluşumunu Avrupa'daki merkezileşmiş, bölgesel devlet modeline yaklaştıracaktı. Aslına bakılırsa 1839'da başlayan, Abdülhamit'in despot yönetim tarzına rağmen yüzyıl boyunca devam eden Tanzimat reformları tam da bu hedefe ulaşmayı amaçlıyordu.⁹

Ne var ki devletin modernleştirilmesinin başarılı olması, farklı tepkilerle karşılandı. Anadolu ve yakın Balkanlar'daki ayanlar kesin bir yenilgiye uğrayıp bir merkezden yönetimin yavaş yavaş oluşmasına müsaade ederlerken, on dokuzuncu yüzyıl başındaki yeniden merkezleşmenin Arap vilayetlerindeki ayanın hakimiyetini bozmak açısından pek bir etkisi olmadı.¹⁰ Şam, Halep, Beyrut ve Kudüs ayanları, Osmanlı merkezinin bir merkezden yönetim tesis etme girişimlerini engellemeyi sürdürdüler. Emperyal çerçeveyi, merkezin talepleri, sınırlı egemenliğin icrasıyla sınırlı olduğu ölçüde kabul edilebilir buluyorlardı.

Hikaye, imparatorluğun Avrupa'daki topraklarının çoğunda farklı biçimlerde gelişti. On sekizinci yüzyılda ayanın ekonomik birikimle güç sahibi olmasını mümkün kılan ticarileşme ve parasallaşma dalgası, özellikle Avrupa'daki büyüme kutbuna yakın topraklarda tüccar gruplarının, yeni kentlilerin, eğitilmiş bir orta sınıfın yükselmesinin ön koşullarını da yaratmıştı.¹¹ İmparatorluktan ayrılmayı amaçlayan, ulus temelli çeşitli hareketleri ortaya çıkaran bu gelişme olmuştu. Osmanlı, Avrupa'daki topraklarında iktidarını yeniden kuramıyordu, iktidarın devri yolunda geri dönüş yoktu.

Babadan oğula devir modeli, yalıtılmış bir biçimde iç güç dengesi üzerinde etkili olan emperyal dinamiklerin ebedi evreninde yer alırken, milliyetçi ayrılık modeli imparatorluk, imparatorluğun kapitalizm öncesi esası ve genişleyen bir kapitalist ekonomi arasındaki çatışmaya dayanır; bu yine emperyal çözülmeye yol açan bir çatışmadır. Başlıca kaygının toprak vergisine dayalı bir gelir sistemini devam ettirmek olduğu, yönetimin babadan oğula geçtiği, tarımsal bir imparatorluk olduğu dikkate alınırsa klasik Osmanlı sistemi, servetin özel ellerde birikmesine pek sıcak bakmıyordu. Bütün toprakların sultana ait olduğu yönündeki ideolojik kurguyu ayakta tutmak için tasarlanmış bir hukuki çerçeve, bu gelir sisteminin devamındaki başlıca etkendi. Dolayısıyla toprak ve ticari birikim sahibi olmak, bir yöneticinin gücünde ya da politikasında meydana gelen değişikliklerle kolayca tersine dönüveren, belirsiz durumlardı. Bu kapitalizmin serpilip ge-

lişebileceği bir ortam değildi, aslına bakılırsa Tanzimat dönemindeki “modernleşme” de imparatorluğun genişleyen Avrupa’nın kapitalist mantığına dahil edilmesine zemin hazırlamayı amaçlıyordu.

Ne var ki on dokuzuncu yüzyıldaki reformların kök salmasından önce, merkezin kendi kapitalizm öncesi mantığını dayatmaktaki beceriksizliği yüzünden kapitalist birikim Balkanlar’ın büyük bölümünde çoktan kendi özerk alanını yaratmış bulunuyordu. Başka bir deyişle on dokuzuncu yüzyılın başlarında farklılaşma ve sınıf oluşumu çoktan hız kazanmıştı. Bu eşitsiz gelişimin ekonomik boyutunun tarihi bir önceki yüzyıla, merkezden bir ölçüde bağımsızlık kazanan toprak sahiplerinin Orta Avrupa’daki ticaret ağlarına erişimleri yoluyla özerkliklerini güçlendirebildikleri on ikinci yüzyıla kadar uzanır. On sekizinci yüzyıl boyunca bu vilayetler daha zenginleşmiş, yeni eğitilmiş orta sınıflar oluşmuş, buraların Avrupa ana karasına yakın olmaları siyasi gelişimlerini ve milliyetçi özlemlerini hızlandırmıştı. Balkanlar’daki bu yeni zenginleşmiş grupların çoğunun gayrimüslim olması Avrupalı çeşitli güçlerin korumasını, cesaretlendirmesini ve desteğini çeken önemli bir etken; Avrupalı güçler hem milliyetçiliğin siyasi ve entelektüel zemininin hazırlanmasına katkıda bulunuyor hem de kritik önemde diplomatik ve askeri destek sağlıyordu. Yunan, Sırp ve Bulgar milliyetçiliklerinin hikayeleri böyledi.

Bütün bu örneklerde, milliyetçilik tüccar-burjuva bir itkinin sonucu ve imparatorluğun merkezindeki ekonomik ve siyasi değişimin yavaş hızına bir tepki olarak ortaya çıkmıştı. Bu vilayetler giderek Avrupa piyasasının ekonomik çekiminin etkisi altına girmişlerdi. Tüccarları Avusturya, Rusya, Fransa ve Britanya’nın kapitülasyonlar rejimiyle sağladığı korumadan yararlanıyorlardı,¹² bağımsızlık iddiaları da uluslararası arenada destek bulmuştu. Siyasi ve hukuki reformlar çok gecikmişti, ayrıca bu talepleri karşılayamayacak kadar da belirsizlerdi. Reformlar zamanında ve kararlılıkla çıkarılmış olsalardı, milliyetçi çözülme farklı bir yol izleyebilir miydi? Bütün emperyal tebanın eşit statüye sahip yurttaşlar olarak tanınmaları, milliyetçi hislerin köreltilmesi, ayrıca Avrupa ekonomisinin kapsama alanındaki birikimlerle bağdaşan ekonomik faaliyetlere izin verilmesi bakımından epeyce yol katedebilirdi. Dahası siyasi ve hukuki değişiklikler daha önce gerçekleşmiş olsaydı, çevre bölgelerin bir bütün olarak imparatorluğa dahil olması çekici bir seçenek haline gelebilir; Balkanlar’da tüccar bir burjuvazi bir bütün olarak imparatorlukta sınıfsal üstünlük kazanma düşüncesiyle

bu projeyi destekleyebilirdi. Bu durum, milliyetçi ayrılıkçılığa neden olan bazı siyasi-ekonomik etkenleri ortadan kaldırılabildi.

Balkan milliyetçiliği, Rusya'yla 1877-78'de yapılan savaşın ardından büyük toprakların kaybedilmesiyle zirveye tırmandı. İmparatorluk, topraklarının üçte birinden fazlasını kaybetti, özellikle de gayrimüslim nüfusun çoğunluğu oluşturduğu eyalet topraklarını. Sosyal ve ekonomik koşullarda kökten bir değişim oldu, imparatorluğun çözülme nedenlerinde de. Bu farkın iki önemli boyutu vurgulanmalıdır. Birincisi, 1878 sonrasında imparatorlukta önemli gayrimüslim nüfuslardan geriye sadece Rumlar ve Ermeniler kaldı, onlar da toplam nüfusun ancak beşte birini oluşturuyorlardı.¹³ İmparatorlukta bu nüfusların çoğunluk iddiasında bulunabileceği belirli topraklar yoktu. Ermeni nüfusun yarısından biraz fazlası doğu Anadolu vilayetlerinde yaşıyordu (ama orada bile azınlıktaydılar)¹⁴, geri kalanı ise Kilikya ile İstanbul da dahil olmak üzere Batı Anadolu arasında bölünmüştü. Rum nüfus esasen Batı Anadolu, İstanbul, Trakya ve Makedonya'da yaşıyordu, ama iç bölgelere ve Kapadokya'ya da dağılmıştı. Başka bir deyişle artık ayrılıkçılığın coğrafi bir temeli bulunmuyordu.

İkincisi Tanzimat reformları eski rejimde büyük bir dönüşüm olacağı işareti vermişlerdi; yurttaşlık ve birikim yönelimli ekonomik faaliyetler için modern bir ortam tanımlamaya başlayan siyasi ve hukuki bir değişim olacaktı. Bu bağlamda her bir yurttaşına hukuki güvenceler veren, din özgürlüğünün ve etnik özerkliğin olduğu, hızla modernleşen bir devlet hayali kurmak mümkündü. İmparatorluğun 1838'de serbest ticarete açılması sonrasında gerçekleşen ciddi ekonomik büyüme de bu hayali beslemişti. Dünya ekonomisi genişlerken, ticaret dönüşümün ve metalaşmanın itici gücü olmuştu: Osmanlı'da kırsal kesimin büyük bölümünde asırlarca devam eden düşük seviyeli denge durumu yerini teknolojik değişim ve büyümeye bırakmıştı. Harb-i Umumi arifesinde imparatorluk nüfusunun dörtte biri şehirlerde yaşıyordu; kırsal kesim artık kendi kendine yeten bir ekonomi olmaktan çıkmıştı, ekonomik üretimin herhalde yüzde 15'i ihracata gidiyordu.¹⁵

Mısır'ın tersine Anadolu'da da Suriye'de de tarım kısmen yabancı yatırımcıların sahip olduğu büyük çiftliklere dayanmıyordu. Aksine üretim alanı küçük üreticilerden oluşuyor; tüccarlar, borç verenler ve diğer araçlar üreticilerin ihtiyaç fazlalarını sahipleniyordu. Küçük mal üretiminde başarılı üreticilerin bir kısmı Rum ve Ermeni'ydi; araçların, yani üreticileri

piyasa talepleri doğrultusunda yönlendirenlerin, ihtiyaç fazlalarını toplayan, finanse eden, satın alan ve satanların, aksi yönden gelen ithal malları pazarlayan ve perakende ticaretini yapanların da ezici bir çoğunluğu Hristiyan gruplara mensuptu.¹⁶ On dokuzuncu yüzyılın sonuna gelindiğinde Anadolu ve Arap vilayetlerindeki şehirler, kasabalar zenginleşiyordu; nüfus artışı, özellikle liman kentlerinde çok yüksekti.¹⁷ İmparatorluğun tamamında Hristiyanların payına düşen zenginlik orantısız derecede büyüktü, ama Anadolu'da durum hiçbir yerde olmadığı kadar kutuplaşmıştı. Gelişmekte olan Anadolu şehirlerinde zengin ve eğitilmiş bir Rum ve Ermeni orta sınıfı ortaya çıkmıştı; dernekler, kulüpler ve yayınlardan oluşan kentli bir kamusal alan tanımlamakta faallerdi ve giderek de vilayetlerin ve imparatorluğun idaresine katılmayı istiyorlardı. Doğmakta olan bu burjuvazi için ayrılıkçı milliyetçiliğin pek cazip bir yönü yoktu.

Gayrimüslim bir burjuvazinin doğmasına, bu burjuvazi ile nüfusun geri kalanı arasında gelir ve tüketim bakımından farkın giderek açılmasına yol açan koşullar, sarayda doğan gerici bir projenin halk düzeyinde etkinlik kazanmasına neden oldu. İmparatorluğu yöneten son sultan II. Abdülhamit, 1876'da Anayasa'nın kabul edilmesinden kısa süre sonra meclisi lağvettti; ardından tedricen attığı adımlarla despot ve paranoyak bir tarzın damgasını vurduğu mutlakiyetçi bir yönetim kurdu. Anayasa askıya alınıp 1908'de yeniden uygulamaya konulmuş olsa da Tanzimat reformlarından kopuş içerikten ziyade üslupta bir kopuştu. 1839 ile 1856'nın ruhu, bölünmez bir imparatorluk için hukuki ve idari bir çerçeve hazırlama kararlılığı içinde yaşamaya devam etti.¹⁸ Sosyal ve ekonomik politikalar otoriter bir liberalizmin damgasını taşıyordu. En büyük geri adım siyasi sistemde atılmıştı: Hukukun üstünlüğü ilkesi doğrultusunda evrilmeyi destekleyecek, uzun zamandır beklenen anayasal ve parlamenter dayanaklar artık donmuş bulunuyordu; bu durum Abdülhamit'in önce Avrupalıların, ardından Jön Türklerin yergilerine uğramasına neden olmuştu. Ne var ki bu yergiler, Sultan'ın Müslüman nüfuslar arasında giderek popülerlik kazanmasıyla dengelenmişti.

1876'daki ilk Osmanlı Meclis-i Mebusan'ının bileşimi çeşitliliği bakımından etkileyiciydi, herhalde çoketnili imparatorluklar tarihinde bu meclisin bir eşi daha bulunmuyordu: 125 mebustan, 77'si Müslüman, 44'ü Hristiyan, dördü Yahudiydi.¹⁹ Meclisin kapanmasına rağmen, gayrimüslimler Osmanlı idaresinde, hem merkez hem taşra bürokrasisinde, hem de

asıl iktidar koltuğu olarak, yavaş yavaş Bab-ı Ali'nin yerini alan sarayda iyi temsil edilmeyi sürdürdüler.²⁰ İstanbul'da askeri personel ve memur yetiştirmek üzere kurulan yüksek okullar büyüdüler ve imparatorluğun dört bir köşesinden öğrenciler çekmeye başladılar.²¹ Eğitim ve kariyerler, nüfusun çoketnili, çokdinli bileşimini yansıtan, Osmanlıcılık olarak bilinen bir dünya görüşünü paylaşan birleşik bir emperyal eliti şekillendiriyordu. Bu eliti Arnavutlar, Makedonlar, Rumlar, Ermeniler, Rus imparatorluğundan çeşitli Müslüman gruplar, Kürtler, Türkler, Bağdat, Suriye ve Filistin'den Araplar oluşturuyordu. Tarihinde ilk kez imparatorluk gerçekten de çoketnili görünüyordu.

Gelgelelim halk düzeyinde gelişmekte olan, bu kadar iyi olmayan paralel bir hikaye daha vardı. 1877-78 savaşı sırasında, imparatorluk Avrupa ve Kafkaslar'da elinde kalan toprakların çoğunu kaybettiğinde, bir milyona yakın Müslüman yerlerinden yurtlarından olmuş, göç etmek zorunda bırakılmışlardı; çoğu da imparatorluğun güvenli merkezine, Anadolu'nun içlerine gelmişlerdi. Bu akış, etnik dengeyi kökten değiştirecek boyutlardaydı, çünkü sonradan Türkiye haline gelecek o bölgenin nüfusu o sıralarda 10 ila 12 milyondur.²² Bu insanlar, ekonomik olarak daha ileri bölgelerden gelmişlerdi, piyasa ve teknoloji deneyimleri daha fazlaydı ve genel olarak bakıldığında hepsi de Anadolu Müslümanlardan daha iyi eğitimliydi. Etnik olarak ayrı kalmadılar: Coğrafi olarak uzak bölgelerden gelen göçmenler arasında birleşmeler yaygın bir uygulamaydı, özellikle kentlerde yerli nüfusla yapılan evlilikler de. Bugünkü Türkiye nüfusunun etnik bileşimi yeteri kadar üzerinde durulmamış bir noktadır: Bugün Rusya, Kafkas Cumhuriyetleri ve Balkanlar'da bulunan eski Müslüman vilayetlerden ve Rus Çarlığı'nın Türkçe konuşulan bölgelerinden gelen bireyler, farklı kökenlerden gelen Anadolu nüfuslarla kaynaşmışlar, "Türkleşmişlerdir." Dolayısıyla etnik söylemin en berbat biçimleri dışında "Türk" sıfatı sadece Türk dili ve Müslüman dinine asimile olabilirliği ifade eder.

Hristiyanlar ile Müslümanlar arasında evlilikler (sıkıntılı dönemler dışında) Anadolu'nun iç kesimlerinde Türkçe konuşan Rum Ortodoks nüfus örneğinde gözlendiği üzere, dil bir engel oluşturmadığında dahi nadirdi. On dokuzuncu yüzyıl öncesinde var olan, o kadar akışkan olmayan toplumda nüfuslar yalıtılmış köylerde ya da şehirlerde iyi tanımlanmış ve sınırlanmış mahallelerde yaşıyorlardı; maddi ve sosyal koşullardaki farklılıklar da o kadar büyük bir mesele teşkil etmiyordu. Ekonomik değişim

ve kentleşmenin ivme kazanmasıyla birlikte etnik gruplar da birbirleriyle temas kurmaya başladıkça sosyal ayrılıklar belirginlik kazandı. Sadece dini pratikler değil, okullar ve cemaat örgütlenmeleri, tüketim kalıpları ve Batılılaşma düzeyleri, maddi kültür ve hayat tarzları da giderek farklılaşıyordu. Yukarıda bahsettiğimiz ekonomik yükselmeye hiçbir şekilde Hristiyan nüfusların tamamı dahil olmadıysa da yavaş yavaş etnik bilinci uyandıran kültürel, eğitsel faaliyetler ve misyonerlik faaliyetleri bütün nüfusları etkileri altına aldı. Ayrıca on dokuzuncu yüzyılın sonunda imparatorluk her inancın ve milliyetin dini ve seküler misyonerlerin at koşturduğu bir arena haline gelmişti. Bu misyonerlerin çoğu Müslüman nüfusları görmezden geliyor, eğitimleri, yaydıkları yerler ve ayinleriyle Hristiyan ve Yahudi nüfusları hedef alıyorlardı.²³ Arka planda bunlar olurken Müslümanlar hızla gerilemekte olduklarını fark ettiler. Çarlık Rusya'sı ve Balkanlar'ın daha gelişmiş bölgelerinden gelen, isyan ve husumet duyguları henüz taze olan göçmenler bu bilincin ifade edilmesinde aracı oldular.

Bütün bunlara rağmen Abdülhamit'in İslamcılığa yönelmesinin Müslüman nüfusun giderek artan hoşnutsuzluğundan kaynaklanıp kaynaklanmadığı açık değildir. Öyle görünüyor ki Abdülhamit temkinli ve sakıncalı bir yönetici olmuştu; Osmanlı toprakları üzerindeki emperyal rekabetten yararlanmak amacıyla Büyük Güçler'le (Düvel-i Muazzama) güç dengesi diplomasisi yürütmeye eğilimliydi. Özellikle onun hükümdarlığı sırasında gayrimüslimlerin ekonomik yükselişini sınırlama yönünde girişimler olmadığından ve kendisinin ekonomik liberalizmden başka bir politikayı tercih ettiğine dair emareler bulunmadığından İslamcılığı esasen imparatorluğun Arap tebasının bağlılığını pekiştirmeye yönelikmiş gibi görünmektedir. Gerçi 1838'de yürürlüğe giren serbest ticaret antlaşması, kapitülasyonların gerektirdiği tavizler ve 1881'de imparatorluğun iflasını ilan etmesi sonrasında borçların geri ödenmesini denetlemek üzere kurulan Düyun-u Umumiye etrafında kurulmuş incelikli kontrol mekanizmasının politikalarda bir sapmaya pek izin vermeyeceğini ileri sürmek de mümkündür.²⁴ Sultan neyi amaçlamış olursa olsun, İslamcılık, geleneksel dengelerin geçirdiği hızla dönüşümün ve ceza kabilinden sosyal yer değiştirmelerin etkisine ayak uydurması gereken bir Müslüman nüfusta güçlü bir yankı uyandırıyor.

Ulus-Devlet Kaçınılmaz Mıydı?

Jön Türkler Avrupa siyaset sahnesinde, 1908'de Sultan'ı Anayasa'yı tekrar yürürlüğe koymaya ve derhal meclis seçimlerine gitmeye zorlamakta kazandıkları inanılmaz başarıdan kısa bir süre önce görünürlük kazanmışlardı. Osmanlı muhaliflerinin Avrupa'da kurduğu çeşitli örgütler vardı, bunlar, örneğin Rus devrimcilerin entelektüel inceliğinden yoksun olsalar da çoğunlukla mutlakiyetçilik karşıtı makaleler yayınlamakla uğraşıyorlardı. Aslında Abdülhamit'i eleştirenlerin çoğu sürgüne gitmeyi tercih etmişti, çünkü haksızca kendilerinden yararlanıldığı hissi içindeydiler, bir anlaşma sağlandığında ülkeye geri dönüp hizmet etmeye hazırlardı. Aslında Jön Türkler Osmanlı elitinin eylemci ve köktenci kanadıydı. İmparatorluğa hizmet vermek üzere elitleri eğiten okullara devam etmişlerdi, reformla ilgili görüşleri de daha etkili bir idare sağlamakla sınırlıydı. Ekonomi politişe dair hayret verici bir cehalet içindeydiler, üçüncü dünyadaki bütün devrimci hareketler içinde en az emperyalizm karşıtı olan hareket onlarınkiydi. Jön Türkler kendilerini Batı'ya karşı hoşnutsuzluklarını dile getiren milliyetçilerden ziyade Avrupa arenasındaki aktörler olarak görüyorlardı. Bu yüzden onların başarısı Avrupa başkentlerinde bir kaygı uyandırmadı, tam tersine Avrupa'daki son otokratik rejime son verdiği için alkışlarla kutlandı.

Anayasa'yı 1908'de yeniden uygulamaya koymayı başaran Jön Türk örgütlenmesi İttihat ve Terakki Cemiyeti olarak biliniyordu.²⁵ Selanik'te örgütlenmiş olan cemiyetin mensupları arasında küskün subaylar da yer alıyordu. Cemiyet, Makedonya sorununun; Rumlar, Bulgarlar, Sırp-lar ve Makedonya milliyetçileri arasında çözülemezmiş gibi görünen bir mücadelenin devam ettiği bir ortamda kurulmuştu; Osmanlı ordusunun kontrol altına alamadığı sorun, Avusturya ve Rusya arasındaki emperyal rekabetin savaş meydanına dönüşmüştü; Britanya Rusya'nın, Almanya da Avusturya'nın tarafında arada bir boy gösteriyorlardı. Aralarında çeşitli rütbelerde milliyetçi gerillaların yer almasından ümitsizliğe düşen subaylar, bütün görüşlerin, herkesin yararına çalışan bir mecliste açıkça ifade edilebildiği siyasi özgürlükleri denemenin bir seçenek olabileceğine karar vererek sultanın yetkesine karşı bir isyan başlattılar. Abdülhamit herkesi şaşırtarak taviz verdi ve Meclis-i Mebusan'ı yeniden toplayıp Anayasa'yı yeniden yürürlüğe sokmayı kabul etti. Bileşimiyle nüfusun etnik karmasını yansıtan seçilmiş meclis birkaç ay sonra çalışmaya başlamıştı.²⁶

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ideolojik tarihine dair kabul gören okuma, cemiyetin Osmanlıcı olarak yola çıktığını, ancak koşulların zorlamasıyla Türk milliyetçisi olup çıktığını ileri sürer. Bu yorumda zorluk yaratan nokta, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin daha milliyetçiliğe yüzünü dönmeden önce bile aslında merkezci olması, imparatorluğun üniter bir ulus-devlete dönüşebileceğine; evrensel hukuki normları ve yurttaşlığı kabul eden, seküler bir "Yakındoğu Japonya"sı haline gelebileceğine açıkça inanmasıdır.²⁷ Millet sisteminde somutlaşan etnisite ve din bakımından ayrırcı bir geçmişle birlikte düşünüldüğüne, bu durum radikal bir platform oluşturuyordu. İmparatorluktaki etnik ilişkilerin tarihi, ayrıca etnik bilincin giderek yükselmesi, sırf etnik ve dini grupların bir ölçüde özerk olması bağlamında bile olsa hukukun üstünlüğünün ayakta tutulmasını dayatıyormuş gibi görünüyordu. "Çoğu gayrimüslim, Türk olmayan Müslümanların birçoğu hürriyet ve eşitlikten cemaatin hürriyetini, cemaatler arası eşitliği anlıyordu; kendi çıkarlarını iktidarın güçlendirilmesinde, merkezi hükümetin müdahil olmasında değil, cemaatlerin haklarının korunmasında, vilayetlerin idari özerkliklerinin güçlendirilmesinde görüyorlardı."²⁸

Olaylar milliyetçilerin elini güçlendirdi. 1908 seçimlerinden birkaç ay sonra Avusturya Bosna-Hersek'i ilhak ettiğini ilan etti, Bulgaristan bağımsızlığını ilan etti ve Yunanistan Girit'i aldı. Bunu 1909 baharında bir karşı devrim girişimi izledi, fakat İttihak ve Terakki Cemiyeti'nin denetimindeki ordu başkente yürüyüp Sultan'ı resmen tahtından ettiğinde bu girişim yenilgiye uğradı. İki yıllık bir aranın ardından Arnavutluk'ta isyan çıktı, İtalya Trablus'ta savaş ilan etti (Eylül 1911) ve ardından nihayetinde imparatorluğun canını alacak olan bir dizi mücadelenin başlangıcını haber veren, belirleyici önemdeki Balkan Savaşları (Kasım 1912) başladı.

1909 sonbaharı ile Mart 1912 arasında kalan dönem, koşullar izin verdiğinde çok etnili bir imparatorlukta siyasetin nasıl bir yön tutacağını bir göstergesi olabilir. Meclis gereği gibi işliyordu, Anayasa yürürlükteydi, umutlar büyüktü, ayrıca bu süre zarfında Jön Türk hareketinin başka bir kanadını oluşturan Liberaller İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne karşı güç kazanmaya başlamışlardı. Liberallerin entelektüel lideri bir Osmanlı prensiydi (Sultan Abdülmecit'in torunuydu), platformlarıysa siyasi ve ekonomik liberalizmle idari adem-i merkezîyetçilikten oluşuyordu.²⁹ İttihat ve Terakki'nin devletçi merkezîliğiyle kıyaslandığında, Prens Sabahattin'in federalizmi daha 1908'e gelmeden Avrupa'da faal olan Rum ve Ermeni

grupları cezbetmişti. Meclis'in açılması, basın özgürlüğünün tanınmasıyla birlikte, aralarında Arap seçkinlerin, Rum ve Ermeni siyasetçilerin, çeşitli İslamcı grupların da yer aldığı giderek artan sayıda mebus ve entelektüel kişilik Liberal platforma geçtiler. Bu çevreler, Türk milliyetçisi ve militanca seküler olacağından, milletlerin özerk olduğu eğitim gibi meselelerde tek bir plan dayatmakta taviz vermeyeceğinden korktukları İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin üniter bir devlet planlarından giderek sakınıyorlardı. İttihat ve Terakki Cemiyeti'ye tabanını, gözü yükseklerde olan devletçi ve eylemci Türk aydınları ve taşra tüccarları arasında bulmuştu, gayrimüslim bir burjuvazinin yükselişinden de hoşnutsuzdu, bu haliyle milliyetçi bir tabanın klasik bileşimini sergiliyordu.

Cemaatlere yetki devri ve federalizm her halûkârda, hiç değilse kısa vadede imparatorluğun bütünlüğü açısından daha büyük ümit vaat ediyordu. Liberallerin, o sıralarda Avusturya-Macaristan'da "atomize" yurttaşlığa karşı "organik" yurttaşlık etrafında dönen tartışmalardan haberdar olduğuna dair bir işaret yoktur.³⁰ Daha sonradan bilineceği adıyla Hürriyet ve İtilaf'ın programı organik yurttaşlığın cemaatçi bir versiyonunu savunuyordu. Adem-i merkezîyetçiliğin yanı sıra ikinci temel direği, devletçilik karşıtlığını, ekonomik ve siyasi liberalizmi ifade eden "özel teşebbüs"tü. Liberaller etnik grupların Meclis'te nüfusa oranlarına göre temsil edilmesi talebinde bulunuyorlardı, ayrıca Yunan anayasacı hareketle ve Ermeni Hunçaklarla kilisenin özerkliğine, dini okulların diğer okullara resmen eşdeğer tanınmasına dayanan biçimsel anlaşmalara varmışlardı. Arap ve Hristiyan siyasi sınıfları ve Türk İslamcılarının yanı sıra İttihat ve Terakki'yi milliyetçilikle suçlayan Osmanlı Sosyalist Partisi de bu platformu destekliyordu.³¹

1912 seçimlerine hile karışmamış olsa Hürriyet ve İtilaf'ın bu seçimleri kazanıp kazanmayacağı konusu açıklığa kavuşmuş değildir. Arap vilayetleri Suriye, Beyrut ve Halep'ten, Kudüs sancağından otuz mebusun yirmi dördü zaten Hürriyet ve İtilaf Fırkası'na geçmişti, İttihat ve Terakki'nin seçim kampanyasını manipüle etmek için devlet kaynaklarını kullanmaya başlaması öncesinde kentlerdeki seçmenler Liberalleri çoğunluk partisi haline getirecekmiş gibi görünüyordu.³² Ne var ki İttihat ve Terakki bazı adayların gözünü korkutmayı başardı, özellikle kırsal kesimdeki seçmenlerin gözünü yıldırıldı ve İtalya'yla devam eden savaş seçmenleri hükümetin arkasında durmaya davet etme gerekçesi olarak kullandı. Bu gelişmeler, Liberallerin Hristiyanların Meclis'teki temsil oranlarını artırmayı amaçla-

dığı yönündeki korkularla birleşince İttihat ve Terakki'nin zaferini getirdi. İmparatorluğun her yerinde, İttihat ve Terakki yolunu açmak için “büyük sopa”yı ve devlet memurlarını kullanmakla suçlandı ve seçimler temsil kabiliyetinden yoksun bir yasama organına geri dönüş olarak addedilip yaygın olarak kınandı.

Bu olguların tersine Liberallerin zafer kazanmış olması ihtimalinin sonuçlarını incelerken Rum ve Ermeni cemaatlerinin 1908 sonrası Osmanlı devletine karşı tavırları önem kazanır. Sonraki on yılda bir Türk ulus-devleti haline gelmeden önce çok etnili bir oluşum olarak imparatorluğun yaşayabilirliği devlet ile gayrimüslim cemaatler arasında tesis edilmiş ilişkilere dayanıyordu. Bu cemaatler arasında en önemlisi, salt İstanbul'da sayılarının fazla olması ve ekonomik önemleri açısından değil, Yunan bağımsızlığına karşı beslenen husumet ve Yunanlıların bağımsızlıklarını ilan etmelerinden beri Yunan devletiyle yaşanan çeşitli çatışmalardan ötürü Rumlardı. Dolayısıyla Osmanlı Rumlarının temel sorunu Yunan devletiyle aralarına nasıl mesafe koyacaklarıydı. İstanbul'daki Rum Ortodoks Patriği de aynı kaygıyı taşıyordu, bu yüzden bir alternatif sunabilirdi. Patriklik'in dar bir boğazdan geçmesi, Yunan devletinin bir uzantısı gibi hareket etmediği konusunda Osmanlı hükümetini hoş tutarken kendi tabanından da ayrı düşmemesi gerekiyordu.³³

Atina'nın gündemi daha az belirsizdi. Yunan devleti, faal bir biçimde Osmanlı Rumları arasındaki nüfuzunu artırmaya çalışıyordu. Bağımsızlığın ilan edilmesinden kısa bir süre sonra, Yunan konsolosluklarına, Yunanistan'ın bağımsızlığına bir şekilde katkıda bulunmuş bütün Osmanlı Rumlarına Yunan vatandaşlığı teklif edilmesi talimatı verildi. Yunan irrredantizminin başlıca uydusu haline gelen beşinci kol işte böyle oluşmuştur. Yunan devleti Osmanlı Rumlarına bir etnik kimlik duygusu da aşılammaya çalışıyor, özellikle de çeşitli Rum okullarında öğretmenlik yapmak üzere Yunan vatandaşlarını Osmanlı topraklarına gönderiyordu. Bu politikaların bir ölçüde işe yaradığına ve yavaş yavaş milliyetçi bir bilinç uyandığına hiç kuşku yoktur.³⁴ Yine de Osmanlı Rumlarının çoğu yerleşimlerinin coğrafi olarak dağınık olmasının Yunanistan'ın bir toprak ilhakını sorunlu hale getirdiğini, yeni anayasal rejimden yarar sağlayacak başka politikalara ihtiyaç olduğunu fark etmiş gibi görünmektedirler.

Bu önemli yıllarla ilgili aydınlatıcı bir gelişme, bir siyasi parti olarak değil, siyasi tartışmaların yapıldığı bir forum işlevi görecek etnik bir cemiyet ola-

arak tasarlanmış etkili bir siyasi örgütlenmenin kurulmasıydı. Constantinople Ofisi (CO, Constantinople Örgütü ya da Cemiyeti) 1908'de İstanbul'da kurulmuş, 1912'nin sonunda Balkan Savaşı'nın başlamasıyla birlikte oluşturduğu platformun sesi kesilinceye kadar Rum ileri gelenleri arasında önde gelen bir yere sahip olmuştu.³⁵ CO sıkı sıkıya Osmanlıcı bir konumu savunuyor, İstanbul'un "gayrimüslim burjuvazinin konsensüsüyle güçlenmiş güçlü bir Osmanlı devletini desteklemeye hevesli" Rum burjuvazisinin çıkarlarını yansıtıyordu.³⁶ Anayasal rejimin yeniden tesis edilmesine katkıda bulunan siyasi ileri gelenler de aynı görüşü paylaşıyorlardı. İzmir'den bir Rum mebus, Osmanlı Rumlarının ulusal ideallerinin "Ulusumuzun bütün manevi ve maddi sermayesiyle İmparatorluk'un medenileşmesine katkıda bulunma" çabasında yattığını ileri sürmüştü.³⁷ CO'nun bu durumla ilgili teşhisi, Rumların Müslümanlarla bir arada var olmayı kabul etmeleri gerektiği, Osmanlı anayasasının yeterli bir koruma sağladığı yönündeydi: "Nihayet Türklerle tam eşitliğin, hatta imparatorluğun birlikte yönetilmesinin yolunu açabilecek" yeni bir dönem başlamıştı.³⁸ Bu yüzden Rumların bürokraside mevki sahibi olabilmek için yeni hukuki çerçeveden yararlanmaları, nihai olarak da imparatorluğun yönetimine tam olarak katılmayı hedeflemeleri gerekiyordu. CO ile onu destekleyen Rum mebuslar, "liberalleşme vaadini, milletlerin kültürel kimliklerinin korunması idealiyle birleştirdiğinden dolayı" doğal olarak Liberal Parti'nin cazibesine kapılmışlardı.³⁹

CO'nun önemi milliyetçiliğin karşısına çıkarılabilecek bir alternatifi tesis etmesinde yatar, o fırsat penceresi çok kısa bir süreliğine açılmış olsa da. CO Osmanlı Rumlarının Yunan devletine ve onun irredantist politikalarına karşı çatısı altında toplanabileceği siyasi ve entelektüel bir platform olmuştu. Daha da önemlisi imparatorluğun fiili burjuvazisi olarak başkentteki Rum ileri gelenleri, siyasi maceralara yelken açmaktansa bu platformun çatısı altında Türklerle bir *modus vivendi* geliştirmeyi kendi çıkarlarına uygun bulmuşlardı. Aslında bu çıkar ayrılığı, imparatorluğun parçalanmasından sonra, Aydın vilayeti Yunan işgali altındayken İzmir'in Rum ileri gelenleriyle işgal makamları arasında, daha da manidar bir biçimde sonradan Osmanlı Rumlarına yakınlık duyan Yunan vali Sterghiades ile Atina arasında da su yüzüne çıkmıştı.⁴⁰ Yunan işgal kuvvetleri çıkarıldıktan sonra Yunanistan'a yerleşmek zorunda bırakılan Anadolu Rumlar sosyal ve kültürel farklılıklarını, anakaradaki Yunanlılarla bir arada yaşama gönlüzlüklerini bugüne kadar korumuş gibi görünmektedirler.⁴¹

Önce seçimler, ardından da Balkan Savaşları Liberal faslın sonunu getirdi. Bulgar orduları İstanbul'a bir top atımı mesafeye ulaştıklarında; Selanik Yunanlıların eline, bir zamanlar başkent olduğundan sembolik bir öneme sahip Edirne, Bulgaristan'ın eline geçtiğinde İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ileri sürdüğü politikaların dokunduğu milliyetçilik kendine hazır bir taban buldu. Bir kere daha, yeni kaybedilen bu topraklardan Anadolu'ya büyük bir Türk göçü oldu, Hristiyanlara karşı yeni bir hınc oluştu ve Edirne'nin 1913 yazında geri alınması büyük bir coşkuyla kutlandı; böylece İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin iddiaları geçerlilik kazandı. Hemen hemen aynı tarihlerde Türk ve Rum köylüler arasında ilk ciddi çatışmalar başladı, batı Anadolu'daki Rum köylerine muhtemelen yetkili makamların örtülü izniyle baskınlar düzenlendi. Bu ilk çatışmalar önce 1915'te Ermeni nüfusuna, ardından 1919-1922 döneminde Yunan devletinin ordularına karşı girişilecek olan etnik savaşların ve katliamların ilk habercisiydi. Resmi bir politika olarak Osmanlıcılığa artık bir daha geri dönüş olmayacaktı.

Resmi milliyetçiliğin evrilmesi, gördüğü karşılık üzerinde de belirleyici oldu. "Yeni Türk milliyetçiliğine tepkiyle, Ermeni milliyetçiliği güçlendi; Araplar, Arnavutlar ve Kürtlerin milliyetçilikleri siyasi hayat buldu."⁴² Arap milliyetçiliğine dair tarih yazımında İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Hürriyet ve İtilaf Fırkası karşısında kazandığı seçim zaferi ve Balkan Savaşları, entelektüellerin Osmanlıcılıktan yüz çevirip Arap milliyetçiliğini teşvik etmenin yollarını aramaya başladığı dönüm noktası olarak gösterilir. "Arap siyasi milliyetçiliğiyle ilgili olarak, Jön Türklerin izlediği ırkçı politikaların onun alevlerini körüklediği gayet emin bir biçimde ileri sürülebilir."⁴³ "İttihat ve Terakki'nin yeni Türkiye'yi inşa etmenin hangi politikalara dayandırılacağıyla ilgili kaygıları her ne olursa olsun, bu kaygılar Balkan Savaşları'yla birlikte dindi... Bu yeni Türk milliyetçiliğinin Arap karşıtı ve Müslüman karşıtı ruhu Birinci Dünya Savaşı arifesinde kendisini açıkça ve şiddetle ortaya koydu."⁴⁴

Gerçekten de 1913 sonrasında imparatorluğun parçalanması kaçınılmaz hale gelmişti. Emperyal mozağin çeşitli unsurlarının bir *Nationalitätenstaat*'a doğru olası bir yol olarak liberal platformun çevresinde toplandığı günler geçip gitmişti; bunun sebebi hem imparatorluk içindeki Türk milliyetçisi hissiyatı pekiştiren dış saldırılar, hem de etkili bir biçimde tepeden inme modernleşmeyi benimseyen merkezciilerin Jön Türk devriminin başını çekmesi olmuştu. Türk milliyetçiliğinin ilerlemesi, zaten

seferber olmuş bir toplumun diğer milliyetlerinde ancak benzer karşılıklar ortaya çıkarabilmişti. Bütün milliyetçilikler insanların muazzam acılar çekmesi demektir, Türk milliyetçiliği de bir istisna olmamıştır. Türk milliyetçiliğinin coğrafi iddiası kitlesel bir etnik temizlik anlamına geliyordu. Balkan Savaşları'nın başlamasından on yıl sonra imparatorluğun toprakları tam anlamıyla parçalandığında dünya yeniden kuruldu, bu yeni dünyanın manzarasını Wilson ilkelerini izleyen ulus-devletler oluşturuyordu. Milliyetçi ideolojilerin hegemonyası altında, imparatorlukların yasını tutan ya da başka türlü olasılıkları inceleyenlerin sayısı fazla olmadı.

Notlar

- 1) Yakın dönemde milliyetçilikler tarihinin yeniden yazımı, bu tercihte ciddi bir değişiklik yaratmamıştır. Ulusal idealin inşa edilmiş olmasına ya da nihayetinde egemen hale gelen ideolojinin başta yabancı olmasına işaret ederek milliyetçiliğin tarihinde bir yapısöküm gerçekleştirmiş olsa da, hikayenin odak noktası hâlâ ulus-devletin oluşumudur. Hikayenin bu versiyonunda kitleler artık milliyetçi kimliği ya da ulusun kaderine inancı içkin olarak paylaşmazlar ve bunlara gönülden katılmazlar; onun yerine devlet kurmaya hevesli bir elit kendi projesini ilerletmekte başarılı olur. Ulusal insanın kaçınılmazlığının yükü Halk'tan (Volk) milliyetçi aydınlarla kaymıştır, ama tarihsel alternatifler hâlâ araştırılmadan kalmıştır.
- 2) Gyan Prakash, "Writing Postorientalist Histories of the Third World: Perspectives from Indian Historiography", *Comparative Studies in Society and History* 32, no. 2 (1990): 383-408.
- 3) Bu işte İslamcı yorumcular sekülerlerin önündedir. Osmanlı İmparatorluğu'nun gerilemesi ve çöküşüne dair analizleri devletin İslami özünü terk etmesinin etrafında dolanmaktadır. Dolayısıyla milliyetçilik değil, Avrupalı ve Hristiyan efendilerine diz çöken reformist bürokratlar kabahatli bulunur, yabancı yönetim biçimlerini ithal edip imparatorluğun altın çağının dengelerini bozmakla hata etmişlerdir. Bu düşünme biçimine göre bir İslam imparatorluğunun modern dünyada varlığını sürdürebileceği alternatifi her zaman yerli yerinde durmaktadır.
- 4) Arthur Mendel, "On Interpreting the Fate of Imperial Russia", T. Stavrou (yay. haz.), *Russia Under the Last Tsar* (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1969), 13-41.
- 5) Bakınız Halil İnalcık, "Centralization and Decentralization in Ottoman Administration", T. Naff ve R. Owen (yay. haz.) *Studies in Eighteenth Century Islamic History* (Carbondale: Southern Illinois University Press, 1977); Andrew G. Gould, "Lords or Bandits? The Derebeys of Cilicia", *International Journal of Middle East Studies*, 7, no. 4 (1976): 485-506.

- 6) İmparatorlukta ayanların gelişimi ve yeniden merkezileşme hakkında daha geniş kapsamlı bir tartışma için bakınız benim *State and Clan in Turkey: A Study in Capitalist Development* (Londra: Verso, 1987), birinci bölüm; aynı eser, "The Agrarian Background and the Origins of the Turkish Bourgeoisie", Ayşe Öncü, Çağlar Keyder ve Saad Eddin İbrahim (yay. haz.), *Developmentalism and Beyond: Society and Politics in Egypt and Turkey* (Kahire: American University in Cairo Press, 1994), 223-255.
- 7) İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nın perspektifinden Osmanlı'nın Düvel-i Muazzama'yla ilişkileri hakkında derinlikli değerlendirmeler için bakınız Allan Cunningham, *Eastern Questions in the Nineteenth Century: Collected Essays*, iki cilt (Londra: Frank Cass, 1993), ikinci cilt, s. 72-107, 108-129.
- 8) Karşılaştırmalı Haldun Gülalp, "Capitalism and the Modern Nation-State: Rethinking the Creation of Turkish Republic", *Journal of Historical Sociology* 7, no. 2 (1994): 155-176.
- 9) Roderick Davison, *Reform in the Ottoman Empire, 1856-1876* (Princeton, Princeton University Press, 1963); Stanford J. Shaw ve Ezel K. Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, iki cilt (Cambridge: Cambridge University Press, 1977), 2. cilt kapsamlı bir değerlendirmedir.
- 10) Klasik değerlendirme için bakınız Albert Hourani, "Ottoman Reform and the Politics of Notables", W. R. Polk ve R. L. Chambers (yay. haz.), *Beginnings of Modernization in the Middle East: the Nineteenth Century* (Chicago: University of Chicago Press, 1968), 41-68.
- 11) Bu meselenin büyük bir bölümünü kapsayan temel önemde, yorumlayıcı bir deneme için bakınız Kemal H. Karpat, "The Transformation of the Ottoman State, 1789-1908", *International Journal of Middle East Studies* 3, no. 3 (1972): 243-281.
- 12) Roderick Davison, "Nationalism as an Ottoman Problem and the Ottoman Response", W. W. Haddad ve W. Ochsenwald, *Nationalism in a Non-National State: The Dissolution of the Ottoman Empire* (Columbus: Ohio University Press, 1977), 25-56.
- 13) Kemal H. Karpat, *Ottoman Population, 1830-1914: Demographic and Social Characteristics* (Madison: University of Wisconsin Press, 1985).
- 14) Bakınız Richard G. Hovannisian, *Armenia on the Road to Independence* (Berkeley: University of California Press, 1967), 37.
- 15) Vedat Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik* (İstanbul: İş Bankası Yayınları, 1970), imparatorluğun son dönemlerindeki dikkat çekici ekonomik gelişmelere işaret eden ilk kitaptır. Ticaret ve yabancı yatırımların etkisine dair niceliksel bir değerlendirme için başlıca kaynak Şevket Pamuk, *The Ottoman Empire and European Capitalism, 1820-1913: Trade, Investment and Production*'dır (Cambridge: Cambridge University Press, 1987).
- 16) Daha kapsamlı bir tartışma için bakınız Keyder, *State and Clan*, ikinci bölüm.
- 17) Çağlar Keyder, Eyüp Özveren, Donald Quataert (yay. haz.), "Port Cities in the Eastern Mediterranean", *Review özel sayısı*, 16, no. 4 (1993); bu makale imparatorluk-

ta on dokuzuncu yüzyıl liman kentlerindeki sosyal değişimin bir değerlendirmesi-
ni sunmaktadır.

- 18) Bakınız İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı* (İstanbul: Hil, 1983).
- 19) 1876'daki ilk mecliste 71 Müslüman, 44 Hristiyan, 4 Yahudi vardı; imparatorluk nüfusunun bileşimindeki değişim 1908 meclisine de yansımıştı, bu mecliste 234 Müslüman (147 Türk, 60 Arap ve 27 Arnavut), 50 Hristiyan ve 4 Yahudi vardı. Bakınız Shaw ve Shaw, *History of the Ottoman Empire*, s. 278.
- 20) Mesrob K. Krikorian, *Armenians in the Service of the Ottoman Empire, 1860-1908* (Londra: Routledge, Kegan Paul, 1978).
- 21) Selim Deringil, "Legitimacy Structures in Ottoman State: The Reign of Abdulhamid II (1876-1909)", *International Journal of Middle East Studies* 23, no. 3 (1991): 345-359; ayrıca Rashid Khalidi, "Society and Ideology in Late Ottoman Syria: Class, Education, Profession and Confession", John P. Spagnola (yay. haz.), *Problems of the Modern Middle East in Historical Perspective: Essays in Honour of Albert Hourani* (Reading, Massachusetts: Ithaca Press, 1992), 119-131.
- 22) Justin McCarthy, "Foundations of the Turkish Republic: Social and Economic Change", *Middle Eastern Studies* 19 (1983).
- 23) İmparatorlukta misyonerlik faaliyetleri hakkında birkaç araştırma vardır. Örneğin bakınız Uygur Kocabaşoğlu, *Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika: 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Misyoner Okulları* (İstanbul: Arba, 1989).
- 24) Pamuk, *Ottoman Empire and the World Economy*, ayrıca Roger Owen, *The Middle East in the World Economy* (Londra: Methuen, 1981). Belgesel bir değerlendirme için bakınız Charles Issawi, *The Economic History of Turkey, 1800-1914* (Chicago: University of Chicago Press, 1980).
- 25) İttihat ve Terakki Cemiyeti için Ernest Edmondson Ramsaur'un şu makalesi klasik bir kaynaktır: "The Young Turks: Prelude to the Revolution of 1908" (Princeton: Princeton University Press, 1957).
- 26) Feroz Ahmad, *The Young Turks, the Committee of Union and Progress in Turkish Politics, 1908-1914* (Oxford: Oxford University Press, 1968).
- 27) Age., Feroz Ahmad, "The Late Ottoman Empire", Marian Kent (yay. haz.), *The Great Powers and the End of the Ottoman Empire* içinde (Londra: George Allen ve Unwin, 1984), 5-30.
- 28) Albert Hourani, *Arabic Thought in the Liberal Age, 1798-1938* (Cambridge: Cambridge University Press, 1983), 281.
- 29) Ali Birinci, *Hürriyet ve İtilaf Fırkası* (İstanbul: Dergah Yayınları, 1990), kapsamlı bir eserdir; Nezahat Nurettin Ege'nin *Prens Sabahaddin, Hayatı ve İlmi Müdafaaaları* adlı eseri de öyle (İstanbul: Güneş Yayınevi, 1977).
- 30) Uri Ra'anana, "Nation and State: Order out of Chaos", Uri Ra'anana, Maria Mesner, Keith Armes ve Kate Martin (yay. haz.), *State and Nation in Multi-ethnic Societies: The Breakup of Multinational States* içinde (New York: Manchester University Press, 1991), 3-32.

- 31) Birinci, *Hürriyet ve İtilaf*, s. 141.
- 32) Rashid Ismail Khalidi, "The 1912 Election Campaign in the Cities of Bilad al-Sham", *International Journal of Middle East Studies* 16, no. 4 (1984): 461-474; Hasan Kayalı, "Elections and the Electoral Process in the Ottoman Empire, 1867-1919", *International Journal of Middle East Studies* 27, no. 3 (1995): 265-286.
- 33) Evangelos Kofos, "Patriarch Joachim II (1878-1884) and the Irredentist Policy of the Greek State", *Journal of Modern Greek Studies* 4, no. 2 (1986): 107-120.
- 34) Paschalis Kitromilides, "Imagined Communities and the Origins of the National Question in the Balkans", Martin Blinkhorn ve Thanos Veremis (yay. haz.), *Modern Greece: Nationalism and Nationality* (Atina: Sage-Eliaemep, 1990), 23-66, özellikle de s. 44-51.
- 35) CO'nun tarihi hakkında bakınız Gerasimos Augustinos, "Consciousness and History: Nationalist Critics of Greek Society, 1897-1914", *East European Quarterly* (Boulder, Colombia: 1977), ayrıca Thanos Veremis, "From the National State to the Stateless Nation", Blinkhorn ve Veremis (yay. haz.), *Modern Greece* içinde, s. 9-22.
- 36) Age., s. 18.
- 37) Aktaran Alexis Alexandris, *The Greek Minority of Istanbul and Greek-Turkish Relations, 1918-1974* (Atina: Asia Minor Araştırmaları Merkezi, 1983), 39.
- 38) Augustinos, *Consciousness and History*, s. 131.
- 39) Age.
- 40) Bu çok ilginç dönem hakkında maalesef yayınlanmamış bir teze bakınız, Victoria Solomonides, "The Greek Administration of the Vilayet of Aidin, 1919-1922", doktora tezi, Londra Üniversitesi, 1984.
- 41) Bakınız örneğin, Renee Hirschon, *Heirs of the Greek Catastrophe: The Social Life of Asia Minor Refugees in Piraeus* (Oxford: Clarendon Press, 1989).
- 42) Hourani, *Arabic Thought*, s. 282.
- 43) Zeine N. Zeine, *The Emergence of Arab Nationalism* (Delmar, New York: Caravan Books, 1973), 82.
- 44) Age., s. 99.

5

HABSBURG İMPARATORLUĞU

SOLOMON WANK

Hegel, *Tarih Felsefesi*'nde Avusturya'dan şöyle bahseder: “Avusturya bir krallık değil, bir imparatorluktur, yani kendileri krallık (*königlich*) olan birçok siyasi örgütlenmenin (*Staatsorganisationen*) bir toplamıdır.”¹ Hegel o kendisine özgü kavrayışıyla, on altıncı yüzyılın başındaki yükselişinden 1918'deki çöküşüne dek Habsburg İmparatorluğu'nun² tanımlayıcı özelliği olan bir yönünü, emperyal yapısını işaret eder. Milliyetler sorununa ve ona eşlik eden kültürel, sosyal meselelere odaklanan araştırma gündemleri imparatorluk sıfatıyla Habsburg İmparatorluğu'nun önemini gözden kaçırıyor. Bu araştırma gündemlerini izleyen tarihçiler genellikle emperyal yapıyı baştan verili kabul ediyor ve başka akademisyenlerin yanı sıra S. N. Eisenstadt, Michael Doyle, Alexander Motyl ve Imanuel Geiss'in geliştirdiği imparatorluk kuramlarını görmezden geliyorlar. Bu kuramcıların formülasyonlarına göre imparatorluk, zaman içinde gerilemesine ve ortadan kalkmasına yol açan içkin bir dinamik taşıyan, kendisine özgü bir siyasi yapı biçimidir.³ İmparatorluklar bir “devasalık, istikrar ve uzun ömürlülük” tablosu çizerler, ama bu tabloda “uzun süren gerileme dönemleri, bazen hızlı düşüşler” de görülür.⁴ Bu bakış açısıyla yaklaşıldığında Habsburg İmparatorluğu'nun topraklarında birçok milliyetin bulunması değil, emperyal yapısı (birinci özellik ikinciye içkindir) nihayetinde onun kaderini belirleyen en temel özelliğidir.

Elbette ki Habsburg İmparatorluğu'nun bırakın kaçınılmazlığını, “gerilemesi ve çöküşü” düşüncesini alaya alan tarihçiler vardır. Örneğin Alan Sked, kısa süre önce yayınlanmış kitabının başlığının bir kısmında *Decline*

and Fall (Gerileme ve Çöküş) sözleri yer alsa da bunlardan bahsedilmesi ni “yanlış formüle edilmiş belirlenimcilik” diye nitelendirerek bir kenara bırakır.⁵ Sked ve diğerleri, imparatorluğun çözülmesine yol açan uzun bir gerileme süreci yerine, hayli farklı bir tarihsel yol izlendiğini düşünürler. Habsburg İmparatorluğu 1848 Devrimi’nde neredeyse dağılmasının ardından toparlanmış, ayağa kalkmış, sonra gerilemişti. Birinci Dünya Savaşı arifesinde imparatorluk, Sked’e göre, modern tarihinin hiçbir devrinde olmadığı kadar istikrarlı ve müreffeh; milliyet sorunu da halledilmişti.⁶ Bu iyimser tablo büyük ölçüde, David Good, Richard Rudolph ve John Komlos gibi yakın dönem tarihçilerin eserlerinde, Habsburg İmparatorluğu’nun ekonomik büyümesi hakkında yer verilen olumlu değerlendirmelere dayanmaktadır.⁷

Bu pembe tabloda bir doğruluk payı vardır, ne var ki kanımca bu doğruluk payı istikrarın sağlanması ya da milliyet sorununun halledilmesinden çok zenginlikle ilgilidir. Başka bir yerde yüzeyin altında, ama çok da altında değil, hatırı sayılır düzeyde bir istikrarsızlık bulunduğunu savunmuştum.⁸ Burada, bu bağlamda birkaç gözlemimi belirtmem yeterli olacaktır. İstria, Hırvatistan ve Bohemya anayasaları sırasıyla 1910, 1912 ve 1913’tе askıya alınmış, Avusturya parlamentosu (Reichsrat) Mart 1914’tе dağıtılmışken, Başbakan Kont Karl Stürgkh’tе parlamentoyu yeniden toplama eğilimi gözlenmiyorken imparatorluğun siyaseten istikrarlı olduğundan, milliyet sorununun halledildiğinden söz edilebilir mi? Birçok tarihçinin ileri sürdüğü, imparatorluğu sadece iki şeyin, yaşlı İmparator Francis Joseph’in saygınlığının ve ordusunun ona sadakatının ayakta tuttuğu iddiası istikrarın kanıtı mıdır?⁹ Habsburg subaylarından en az biri, Binbaşı (daha sonra General) Ulrich Klepsch yaşlı imparatora sadakatin, var olduğu kadarıyla, bir Habsburg ya da Avusturya devletine sadakat değil, kişisel olmasını çok kaygı verici buluyordu. Klepsch 1887’de bir dostuna yazdığı mektupta “Bana, Avusturya’yı bir arada tutan bağ, *yegane* bağ, insanların imparatorun şahsına duydukları sevgiymiş gibi geliyor,” diye yazmıştı. Bunun “iyi *olduğu*” hissi içindeydi.¹⁰ İmparatorluğun diğer payandası olan orduyla ilgili olarak da şu soru yöneltilebilir: Varoluşu için esasen ordusuna dayanan bir devlet, siyaseten derin bir anlamda istikrarlı mıdır?

Yüzeydeki istikrar, çeşitli milliyetlerin liderlerinin, imparatorluğu olduğu haliyle kabul etmek ya da ona sadakat göstermekten çok, 1914 öncesi yıllarda mevcut siyasi ve diplomatik gerçeklikler karşısında teslim bayrağını

çekmesi olarak yorumlanabilir. İç siyasi gerçekliklerin başında, Habsburg ordusunun “esasen yurttta düzeni sağlamak üzere eğitimli ve donanımlı”¹¹ olması, imparatorun ve danışmanlarının mevcut emperyal yapıyı hedef alan meydan okumaları bastırmak için orduyu kullanmaya hazır olması geliyordu. Diplomatik açıdan Hans Mommsen’in dediği gibi “Dışarıdan bir etki olmaksızın, yani Avrupa güçleri topluluğunda ikili devleti korumaya yönelen dış politika mecburiyetini bir kenara iten bir değişiklik olmaksızın, milliyetler sorununun çözümü mümkün değildi.”¹² Bu dış politika mecburiyetinin bir bölümü, güçlü bir Almanya’nın Habsburg İmparatorluğu’nda statükonun devamından yana olması ve böylelikle imparatorluğun büyük bir güç olarak kalmasıyla ilgiliydi.¹³ Thomas Masaryk 1913’te şu sözleri söylediğinde, Alman olmayan ve Macar olmayan birçok ulusal liderin sözcüsü olmuştu: “Sırf onun [Habsburg İmparatorluğu’nun] çökeceği hayallerine dalamadığımdan, iyi ya da kötü imparatorluğun devam edeceğini bildiğimden bu Avusturya’dan bir şey yapmamız gerektiğini düşünüyorum, en derin endişem bu.”¹⁴ Avusturya Slavizmi’nin, Çek vatansever Francis Palacky’nin 1848’de ifade ettiği üzere Habsburg İmparatorluğu’nu onaylaması, bu onayın Palacky’nin “Avusturya İmparatorluğu olmasaydı onu kurmak gerekirdi” şeklindeki sözlerinde somutlaşması, başından beri federalleşmeye ve bütün milliyetler için ulusal özerkliğin tanınması koşuluna dayanıyordu.¹⁵ Siyasi ve diplomatik gerçekliklerin dayattığı kısıtlamalara rağmen Çekler, Hırvatlar, Lehler ve Slovenler gibi milliyetler İkinci Enternasyonal, Olimpiyat Oyunları ve başka uluslararası spor organizasyonları, akademisyen ve bilim insanlarının mesleki örgütlenmeleri gibi alanlarda Avrupa uluslarıyla birlikte bağımsız olarak temsil edilme çabasındaydı.¹⁶ 1908 Olimpiyat Oyunları’nda Çek takımı açılış töreninde, Belçika ile Brezilya arasında Bohemya adı altında, kendi bayrağıyla, üzerinde “Bohemya” (Boheme) yazan, taçlı Bohemya haritasının bulunduğu kırmızı, beyaz bayrakla yürümüştü.¹⁷

Nihayetinde Sked ve onun bakış açısını paylaşanlar, söylene söylenese en fazla, Habsburg İmparatorluğu’nun 1918’de “büyük bir savaşı kaybettiği için” çözüldüğünün söylenebileceğini ileri sürerler.¹⁸ Savaşı İttifak Devletleri kazanmış olsaydı, “imparatorluk sapasağlam ayakta kalırdı, muhtemelen de genişlerdi,” derler.¹⁹ Gelgelelim Sked’in argümanı, bir savaş kaybetmenin neden Habsburg İmparatorluğu’nun tamamen çözülmesi gibi bir sonuç doğurduğu sorusunu akla getirmesi bir yana bir parça kafa karıştırıcıdır. Sked, savaşı İttifak Devletleri kazanmış olsaydı, imparator-

luğun Almanya'nın askeri ve ekonomik bir eki haline gelmiş olacağını, "bağımsız bir devlet olarak pek bir geleceğinin olmayacağını" da belirtir.²⁰ Bu koşullarda ayakta kalmak emperyal siyasi bir yapı olarak Habsburg İmparatorluğu'nun son bulması anlamına gelecektir.

Habsburg İmparatorluğu'nun 1914'te, yakın tarihinin hiçbir döneminde olmadığı kadar müreffeh, en azından yüzeysel olarak istikrarlı olduğu kabul edilirse ilginç bir paradoksla karşı karşıya kalınır. Bir yanda nispeten istikrarlı ve müreffeh bir Habsburg İmparatorluğu tablosu, öbür yanda imparatorluğun sosyal ve ekonomik ilerlemesini olumlu değerlendiren tarihçilere göre dahi, savaş arifesinde imparatorluğun yakında çözüleceği hissiyle dolu olan emperyal bir siyasi elit vardır.²¹ "Felaketin yaklaşmakta olduğu" hissi Temmuz 1914'te emperyal elitin siyasi hesaplarında savaştan yana oynamasını kuvvetle etkilemiştir. Dış işleri bakanlığının üst düzey isimleri arasında yer alan, savaş politikasının mimarlarından biri olan Kont Alexander Hoyos, Avusturya-Macaristan'ın Sırbistan'a savaş açmasından dört gün önce, ıstıraplı bir tonla cesaret gösterisi yaparcasına, "Hâlâ kararlılık gösterecek güçteyiz! Hasta bir adam olmak istemiyoruz, olmamız da gerekmiyor. Çabucak yıkılıp gitmemiz ona yeğdir," demişti.²² Varşova'da görev yapan (1911-1914) son derece saygın ve nüfus sahibi Avusturya-Macaristan baş konsolosu Baron Leopold von Adrian-Werburg ise bu düşünme biçimini, savaşın başladığı döneme dair 1918'de yazdığı, ancak kısa süre önce yayınlanan satırlarda şöyle özetliyordu:

Arşidük'ün öldürülmesi öncesinde de sonrasında da Balkan Savaşı'ndaki zayıf tutumumuzun etkisiyle askeri liderlerimiz ve dışişleri bakanlığı civarındaki diplomatik çevrelerde derin bir bunalım ağırlığını hissettiriyordu... Çöküş ve parçalanmaya doğru gidiyor, kendimizi savunmuyoruz... Türkiye'den sonra sıra Avusturya'da. Doğu Avrupa'da bu söz artık herkesin dilinde.²³

İmparator Francis Joseph'in karamsarlığı gayet iyi bilinir. Yaşlı imparator 1916'da hayata gözlerini yummadan kısa bir süre önce bir Avusturya-Macaristan diplomatına, "Uzun zamandır, modern dünyada nasıl tuhaf kaçtığımızın farkındayım," demişti.²⁴ İmparatorun ve elitlerin karamsarlığı haklı mıydı yoksa kolektif hayal güçlerinin bir ürünü müydü? Bu sunum bu karamsarlığın haklı bir karamsarlık olduğunu savunuyor.

Benim bakış açımına göre, Habsburg İmparatorluğu'nun olumlu nitelikleriyle ilgili cömert değerlendirmelerle elitlerin, imparatorluğun çözülmenin

eşiğinde, kritik bir noktada durduğu yönündeki algıları arasında bir çelişki bulunmuyor. Nispeten hızlı ve eşitsiz ekonomik büyümenin 1848'den beri toplumsal ve milliyetçi hareketler üzerindeki etkileri imparatorluktaki merkez-kaç kuvvetleri güçlendirirken, aynı zamanda imparatorluğun merkezi Viyana ile çevre bölgeler arasındaki bağları zayıflatmıştı. Federal ilkelere doğrultusunda bir tür yeniden örgütlenme Habsburg devleti için yeni bir can simidi olabilirdi. Ne var ki bu mümkün olsa bile Otto Brunner'in böyle bir reformun Habsburg İmparatorluğu'nun ve imparatorluk kavramının sonunu getirmekte savaşın ve devrimin getireceği yıkımdan aşağı kalır yanı olmayacağını işaret etmesinde bir haklılık payı vardır. Otto Brunner argümanını, Francis Joseph'in de Francis Ferdinand'ın da böyle bir yeniden örgütlenmeye gitme özgürlükleri olsa bile buna arka çıkamayacaklarını söyleyerek sürdürür.²⁵ Habsburg hükümdarları ve danışmanlarının bakış açısına göre Viyana ile çeşitli kraliyet toprakları arasındaki ilişkilerin bozulması gerçekten de derin bir karamsarlık kaynağıydı. Nihayetinde Habsburg İmparatorluğu'nun çökmesi, emperyal yapısındaki dinamiklerin mantıksal sonucuydu. Burada pratiklik adına bu süreçle ilgili tartışma büyük ölçüde 1848-1918 dönemiyle sınırlandırılmıştır.

Bütün tarihsel imparatorluklar gibi Habsburg İmparatorluğu da eskiden bağımsız olan ya da bağımsızlık potansiyeli taşıyan, daha sonra Habsburgların egemenliği altına giren tarihsel ve siyasal oluşumlardan oluşan bir topluluktur. Yine bütün tarihsel imparatorluklar gibi Habsburg İmparatorluğu "bileşenlerinin bir toplumsal etkileşim ve kültürel değerler cemaati olarak bütünleşmesinin damgasını taşıyan" bir toplum olma anlamında, aslında bir devlet değildi.²⁶ Michael Doyle emperyal bir hükümetin "bir cemaatten yoksun olan bir egemenlik" olduğunu belirtir.²⁷ Habsburg İmparatorluğu topraklarını birleştiren tutarlı bir *Staatside*'nin yokluğu, İmparator Francis Joseph'in önde gelen danışmanlarından biri olan Dışişleri Bakanı Kont Gustav Kalnoky tarafından teslim edilmişti; Kalnoky 1880'lerin ortalarında yazdığı bir memorandumda bu görüşü dile getirmişti:

Habsburgların sahip olduğu toprakların ilk birleştiği devirden beri, monarşi, devlet (Staat) anlamında gelişmekten çok, iktidar, güç (Macht) anlamında gelişti. Dış meselelerde güç ve amaç, bir devlet olarak amacına kıyasla daha görülebilir, seçilebilir oldu.²⁸

Tutarlı bir iç amacın olmaması imparatorlukların ortaya çıkma biçimlerinden kaynaklanır. Birazdan sunacağım emperyal bozulma ve gerileme

örüntüsü daha önce bahsettiğim imparatorluk kuramcılarının çalışmalarıyla hareketle geliştirilmiştir.²⁹

Alexander Motyl imparatorlukların “özerk kurumları ve bölgesel elitleri olan ayrı toplumları, siyaseten bağımlı sivil toplumlara” dönüştürerek kurulduğunu belirtir.³⁰ Bağımlı hale getirilmiş toplumların ayırt edici yönleri varlığını korur, fakat siyasi egemenlikleri son bulmuş ya da ciddi biçimde azalmıştır. Aslında bağımlı toplumların elitleri vassal statüsüne indirilmiştir. Emperyal merkez (Habsburg örneğinde Viyana’daki tahtla birlikte babadan oğula geçen topraklar) ile çevre topraklar arasındaki ilişki bir güç ilişkisidir ve uzun sürelidir. Bu ilişkinin amacı, bağımlı topraklarda, çevre toplumlarından, hükümdar ve danışmanlarının emperyal hırslarını desteklemek için gerekli siyasal birliği ve askeri kapasiteyi sağlamaya yeterli kaynakların alınmasını mümkün kılan emperyal bir barışın tesis edilmesidir. İmparator ve danışmanlarının politikaları, kendilerini geleneksel elitler ve iktidar odaklarının dayattığı kısıtlamalardan özgürleştirerek, insanlar, para ve kaynakları denetim altına almalarını sağlayarak bağımsızlıklarını azami düzeye ulaştırmalarını amaçlar.³² İmparatorlukların siyasi sisteminin ayakta kalması geleneksel unsurlar ile geleneksel olmayan unsurlar arasında, nüfusun bazı kesimlerinin [geleneksel aristokrasi, bazı kentli gruplar, dini gruplar, (bazı durumlarda) köylülerin bir kısmı] sınırlı siyasi katılımı ile geriye kalan çoğunluğun siyasete katılmaması arasında hassas bir dengenin sürekli var olmasını gerektirir.³³

Hükümdar devletinin bütünlüğünü ve imparatorluğunun uzun ömrünü korumak amacıyla bazı ya da bütün çevre bölgelere merkez karşısında daha büyük bir özerklik tanırsa emperyal bozulma (hegemonyacı merkez-çevre ilişkisinin aşınması) kaçınılmaz olarak devreye girer. Bu strateji emperyal yönetimin dayandığı mutlakiyetçi temele ters düşer, bu yüzden de sonunda geri teper: vassalların bölgelerle daha fazla özdeşleşmelerine, mali ve maddi kaynaklar üzerinde daha fazla hak iddiasında bulunmalarına, milliyetçilik öncesi bölgesel elitlerin taleplerinin çoğalmasına neden olur. Merkezin bağımsızlığı için gerekli güçler ve çıkarlar arasındaki hassas siyasi dengeyi korumak giderek zorlaşır. Bu gelişmelerin hepsi bir arada eyaletlerden alınan kaynakların azalmasına, merkezin bağımsızlığının zayıflamasına, emperyal ideolojinin meşruiyetini yitirmesine, emperyal çürümenin ivmelenmesine neden olurlar. Emperyal çürüme devletin gücünün, uluslararası alanda rekabet etme kapasitesinin zayıflamasına yol açar. Devlet iktidarının

bozulması, rakip güçlerin çevre bölge topraklarını yavaş yavaş aldığı bir tıtkılama süreciyle toprakların azalmasını beraberinde getirir. Hükümdarın ve danışmanların gerilemeyi durdurmak için izlediği stratejilerin hepsi de geri tepme, krizlere sebep olma eğilimi gösterir. Nihayetinde birbirine bağlı süreçler olan emperyal bozulma ve emperyal gerileme merkez ile çevre arasındaki bağların kopmasına, ayrıca önceden bağımlı olan tarihsel-siyasal oluşumların bağımsız olarak doğmasına ya da yeniden ortaya çıkmasına neden olur.³⁴ Bütün bunlar varoluşunun son yetmiş yılında Habsburg İmparatorluğu'nun başına gelenleri tam anlamıyla betimlemektedir.

Bütün imparatorluklar gibi Habsburg İmparatorluğu da (on altıncı ve on yedinci yüzyıllarda) savaşlar ve fetihlerle kurulmuştur, gerçi denizlerle ilgili akılcıca bazı sözleşmeler de bu sürece katkıda bulunmuştur.³⁵ On yedinci yüzyılın sonuna gelindiğinde Habsburg İmparatorluğu Bohemya, Macaristan, Fransa ve Osmanlı İmparatorluğu'na karşı verdiği savaşlardan büyük bir Avrupa gücü olarak çıkmıştı. Ne var ki bazı merkezi kurumların ve daimi ordunun geliştirilmesine rağmen imparatorluğun siyasi birliği pamuk ipliğine bağlıydı. R. J. W. Evans, "İmparatorluk hassas dengelere dayalı karmaşık bir organizmaydı," diyor: "Bir 'devlet' değildi, hayret verici bir heterojenlik gösteren unsurların merkeze hafifçe bağlanmasından oluşuyordu."³⁶ Böyle olduğu için de on sekizinci yüzyılın daha saldırgan ve rekabetçi uluslararası arenasında diğer merkezileşmiş ve ulusalcılık öncesi devletleriyle rekabet etme gücünden yoksundu. Prusya'nın 1749'da Silezya'daki Habsburg dükalığını işgal etmesi bu yeni dünyanın habercisi olmuştu. Habsburg hanedanlığı buna reformla karşılık vermişti.

Habsburg yöneticileri 1740'tan 1848'e kadar yüzyılı aşkın bir süre boyunca modern bir otokratik devlet kurma çabası gösterirlerken merkezi bir mutlakiyetçilik politikasına sıkı sıkıya, kuvvetle bağlı kaldılar. 1848 devrimlerinden sonra ve modernleştirici güçlerin baskısıyla Habsburglar yön değiştirdi. Habsburglar, giderek zorlaşan siyasi koşullar altında imparatorluklarının ömrünü uzatabilmek için hiyerarşik ve gayri demokratik bir devleti yönetmeyi sürdürürken çoğulculuğa ve çeşitliliğe de bir ölçüde, aslında bunu amaçlamaksızın arka çıktılar. Hükümdarlıkları aşırı geniş bir hale gelmiş, bağlı çevre bölgelerden kaynak aktarma kabiliyetleri de azalmıştı. Sahip oldukları toprakları ellerinde tutabilmeleri artık onları adem-i merkezietçiliğe zorluyordu. Habsburg hükümdarı ve danışmanları bu politikaya bağlı kalarak, sınırlı bir anlamda milliyetçiliği tanıdılar, fakat o

sınırlı anlamda bile adem-i merkezileşme milliyetlerin, imparatorluk merkezi Viyana ile iktidar çekişmesine giren, ulus-üstü emperyal ideolojinin meşruiyetini ortadan kaldıran yönetim bölgeleri oluşturmaya yol açtı, bu gelişmelerin ikisi de emperyal bozulma sürecini hızlandırdı.

Milliyetçiliğe verilen sınırlı cevabın en belirgin örneği elbette ki İmparator Francis Joseph'in Macar oligarşisiyle vardığı 1867 Uzlaşması'dır. Bu uzlaşma imparatorluğa elli yıl boyunca aldatıcı bir istikrar sağlamıştır, fakat bedeli Lehler hariç Slavların çoğunun yabancılaştırılması olmuştur. Macarlarla varılan uzlaşmayı kabul etmelerine karşılık Leh ileri gelenlerine 1869'da Habsburglar'la kendi "uzlaşmaları"na varmaları hakkı tanınmış, bu uzlaşmayla Galiçya'ya Lehlerin denetiminde özerklik tanınmış ve Lehçe resmi dil haline getirilmiştir. Ne var ki bu gelişme, Lehlerin her zaman ayrılmayı ve bağımsız Polonya'yı yeniden kurmayı amaçladıkları gerçeğini değiştirmez. 1867 Uzlaşması'nın ötesinde imparator ile danışmanları bir milliyeti diğerine karşı oynayıp "memnuniyetsizliğin az çok dengeli ve eşit dağılmasını sağlayarak" kendi bağımsızlıklarını korumaya çalışmışlardır.³⁷ Böl ve yönet olarak bilinen bu strateji geri tepmiştir; ulusal elitleri güçlendirmiş, iç sükuneti bozan ulusal rekabet ateşini körüklemiştir.

1867 sonrasında Habsburg hanedanlığı, ulusal elitler ve kitlelere karşı göstermelik ulus-üstü yönetimini haklı çıkarmakta ulus-üstü ideolojisine rağmen zorlanmıştı. Habsburg hanedanı "hafifsenemez bir şekilde Alman'dı"³⁸ ve emperyal elitin mensupları da etnik kökenlerinden bağımsız olarak kendilerini Alman *Kulturation*'una bağlı hissediyorlardı. Sonuçta Habsburg hanedanı, saray ve emperyal hükümet daha bir Alman görünüyordu. Habsburg makamlarına yakın güvenilir bir diplomat olan, Ragusa'daki (Dubrovnik) İngiliz konsolos yardımcısı W. N. Lucas Shadwell Aralık 1911'de Dalmaçya'daki siyasi atmosferi İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na şöyle aktarıyordu:

Nüfusun büyük bölümü Habsburg hanedanı karşıtı, zira hanedanı mevcut rejimin asli bir parçası ve Slav karşıtı olarak görüyorlar. İmparatora karşıysa tam bir kayıtsızlık hissi hakim, kendisi Alman hislerine sahip bir Alman, Slav tebasına yakın olmaktan, onlara temas etmekten tamamen uzak bir hükümdar olarak görülüyor.³⁹

Habsburg hanedanının kimi zaman *österreichische Staatside* olarak anılan hükümet ideali, İmparator Francis Joseph on dokuzuncu yüzyılda hane-

danlığın topraklarını elde tutabilmek için bu ideali ne kadar değiştirmek zorunda kalmış olursa olsun, Almanca konuşan bürokratlar ve askeri liderlerin yönettiği merkezi ve birleşik bir devlettir. Habsburgların pratikte Almanlar ve Macarları kayıran ulusalcı bir anlamda imparatorluğu yönetiyor olması, ulus-üstü ideolojiyi daha da zayıflatmıştı. Bu kayırmacı yön 1867 Uzlaşması'nda örtülü olarak görülüyordu. Dışişleri Bakanı Baron (daha sonra Kont) Friedrich Beust Şubat 1867 sonlarında, Macar oligarşisiyle müzakereler son bulmaya yüz tutmuşken şunları söylüyordu:

Kraliyetteki Slav halkların bu politikayı (iki başlı devlet politikasını) güvensizlikle karşılayacağını gayet farkındayım, fakat hükümet bütün uluslara karşı adil olamaz. Bu yüzden de en hayati olanların desteğine dayanmalıyız ki onlar da Almanlar ve Macarlardır.⁴⁰

Başbakan Kont Richard Belcredi, Slavların böyle kolayca harcanamayacağını, hükümetin tek tek uluslara dayanmaktan ziyade hepsinin üstünde olması gerektiğini söylediğindeyse⁴¹ İmparator Francis Joseph ona “Kont Belcredi'nin önerdiği yol daha doğru olabilir, fakat Baron Beust'ün önerdiği yol arzulanan hedefe daha çabuk ulaşmamızı sağlayacaktır,” sözleriyle karşılık vermişti;⁴² İmparator'un bahsettiği hedef imparatorluğun büyük bir güç olarak statüsünün korunmasıydı. Avusturya-Macaristan Dışişleri Bakanı Kont Kalnoky örtülü olan şeyi, 1880'lerin ortasında kaleme aldığı, daha önce bahsettiğimiz memorandumda açıkça ortaya koymuştu:

İmparatorluğun, bir yanda, çıkarları, varlığının sürekli olmasına sıkı sıkıya bağlı olan şu milliyete [Macarlara], diğer yanda ahlaki kusurları, monarşinin varlığı meselesini de içeren bu milliyete [Almanlara] dayanan yönetimi, dış politikanın bakış açısına göre, ikinci sistemin mantıklı gerekçesini teşkil etmektedir.⁴³

Bu strateji geri tepiyordu. Alman ve Macar olmayanları yabancılaştırıyor, ulusal özerklik taleplerini güçlendiriyordu.

1914'e gelindiğinde Viyana, emperyal bir kent olarak bir gerileme halindeydi, İmparator'un ve danışmanlarının izlediği politikalar askeri meseleler ve dışişleri meseleleri dışında (ki bu alanlarda bile tam anlamıyla olduğu söylenemezdi) artık imparatorluğun tamamını, hatta Avusturyalı yarısını bile temsil etmiyordu. Bu yüzden örneğin Macar hükümetine kendi adına uluslararası ticari anlaşmalar imzalama yetkisinin tanınmasıyla, eskiden

sadece monarşiye ait olan bir imtiyazdan vazgeçilmişti.⁴⁴ Budapeşte'den hayli farklı olarak, iktidar, imparatorluğun çevre bölgelerine; Prag, Krakow, Zagrep ve Lvov'da merkezden, yani Viyana ile Habsburg hanedanının miras aldığı topraklardan uzaklaşan yeni iktidar merkezlerindeki yeni milliyetçi siyasi güçlere doğru kayıyordu. İmparator ve saray imparatorlukta çatışma halinde olan en önemli güçlerle giderek ilişki kuramaz hale geliyordu. Emperyal devlet bir soyutlama halini almıştı, imparatorun gücü de gerçek olmaktan çok sembolikti.

Habsburg İmparatorluğu'nun diğer büyük güçlere kıyasla ekonomik bakımdan geri olması, merkez için çevre bölgelerden tahsisat alınmasını zorlaştırıyordu; emperyal yapının verimsizliği de imparatorluğun askeri yeterliliğini azaltıyor, büyük bir güç olarak saygınlığına zarar veriyordu. İmparator ve danışmanlarının bakış açısıyla imparatorluğun büyük bir güç rolünü oynayabilme kabiliyeti, bunun için gerekli siyasi ve ekonomik koşullardan yoksun olmasına rağmen, varlığının tek gerekçesiydi. Başka politikalar, söz gelimi bu çevre bölgelerden geri çekilme ya ya da onlarla bağları koparma (yani orta seviyede bir güç olmayı, bununla birlikte Avrupa Uyumu'nda orta seviyede bir güç olarak görülmeyi kabul etme) politikaları reddediliyordu; çünkü bu gibi hamleler zayıflık emaresi olur, Viyana'nın denetimindeki bütün topraklara yanlış sinyal verilirdi. Hükümdarın ve danışmanlarının sallantılı emperyal yapıyı koruma ve imparatorluğun büyük bir güç olarak statüsünü tamir etme kararlılıkları, 1859 ve 1866'da yaptıkları gibi bu kez de 1914 savaşında kurtuluşu aramalarına neden olmuştu. Bu anlamda savaş, Habsburg İmparatorluğu'nun çöküşü gibi talihsiz bir yan etki doğuran, kazara ortaya çıkmış bir gelişme değildi, daha ziyade emperyal yapının yapısal krizinin bir belirtisiydi.

Merkez-çevre ilişkisinin bozulması, bununla beraber devletin gücünün gerilemesi zaman içinde Habsburg İmparatorluğu'nun topraklarını tedricen kaybettiği bir süreçle, yavaş yavaş silinmesine, sonunda ortadan kaybolmasına yol açacaktı. Kont Kalnoký'nin dikkat çektiği üzere, imparatorluk, kendilerini kendi uluslarından insanların yaşadığı Habsburg topraklarını alarak güçlendirmek isteyecek, ulusal olarak homojen devletlerle çevrelenmişti.⁴⁵ Toprak kayıplarının bir bölümü on dokuzuncu yüzyılda yaşandı, Lombardiya ve Venedik yeni kurulan İtalya Krallığı'nın eline geçti. Gelgelelim bu süreç uluslararası sistemin işleyişiyle denetim altında tutuldu. Hans Mommsen'in belirttiği üzere Avrupa güçleri topluluğunda "Habsburg

İmparatorluğu'nu koruma yönünde bir dış politika mecburiyeti" vardı.⁴⁶ Alexander Motyl'in tabiriyle söyleyecek olursak uluslararası sistem, Habsburg İmparatorluğu'nu siyasi ve askeri zayıflığının en beter sonuçlarından korumak amacıyla ona "kol kanat germiştir."⁴⁷

Habsburg İmparatorluğu kendi başına, Büyük Güç siyasetinin rekabetçi dünyasında ayakta kalamayabilirdi; ne var ki kendi başına değildi. İmparatorluğun varlığını sürdürmesi, Orta Avrupa'nın doğusunda bir iktidar boşluğunun oluşmasını, Büyük Güçler'in bu boşluğu doldurmak için savaşa tutuşmalarını engelleyecek bir zorunluluk olarak görülüyordu. Egemen devletlerden oluşan bir sistemde büyük bir devletin ortadan kalkması, güç dengesi sisteminin gereği gibi işlemesini tehlikeye atacaktır bir gelişmeydi. 1815 sonrasında Rusya Habsburg İmparatorluğu'nun emniyette olmasını destekledi, fakat Habsburg hanedanının Kırım Savaşı'nda izlediği politika yüzünden desteğini geri çekti. Habsburg İmparatorluğu 1859'da Fransa (ve Sardinya-Piemonte), 1866'da da Prusya tarafından yenilgiye uğratıldı; ama her iki durumda da bir devlet olarak varlığını sürdürmesi mesele olmadı. Bismarck Viyana'ya doğru ilerlemekten kaçındı ve Habsburg İmparatorluğu'ndaki dokuz milyon Alman'ı yeni Alman devletine katmaya hiç ilgi göstermedi. Bismarck için Habsburg İmparatorluğu'nun korunması, Almanların yaşadığı imparatorluk topraklarının ilhak edilmesinden daha yararlıydı. 1879'da Almanya'yla kurulan ittifak sorunsuz olmasa da Habsburg İmparatorluğu'nu Çar'ın kanatları altındaki emperyalist pan-Slavizm'den korudu. On dokuzuncu yüzyılın son çeyreğinde Bismarck, Viyana'nın daha saldırgan, Rus karşıtı Balkan politikalarını destekleyerek Rusya'nın kötü emellerini engellemeye gönülsüzlük gösterdiğinde, İngiltere, Rusların Bulgaristan ve Constantinople üzerindeki tasarılarına karşı Habsburgların yardımına koştu. Kısacası Habsburg İmparatorluğu, kendi güvenliği için diğer Büyük Güçler'e dayanıyordu; on dokuzuncu yüzyıl boyunca da bu güçlerin en azından birinin desteğini aldı.⁴⁸

Avrupa uluslararası sistemi 1900 sonrasında ciddi bir değişim geçirdi. Daha önceki yıllarda uluslararası ilişkilere damgasını vuran akışkanlık ve esneklik yerini daha katı bir ittifak sistemine bıraktı. Büyük Britanya'nın izlediği politika da ciddi bir değişim geçirdi. 1815 sonrasında geleneksel İngiliz politikası Avrupa'da herhangi bir sorumluluk almaktan kaçınmıştı. Britanya'nın elinin serbest olması, güç dengesinin kontrolü Britanya çıkarlarını korumanın en iyi yolu olarak görülüyordu. Gelgelelim İngiltere'nin

Alman donanmasının güçlenmesini kendi güvenliğini doğrudan hedef alan bir tehdit olarak görmekten başka yapacağı bir şey yoktu. Buna karşılık Büyük Britanya Fransa ve Rusya'ya (geleneksel düşmanlarına) yaklaştığı ve Avrupa'da sorumluluklar üstlendi. İngiltere ve müttefikleri Habsburg İmparatorluğu'nu bir Alman uydusu olarak görmeye başlamışlardı, Avusturya-Macaristan'ın varlığının Avrupa için bir zorunluluk olduğuna da 1900 öncesinde olduğu kadar kuvvetle inanmıyorlardı. İmparatorluğun büyük bir güç olarak saygınlığını yeniden kazanmak için gözü kara bir kararla savaşın tercih edilmesi, tıpkı emperyal bozulmayı ve devletin gerilemesini önlemeye yönelik iç politikalar gibi geri tepecekti.

Sırbistan'a savaş açma kararı imparatorluğun çöküşüne yol açan krizi hızlandırdı. İmparatorluk korunaklı mevkiini yitirdi, "Orta Avrupa'ya hakim olan bir Alman hayaleti 1916'da müttefiklere musallat olduğunda" da gözden çıkarılabilir hale geldi, "o sıralarda Avusturya-Macaristan'ın yerini alacak 'yeni' bir doğu orta Avrupa planları ciddi bir değerlendirmeye alınmıştı."⁴⁹ Pratikte bu, İmparatorluk 1918 sonbaharında çözülmeye başladığında, müttefiklerin olayların az çok doğal bir akış izlemesine müsaade edecekleri anlamına geliyordu.⁵⁰ Paradoksaldır, merkez ile çevre arasındaki emperyal ilişkinin tam anlamıyla çözülmesi, Habsburg İmparatorluğu'nun yüzyıldır kol kanat gerilen bir uluslararası konumda olmasından kaynaklanıyordu. Bozulma ve gerilemenin, emperyal devletin savaşın son ayında dört bir yandan gelen siyasi ihanetlere direnecek gücü gösteremediği bir noktaya gelmesi, ancak Habsburg İmparatorluğu'nun böyle koruma altında bir statüde olmasıyla mümkün olmuştu.

Habsburg İmparatorluğu'nun çöküşünün yol açtığı sonuçlar, bu kitapta başka bir tebliğin konusudur. Ne var ki burada çizdiğimiz analitik çerçeveyi kapatmak için bu konuda birkaç gözlemin aktarılması hoşgörülebilir. Habsburg İmparatorluğu'nun, onun gibi çok uluslu olan Rus ve Osmanlı imparatorlukları ile birlikte çözülmesinin sonucu doğu orta Avrupa'nın "Balkanlaşması" oldu. Ulus-devlet inşasının öbür yüzü buydu. Daha önce de belirttiğimiz üzere emperyal düzenler bağımlı devletlerin silinmesine neden olmazlar, aşkın bir yetkeyle, siyasi bir birliğe zorlanmış farklı milliyetler arasında çıkan çatışmaları da çözmezler. İmparator ve danışmanları siyasi hırslarının dayanağı olarak emperyal bir barışı dayatma amacıyla bu tür çatışmaları bastırmış ya da kendi çıkarları için kullanmışlardır.

Emperyal düzenin çöküşüyle birlikte eski tarihsel yapılar ve bastırılmış çatışmalar, imparatorluğun ortadan kalkmasıyla ilişkili etkenlerle de-

gişerek yeniden su yüzüne çıkar.⁵¹ Doğu orta Avrupa'da imparatorlukların yirminci yüzyılda da varlığını epeyce sürdürmesi (çözölmüş Sovyetler Birliği'nin bir imparatorluğun bazı yapısal özelliklerini gösterdiğini varsayarsak) bunlardan biridir. Bu tarihsel etken devlet oluşumu sürecini, bölgede milliyetçiliğin gelişimini kesintiye uğratmış, ertelemiş ve bozmuştur. Doğu orta Avrupa milliyetçiliğinin 1918'den bugüne devam eden saldırgan ve yıkıcı eğilimleri kısmen bu koşulların sebep olduğu berbat sonuçlardan biridir. Yine de bugün imparatorlukların bulunmadığı bir ortamda, doğu Orta Avrupa'da ulus-devlet oluşumu gecikmiş sonuna yaklaşmaktadır. Habsburg İmparatorluğu'ndan sonra ortaya çıkan her devlet 1918'de olduğundan daha ulusaldır. Yugoslavya'nın korkunç bir biçimde bölünmesi bu süreçteki son adımlardan birini oluşturmaktadır. Tuna bölgesinin geleceği nasıl olursa olsun, bugün öyle görünüyor ki bu gelecek birkaç istisna dışında, tek tek ulusları kapsayan bağımsız devletlerin kararıyla şekillenecektir, tabii yeni bir imparatorluk doğmaz ya da eski bir imparatorluk yeniden ortaya çıkmazsa.

Notlar

- 1) G. W. F. Hegel, *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte*, S. Brunstad (yay. haz.) (Leipzig: Felix Meiner, 1924), 559.
- 2) Bu sunumda Habsburg İmparatorluğu 1521'de İspanyol Habsburg İmparatorluğu'ndan ayrılan "Alman" Habsburg İmparatorluğu'nu ifade eder. İspanyol Habsburg soyu 1700'de tükenmiştir.
- 3) S. N. Eisenstadt, *The Political Systems of Empires* (New York: Free Press, 1963); Michael W. Doyle, *Empires* (Ithaca: Cornell University Press, 1986); Alexander Motyl, "From Imperial Decay to Imperial Collapse: The Fall of the Soviet Empire in Comparative Perspective", Richard L. Rudolph ve David F. Good (yay. haz.), *Nationalism and Empire: The Habsburg Monarchy and the Soviet Union* içinde (New York: St. Martin's Press, 1992), 15-43; aynı yazar, "Imperial Collapse and Revolutionary Change: Austria-Hungary, Tsarist Russia, and the Soviet Union in Theoretical Perspective", Jürgen Nautz ve Richard Vahrenkamp (yay. haz.), *Die Wiener Jahrhundertwende: Einflüsse-Umwelt-Wirkungen* içinde (Viyana: Böhlau Verlag, 1993), 813-832; Imanuel Geiss, "Great Powers and Empires: Historical Mechanisms of Their Making and Breaking", Geir Lundestad (yay. haz.), *The Fall of Great Powers: Peace, Stability, and Legitimacy* içinde (Oxford: Oxford University Press, 1994), 23-43.
- 4) S. N. Eisenstadt (yay. haz.), *The Decline of the Empires* (Englewood Cliffs, New Jersey: Free Press, 1967), 1.

- 5) Alan Sked, *The Decline and Fall of the Habsburg Empire, 1815-1918* (Londra: Longman, 1989), 187.
- 6) Age., 264. Ayrıca bakınız Istvan Deak, *Beyond Nationalism: A Social and Political History of the Habsburg Officer Corps 1848-1918* (New York: Oxford University Press, 1990), 3, 8-9.
- 7) David Good, *The Economic Rise of the Habsburg Empire 1750-1914* (Berkeley: University of California Press, 1984); John Komlos, "The Habsburg Empire as a Customs Union", *Economic Development in Austria-Hungary in the Nineteenth Century, Eastern European Monograph*, no. 128 (New York: Columbia University Press, 1988); Richard Rudolph, *Banking and Industrialization in Austria-Hungary* (Cambridge: Cambridge University Press, 1976).
- 8) Bakınız Solomon Wank, *The Nationalities Questions in the Habsburg Monarchy: Reflections on the Historical Record*, çalışma raporu no. 93-3, Avusturya Araştırmaları Merkezi, Minnesota Üniversitesi, 1993. Ayrıca bakınız aynı eser, "The Growth of Nationalism in the Habsburg Monarchy", *East Central Europe*, 10, 1-2. noktalar (1983): 165-179.
- 9) Örneğin Deak, *Beyond Nationalism*, s. 4.
- 10) Klepsch'ten Baron (1909'dan sonra Kont) Alois von Aehrenthal'a, St. Petersburg, 28 Aralık 1887. Solomon Wank (yay. haz.), *Aus dem Nachlass Aehrenthal: Briefe und Dokumente zur österreichisch-ungarischen Innen- und Aussenpolitik 1885-1912*'de yayınlanmıştır. (Graz: Neugebauer, 1994), no. 19, s. 21. Daha sonra (1906-1912) dışişleri bakanı olan Aehrenthal o dönemde Dışişleri Bakanı Kont Gustav Kalnoky'nin baş danışmanlığını yapıyordu
- 11) Istvan Deak, "The Fall of Austria-Hungary: Peace, Stability and Legitimacy", Geir Lundestad (yay. haz.), *The Fall of Great Powers: Peace, Stability and Legitimacy* içinde (Oxford: Oxford University Press, 1994), 81-101. Alıntılanan sözler s. 90'dadır.
- 12) Hans Mommsen, "Die Arbeiterbewegung in Deutschland und Österreich: Eine Vergleichende Betrachtung", Robert A. Kann ve Friedrich E. Prinz (yay. haz.), *Deutschland und Österreich: Ein bilaterales Geschichtsbuch* (Münih: Jugend und Volk, 1980), 437.
- 13) Bakınız Solomon Wank, "The Impact of the Dual Alliance on the Germans in Austria and Vice-Versa", *East Central Europe* 7, no. 2 (1980): 288-309, özellikle de 293-294, 304-309 ve burada bahsedilen çalışmalar.
- 14) Aktaran H. Gordon Skilling, "T. G. Masaryk, Arch-Critic of Austro-Hungarian Foreign Policy", *Cross-Currents: A Journal of Central European Culture* 11 (1992): 213-233, burada 214.
- 15) Bakınız Jiri Koralka ve R. J. Crampton, "Die Tschechen", Adam Vandruszka ve Peter Urbanitsch (yay. haz.) *Die Habsburgermonarchie 1848-1918*, altı cilt (Vienna: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaft, 1980), 3. cilt, s. 502, 520-521. Palacky'nin açıklamasının bulunduğu mektup burada yayınlanmıştır: Robert

- A. Kann, *The Multinational Empire: Nationalism and National Reform in the Habsburg Monarchy, 1848-1918*, iki cilt (New York: Columbia University Press, 1950), 1. cilt, s. 176-177.
- 16) Çekler bu bölgelerin birkaçında tanınmayı başarmışlardı. Bakınız Jiri Koralka, *Tschechen im Habsburgerreich und in Europa 1815-1914: Sozialgeschichtliche Zusammenbänge der neuzeitlichen Nationbildung und Nationalitätenfrage in den böhmischen Ländern* (Viyan: Verlag für Geschichte und Politik, 1991), 280-191.
 - 17) Age. s. 291. Avusturya hükümeti 1912 Olimpiyatları'na ayrı bir Bohemya takımının katılmasına izin verilmemesi için Uluslararası Olimpiyat Komitesi'ne baskı yapmış, talebini kabul ettirmişti. Ne var ki 1912'de Avusturya Olimpiyat Takımı'nın Çek mensuplarının milliyeti parantez içinde Autrice (Tcheque) şeklinde belirtilmişti. Ödül törenlerinde madalya kazanan Çek sporcular için, Avusturya imparatorluk bayrağının altına Bohemya bayrağı da çekilmişti. (Age. s. 291-292.)
 - 18) Sked, *Decline and Fall of the Habsburg Empire*, s. 264. Ayrıca bakınız Deak, "The Fall of Austria-Hungary", s. 81-82.
 - 19) Sked, *The Decline and Fall of the Habsburg Empire*, s. 187.
 - 20) Age., s. 259. F. R. Bridge Habsburg İmparatorluğu'na dair yetkin diplomasi tarihinde savaş sırasında Almanya'nın monarşiyi, onun için Almanya'nın savaştan galip çıkmasının "bağımsız bir Büyük Güç" olarak varoluşunun son bulması anlamına geleceği "çaresiz bir uydu" konumuna indirdiğini belirtir. Bridge, *The Habsburg Monarchy Among the Great Powers 1815-1918* (New York: Berg, 1990), 341-380.
 - 21) Sked, *Decline and Fall*, s. 254-256; Bridge, *The Habsburg Monarchy Among the Great Powers*, s. 336-338; Deak, "Fall of Austria-Hungary", s. 82-83.
 - 22) Josef Redlich, *Schicksalsjahre Österreich. Das politische Tagebuch*, Josef Redlichs ve Fritz Fellner (yay. haz.), iki cilt (Graz: Böhlau, 1953-1954), 1. cilt, s. 238-239. Aktarılan söz s. 239'dadır. Hoyos hakkında bakınız Fritz Fellner, "Die Mission Hoyos", Wilhelm Alf (yay. haz.), *Deutschlands Sonderweg von Europa 1862-1945* içinde (Frankfurt am Main: P. Lang, 1984), 283-316.
 - 23) Bu memorandum şurada ek olarak verilmiştir: John Leslie, "Österreich-Ungarn vor dem Kriegausbruch: Der Ballhausplatz in Wien im Juli 1914 aus dem Sicht eines österreichisch-ungarischen Diplomaten", Ralph Melville vd. (yay. haz.), *Deutschland und Europa in der Neuzeit: Festschrift für Karl Otmar Freiherr von Aretin zum 65. Geburtstag* (Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1988), 663-684, ek 675-684. Aktarılan söz s. 675'tedir. Ayrıca bakınız Solomon Wank, "Desperate Counsel in Vienna in July 1914: Berthold Molden's Unpublished Memorandum", *Central European History* 26, no. 3 (1993): 281-310.
 - 24) Aktaran Carl J. Burckhardt, *Reden und Auszeichnungen* (Zürih: Manesse Verlag, 1952), 109.
 - 25) Otto Brunner, "Das Haus Habsburg und die Donaumonarchie", *Südostforschungen* 14 (1955): 123-124, 126-127, 140-144.
 - 26) Age., s. 36.

- 27) Doyle, *Empires*, s. 35-36.
- 28) Gustav Graf Kalnoky, "Die Nationalitätenfrage in Oesterreich-Ungarn in ihrer Rückwirkung auf die äussere Politik der Monarchie" başlıklı memorandum. Memorandum iki yerde yayınlanmıştır: Barbara Jelavich, "Foreign Policy and the National Question in the Habsburg Empire: A Memorandum of Kalnoky", *Austrian History Yearbook* 6-7 (1970-1971): 147-159 ve Ernst Rutkowski (yay. haz.), *Briefe und Dokumente zur Geschichte der österreichisch-ungarischen Monarchie*, iki cilt (Münih: R. Oldenburg, 1983), 1. cilt, s. 490-500. Memorandum şurada tartışılmıştır: Solomon Wank, "Foreign Policy and the Nationality Problem in Austria-Hungary, 1867-1914", *Austrian History Yearbook* 3, no. 3 (1967): 38-41, 45.
- 29) Yukarıya 3. nota bakınız. Alexander Motyl'in yazdığı iki makale özellikle fikir verici niteliktedir.
- 30) Motyl, "From Imperial Decay to Imperial Collapse", s. 19.
- 31) Burada kullanıldığı biçimiyle bu terim, bugünkü Avusturya Cumhuriyeti'yle aynı bölgeye denk düşmektedir.
- 32) Eisenstadt, *Political System of Empires*, s. 116-119.
- 33) Age., s. 132-137, 199.
- 34) Bu meseleyle ilgili bazı fikir verici çalışmalar için bakınız Imanuel Geiss, "Decolonisation et conflits post-coloniaux en Afrique: Quelque Reflections", *Colloque International: Les deux guerres mondiales; les analogies et les differences*, Varşova, 12-14 Eylül 1984 (Varşova: Comité des Sciences historiques, 1985), 1-22. Geiss'in makalesinde Habsburg İmparatorluğu'na ve sonrasında kurulan devletlere bazı referanslar vardır. Ayrıca bakınız Geiss, "Great Powers and Empires: Historical Mechanisms of Their Making and Breaking", s. 38-42.
- 35) Genel olarak bakınız R. J. W. Evans, *The Making of the Habsburg Monarchy, 1550-1700* (Oxford: Oxford University Press, 1979).
- 36) Age., s. 447.
- 37) Dennison Rusinow, "Ethnic Politics in the Habsburg Monarchy and Successor States: Three Answers to the National Question", *Nationalism and Empire*, s. 243-267. Aktarılan söz s. 254'tedir.
- 38) Evans, *The Making of the Habsburg Monarchy*, s. 275.
- 39) F. R. Bridge, "British Official Opinion and the Domestic Situation in the Habsburg Monarchy, 1908-1914", B. J. C. McKercher ve D. J. Moss (yay. haz.), *Shadow and Substance in British Foreign Policy 1895-1939: Memorial Essays Honouring C. J. Lowe* içinde (Edmonton: University of Alberta Press, 1984), 77-113. Aktarılan söz 99-100'üncü sayfalardadır.
- 40) Horst Brettner-Messler (yay. haz.), *Die Protokolle des österreichischen Ministerrates 1848-1867. VI Abteilung, Das Ministerium Belcredi*, iki cilt (Viyana, 1971, 1973), 1. cilt, Ministerrat, 1. Şubat 1867, s. 401.
- 41) Age., s. 403.
- 42) Age., s. 405-406.

- 43) Bakınız n. 28.
- 44) Eva Somogyi, *Die Protokolle des gemeinsamen Ministerrates der österreichisch-ungarischen Monarchie, 1896-1907* (Budapeşte: Akademiai Kiado, 1991), no. 73 (9 Ekim 1907), 507.
- 45) Bakınız 28. notta bahsedilen memorandum.
- 46) Bakınız 12. not.
- 47) Motyl, "Imperial Collapse and Revolutionary Change", s. 816-819.
- 48) Habsburg İmparatorluğu'nun uluslararası alanda bağımlı konumda bulunuyor olması şurada ayrıntılı olarak betimlenmiştir: Bridge, *Habsburg Monarchie Among the Great Powers*.
- 49) Piotyr Wandycz, *The Price of Freedom: A History of East Central Europe from the Middle Ages to the Present* (New York: Routledge, 1992), 196. Ayrıca bakınız, Henry Cord Meyer, *Mitteleuropa in German Thought and Action 1815-1945* (Lahey: Nijhoff, 1955), 215, 240, 250-1.
- 50) Fritz Fellner, "The Dissolution of the Habsburg Monarchy and Its Significance for the New Order in Central Europe: A Reappraisal", *Austrian History Yearbook* 4-5 (1968-1969): 3-27, özellikle 8-9, 10-12.
- 51) Habsburg İmparatorluğu'nun mirası hakkında çelişkili bazı gözlemler için bakınız Steven Beller, *Reinventing Central Europe*, çalışma sunumu no. 92-95, Minnesota Üniversitesi Avusturya Araştırmaları Merkezi, 1991, s. 17-18; ve Deak, "Fall of Austria-Hungary", s. 95-99.

6

RUS İMPARATORLUĞU

MARK VON HAGEN

İlginçtir, Rusya’da 1917’de Eski Rejim’in devrilmesine vakfedilmiş hatırı sayılır bir literatür bulunmasına rağmen akademik çalışmaların pek azı imparatorluğun bu şekilde çökmesine odaklanmıştır; böyle derken, çok etnili bir imparatorluğun Şubat/Mart 1917’de başlayan ve hemen her yerde 1921/1922 sonlarında Sovyetler Birliği’nin Bolşevik yönetimi tarafından bütünleştirilmesiyle son bulan bir süreçte, bir dizi proto-devlet ve özerk bölgeye bölünmesini kast ediyorum. Bu gözden kaçırmanın birkaç nedeni sayabilirim. İmparatorluğun sadece geçici olarak çökmüş görünmesi (SSCB’nin birkaç yıl sonra yeni bir siyasi elitin liderliğiyle bütünleşik bir halde kurulması, birkaç önemli anlamda imparatorluğun yeniden kurulması olarak anlaşılabilirse) Rus imparatorluğunu, sahiden çok uluslu bir devlet yerine (en azından oluşumu itibarıyla) bir ulus-devlet olarak yorumlayan derinlere kök salmış anlayışı hiç kuşkusuz güçlendirmiştir. Bu yorumun ikna edici sözcülerinden biri yasal Marksistken Liberallığe dönmüş ve Kadet Partisi lideri olmuş Peter Struve’dur, Struve 1911’de Rusya’nın ikilemini *Habsburg Nationalitätenstaat* olmaya doğru (kendisi bakış açısına göre) istenmeyen bir evrim ile Almanya’nın ya da batı Avrupa’daki diğer modellerin çizgileri doğrultusunda ulus-devlete doğru istenen (ve onun bakış açısına göre kaçınılmaz olan) ilerleme arasında kalmak diye ortaya koymuştu.¹ Bu görüşü benimseyen sonraki tarihçiler, kısa ancak trajik devrim ve iç savaş yıllarının, daha uzun döneme yayılan ulus inşası sürecini sadece kesintiye uğrattığını, her nasılsa Sovyet Devleti’yle sonuçlandığını düşünüyorlardı.

Rus tarihini ulus-devletin gerçekleşmesi olarak gören bu tarih yazımı geleneği Nikolai Karamzin'in Rus devleti tarihine kadar uzanır,² fakat en etkili biçimde Rus "devlet ekolü"nün ve haleflerinin (yüzyıl ortasında Hegelci Alman tarihsel düşünüşünün, yüzyıl sonunda da Alman pozitivistizminin etkisi altında kalmışlardı) akademik çalışmalarıyla geliştirilmiştir.³ Bu güçlü, merkezileştirici, üniter Rus devleti modelinin etkisi altında Rus olmayan ya da merkezileştirici olmayan bütün gelenekler (kısa süren, neredeyse hiç araştırılmayan federalist ya da bölgeselci alternatif de dahil olmak üzere) geçici olarak görülmüştü; tarihçiler bunları, ancak 1917'deki İkili İktidar (Geçici Hükümet ve Petrograd Sovyeti) döneminin liberal-ılımlı sosyalist koalisyonunun alt edilmesini ve Bolşevik diktatörlüğünün zaferinin garanti altına alınmasını sağlayan anarşiye katkıda bulundukları ölçüde dikkate almışlardı.⁴

Richard Pipes ve E. H. Carr'ın da bakış açısı kesinlikle böyleydi, devrimin bu iki tarihçisi, "ulusal sorunu" Eski Rejim'in düşüşü ve Bolşeviklerin iktidara yükselişiyle ilgili anlatılarına çok sistematik bir biçimde dahil etmeye çalışmışlardı.⁵ Pipes da Carr da milliyetçi ve bölgeselci hareketlerin 1917'de hızlı, büyük ölçüde beklenmedik yükselişini bir hayret, zaman zaman da kuşkuculukla aktarırlar. Fakat onlarınki Bolşeviklerin yavaş yavaş bu tarihsel "kazalar"a, geçici engellere galebe çalmasının, bunun ardından Rus devletinin merkezileştirici, diktatöryal (ve Carr'a göre modernleştirici) yoluna devam etmesinin hikayesidir.⁶ Rus imparatorluğuyla bağlarını az çok kalıcı bir biçimde koparmayı başarmış devletlere, Polonya ve Finlandiya'ya gelince; onların tarihi büyük ölçüde imparatorluğun tarihinden kopmuştu; Baltık devletlerinin tarihiyse, Rus ve Sovyet tarihinin genel anlatısıyla bütünleştirilme konusunda daha fazla sorun çıkarıyordu. (Bu devletler 1940'ta Sovyetler Birliği tarafından yeniden ilhak edilinceye kadar, iki dünya savaşı arası dönemi bağımsız devletler olarak geçirmişlerdi.)

Bugün yine hiçbir tarihçi (imparatorluğun çökmesinin kabahatini Rus olmayan ayrılıkçı hareketlerde ve onların yurtdışındaki destekçilerinde bulan Rus milliyetçileri de dahil olmak üzere, ulusal hareketlerden fazlasıyla esinlenmiş bazı tarihçiler dışında) Eski Rejim'in çöküşünü doğrudan ya da esasen "ulusal sorun"la⁷ ilgilendirmiyor; tıpkı bugün pek az kişinin ulusal sorunu Sovyetler Birliği'nin çöküşünün sebebi olarak görmesi gibi. Bilakis çoğu tarihçi imparatorluğu çözülmesinin nedenlerini Eski Rejim'in çözülmesine yol açan koşullarda aramış, tam tersini düşünmemiştir. Otokrasinin

çöküş nedenlerini tanımlama girişiminde bulunan akademisyenlere göre, tartışma, Eski Rejim'in düşüşünü biraz daha dönemin koşullarına bağlı ve kaza eseri olarak gören bakış açısıyla (Arthur Mendel'in⁸ "iyimserlerin tarihi" dediği; Rusya'nın 1905-1907'deki devrim yıllarından yarı anayasal bir monarşiyle çıktığını, ardından bu rejimi güçlendirmek amacıyla ılımlı bir sivil toplumun ve mülk sahibi köylülüğün yükselişine doğru önemli adımlar attığını savunan yaklaşımla) görüşlerini daha çok, ölümcül bir istikrarsızlığı beraberinde getiren hızlı bir modernleşme içine giren Avrupalı bir Eski Rejim devletinin derin yapısal zayıflıkları ve ikilemleri çerçevesine oturtan görüş (Mendel'in, özellikle de liberal alternatifi başarısızlığı ve radikal solla radikal sağın mevzilerini sertleştirmeleri açısından 1905-1907'yi 1917'nin habercisi olarak gören "karamsarlar"ı) arasında gerçekleştirmiştir.

Her iki cephe de Harb-i Umumi'yi açıklama modeline kendisine uygun bir şekilde yerleştirir: İyimserler (tesadüflere açık olanlar) savaşı 1907'den beri meydana gelen, büyük ölçüde ümit vaat eden gelişmelerin mahvolmasının, kaçınılabilecek bir devrimin ortaya çıkmasının başlıca nedeni olarak görürken, karamsarlar (kişilikleri ve kısa vadeli gelişmeleri önemsemeye yatkın olanlar) savaşı, kaçınılmaz sosyal felaketi ancak biraz erteleyen, emperyal düzenin bütün düzeylerine ve yönlerine nüfuz etmiş olan dikkat çekici tezatları hiç olmadığı kadar ortaya seren bir gelişme olarak ele alır. Kısacası tarihçiler çabalarını büyük ölçüde, reformcu ya da devrimci bir sonucun başarılı olma ihtimallerini değerlendirmeye yoğunlaştırmışlardır; sosyal tarihçiler (en azından araştırmalarının sonuçları gereği) devrimci bir sonucu destekleme eğilimi gösterirken, daha dar çerçeveli siyasi bağlılıkları olan ya da kurumsal yaklaşımı savunan tarihçiler reformcu sonucu tercih etmişlerdir. Ne var ki ister büyük sosyal gruplara ister emperyal kurumlara bakıyor olsunlar, her iki cephe de imparatorluğun bir ulus-devlet olarak işlediğini, "ulusal sorun"a en iyi ihtimalle pek az ilgi gösterdiğini varsaymışlardır.

Bu önemli tartışmadan bir çıkış yolu önermeyeceğim, ancak, ulusal sorunu açıklama modeliyle birleştirerek imparatorluğun çöküşünün daha karmaşık bir biçimde (mevcut açıklayıcı modellerin basit olduğu anlamına gelmiyor bu) yeniden değerlendirilmesini mümkün kılan yeni bir bakış açısı ileri sürmeyi umuyorum. Nihayetinde bu kitapta karşılaştırmalı bir biçimde ele alınan dört örneği bir araya getiren şey, daha önce Fransa ve

Britanya’da Eski Rejimlerin devrilmesinde olduğunun tersine (hatta burada ele alınan örneklerle aynı tarihlerde Wilhelm Almanyası Eski Rejimi’nin devrilmesinin tersine) Rus, Osmanlı, Habsburg ve Sovyet devletleri esasen ulusallık ilkesi etrafında örgütlenen çok sayıda yeni devlet oluşumuna bölünmüştür. Oysa Fransa, Britanya ve hatta (daha az bir ölçüde) Almanya’daki Eski Rejimler’in devrilmesi büyük ölçüde önceden mevcut sınırlar içinde ulusallık fikrinin güçlenmesiyle sonuçlanmıştı. Habsburg, Osmanlı ve kısa bir süreliğine Rus imparatorlukları ve Sovyet devleti bu açıdan bakıldığında başarısız olmuş ulus-devlet projeleri olarak görülebilir. Başka bir deyişle “ulusallık fikri”, çöküşleri sırasında hâlâ çok etnili devletler olan bu devletlerin kurumları ve siyasi kültürleriyle başarılı bir biçimde bütünleştirilememişti. (Önemli bir nokta da şudur: Sovyetler Birliği 1922 anayasasında çoketnili devleti yenilerken, elitleri yeni oluşumun adında etnik ya da ulusal bir ismin geçmesine karşı çıkmışlardır.) Bundan sonraki satırlarımda, Rus İmparatorluğu’nun neden Eski Rejim’in devrilmesinden sonra çökmüş olduğunu, çöküşünün Eski Rejimin çözülmesiyle nasıl büyük ölçüde şekillenmiş olduğunu açıklamaya başlamak üzere, yapısal ve konjonktürel yaklaşımların çeşitli unsurlarını Harb-i Umumi’nin yeniden değerlendirilmesiyle birleştireceğim. (Böylece bir süre, koşullara bağlı yaklaşımı savunan cephede dolaşacağım).⁹

Eski Rejimin Yapısal Krizi

Kısa bir süre öncesine kadar Sovyet tarihçileri ve hâlâ bazı Batılı akademisyenlerin¹⁰ savunduğu yapısal kriz argümanı, gevşekçe modernleşme olarak özetlenen sosyoekonomik dönüşümün, uluslararası askeri ve ekonomik rekabetin büyük ölçüde hükmettiği ve kesinlikle hızlandırdığı bir modernleşmenin yarattığı¹¹ çeşitli baskılar ile Ortodoksluğa dayanan otokrasisi ve modern öncesi eyalet sistemiyle emperyal siyasi düzen arasında doğan uyumsuzluğa odaklanır. Bu kriz birkaç yapısal özelliğin üst üste binmesinin bir ürünüydü.

Öncelikle temelde, Leon Troçki’nin “eşitsiz gelişim” olarak formüle ettiği sosyoekonomik kriz bulunuyordu;¹² kırsal nüfusun aşırı fazla, üretimin çok düşük olmasından mustarip, büyük ölçüde tarımsal, modern öncesi bir ekonomi, devletin desteklediği hızlı bir sanayileşme hamlesiyle bir arada varlığını sürdürüyordu. Sanayileşme hamlesi tarımsal nüfusun

vergilendirilmesiyle finanse ediliyor, büyük dış borçlanmalarla ek kaynak sağlanıyordu. Ağır vergi yükü, imparatorlukta zaten sefalet içinde olan çoğu köylünün vaziyetini ağırlaştırmış, “uğursuz köylü sorunu”nu muhalefetin izlediği siyasetin ana konularından biri haline getirmişti. Bu sosyoekonomik kalkınma perspektifi, ancak, kalkınmanın etnik ya da ulusal örüntülerini incelediğimizde güçlenir. Sanayileşme, kentleşme, kapitalist piyasalara dönüşme anlamında çok hızlı bir modernleşme geçiren bölgelerin çoğu, sınıfsal ve etnik ayrımların patlama potansiyeli olan karışımlar içinde birbirini güçlendirdiği sınır bölgeleriydi (en fazla dikkat çeken yerler batı sınırları; Polonya Krallığı, Baltık vilayetleri, Finlandiya, Ukrayna topraklarının bir kısmı; ayrıca Transkafkasya’da Bakü’yü).¹³ Bu gelişmelerin neden olduğu istikrarsızlık yaratan koşulların ilk ciddi örneklerinden biri 1905-1907 Devrimi olmuştu; Devrim en başta ve genel olarak çevre bölgelerde (yine Polonya, Baltık bölgeleri, Ukrayna ve Transkafkasya), orta kısımlardaki Rus bölgelerde olduğundan daha şiddetli, daha uzun süreli olmuştu Endüstriyel gelişmenin o kadar etkilemediği bölgelerde bile tarımsal nüfus arasında şiddetli isyanlar Rus, Ukraynalı, Litvanyalı ya da Belarus köylüleri, Leh, Yahudi ya da Alman toprak sahipleri ya da tefecilerle karşı karşıya getirmişti.¹⁴

İkincisi devletin desteklediği sanayileşme hamlesi esasen güvenlikle ilgili değerlendirmelerden, şiddetli bir uluslararası emperyal ve askeri rekabetten ilham almıştı; Rus elitleri imparatorluğun askeri ve donanma kaynaklarının kaldıramayacağı büyük güç olma hırslarına kapılmışlardı. Bazı askeri planlamacılar nafi bir çabayla, Rusya’yı, savaş yürütme konusunda on dokuzuncu yüzyılın küresel düzenini dönüştüren bir devrime hazırlamaya çalışmışlardı; ama gerekli değişiklikler daha büyük sosyoekonomik dönüşümler olmasını gerektiriyordu, otokrasinin toplum üzerindeki denetimini gevşetmeye yanaşmaması da bu dönüşümleri engelliyordu. Büyük bir savaş çıkması halinde (ki Birinci Dünya Savaşı böyle bir savaştı) Rus İmparatorluğu’nun Bruce Menning’in tabiriyle “bağlantılar” konusundaki yetersizliği (genç kurmay subayı sayısının az olması, kablolu iletişime önem verilmemesi) Alman savaş makinesi karşısında neredeyse ölümcül sonuçlar doğurabilirdi.¹⁵ Siyasi ve askeri yeterlilik arasındaki bu zayıf bağlantılar son dönemdeki emperyal karar-alma sürecinin bir parçasıydı; parçalanmalar, süreklilikten yoksun olma, bürokratik ve kişisel rekabet ve genel bir koordinasyon eksikliği emperyal karar alma sürecine damgasını

vurmuştu. Rejimin ayakta kalması açısından bu kadar hayati önem taşıyan bir alanda, imparatorluğun son dönem askeri politikalarını, modern kurumları ve profesyonel talepleri olan yönetim ideolojisi ile modası geçmiş hanedanlık yönetimi arasındaki uyumsuzluk şekillendiriyordu.¹⁶

İmparatorluk kaynaklarının eşitsiz gelişimi, Rus olmayan halklarla ilgili sadakat algılarının eşitsiz olmasına da yansımıştı; askeri modernleşme alanındaki görünüşte ilerleme çok istikrarsız bir işgücü havuzuna ve geri kalmış örgütlenme kaynaklarına dayanmayı sürdürüyordu. Harp Nazırı Dmitrii Miliutin'in 1874'teki askeri reformlarının köşetaşı olan, zorunlu askerlik hizmeti hevesini yansıtan (ve Prusya ordusunun Avusturya ve Fransa karşısında kazandığı son başarılardan esinlenen) bir kanuna rağmen, rejim aslında ağırlıklı olarak imparatorluğun Slav köylü nüfusuna dayanmayı sürdürüyor, büyük sayıdaki Avrupalı olmayan tebayı askerlik hizmetinden muaf tutuyordu. Bu konuda da nüfusun geniş kesimlerinin bütünleştirilmesi konusundaki gönülsüzlük en fazla, imparatorluğun sınır bölgelerinde görülüyordu.¹⁷ Aynı zamanda, ordu subayları imparatorluğun çok etnili nüfusunu temsil etmekten çok uzaktı; orduda özellikle Baltık Almanları, Finler, Gürcüler ve Lehler öne çıkıyorlardı; fakat elitleri, özellikle de nispeten kozmopolit aristokrasiyi, büyük çoğunluğu Slav olan köylülerden ayıran sosyal bölünme orduda da tekrarlanıyordu.

Üçüncüsü, emperyal elitlerin, askerlikten muaf tutulan toplulukların sadakatine güvenememesi, Eski Rejim'in büyük sorunlarından biri olan yeterince kurumsallaşmamış olma sorununun bir parçasıydı sadece. Emperyal bürokrasinin iktidarı denetim altında tutma ve merkezileştirme heveslerine rağmen (ya da belki de bunlar yüzünden) rejim, büyük güç olma heveslerini ayakta tutmak için ihtiyaç duyduğu toplumsal ve ekonomik kaynakları seferber edebilmekte dikkat çekici bir yetersizlik içinde kaldı. Toplumu imparatorluğun siyasi düzeniyle bütünleştirmeyi amaçlayan 1860'taki Büyük Reformlar sonrasında bile tehdit altındaki çeşitli elitler, bir yetki devrini imparatorundan, bakanlarından ya da kırsal kesimde imparatorluğa hizmet eden soylulardan uzak tutmaya çalıştılar.¹⁸ Bu noktada da reformcuların, imparatorluktaki yerel özyönetimin alanını genişletmek üzere hayal ettiği kurumlar, *zemstvolar* Rusların yaşadığı orta bölgelerle sınırlı kaldı; 1905 sonrasında bunları sınır bölgelere doğru genişletme çabası büyük ölçüde Rus asilzadelerin şiddetli direnişiyle karşı karşıya kaldı.¹⁹

Zemstvolar kırsal kesimde kök salarken²⁰, sınır bölgelerinin çoğunda bu

derecede bile bir emperyal bütünleşmeye rastlanmıyordu, buralarda genel valilik kurumu genellikle askeri ve siyasi yönetimi bir tek kişide birleştiriyordu. Başka bir deyişle sosyal ve etnik gerilimlerin çok patlayıcı bir hal aldığı, askerlik hizmetinin yükünü üstlenmeleri konusunda yerel nüfusa güven duyulmadığı bazı sınır bölgelerinde emperyal devletin, en tekinsiz köklerine tutunması gerekiyordu. Zemstvo uygulamasının başlatıldığı yerlerde dahi emperyal bürokratlarda (özellikle de Dahiliye ve Harp Nezaretlerinde) kalıcı bir miras haline gelen, toplumlara karşı güvensizlik, Harb-i Umumi sırasında, bir yanda Kasabalar ve Zemstvolar Birliği'nde, Kızılhaç'ta yer alan "toplum" temsilcileri ile diğer yanda işgal altında bulunan ve ön cephede yer alan bölgelerin sıkıyönetim makamları arasındaki çatışmaların çerçevesini çizmişti.²¹

Dördüncüsü Eski Rejim'in sosyoekonomik, kurumsal ve güvenlikle ilgili krizleri, emperyal ideolojide başgösteren, devlet ve toplumu sürekli karşı karşıya getiren krizle şekilleniyordu. Çar, maiyeti, bazı emperyal bakanlıklar, Ortodoks hiyerarşisinin liderliği (Kutsal Sinod da dahil olmak üzere) hanedanlık yönetimiyle, otokratik yönetimle ilgili giderek çağdışı kalan fikirlere sıkı sıkı sarılıyorlar; bu fikirler yüzünden emperyal bürokrasinin modernleştirici kesimleriyle, öte yandan eğitilmiş toplumda yükselen muhalif hareketlerle de daha keskin çatışmalara giriyorlardı. Çar ve ona sadık kesimler 1905 Devrimi'nden, Duma dönemi yarı anayasal monarşiyi getirse de otokrasiye, imparatorluğa ve Ortodoksluğa tutunmaya daha kararlı bir halde çıktılar; ama Çar ve onu savunanlar bile son yıllarda otokrasiyi giderek Rus "halkı"yla özdeşleştirerek, böylece yönetici elitlerin ulus-üstü iddialarının altını oyarak suyu bulandırıyorlardı. Otokrasi, ülke içindeki anayasacılık baskılarına ve Avrupa'nın başka yerlerinden gelen modern milliyetçilik baskılarına ("ulusallaştırıcı" diğer kralların örnekleri de dahil olmak üzere) kesinlikle gönülsüz, muhtemelen de bilinçsiz bir tavırla "daha Rus" gibi davranmaya, böylece ulusal ilkedden ileri gelen bir halk egemenliği iddia etmeye çalışarak karşılık veriyordu.²²

Emperyal ulus-üstü kimliklere ve kurumlara sadakat, on dokuzuncu yüzyıl boyunca, 1905'ten sonra ivme kazanan bir hızla hatırı sayılır bir aşınmaya maruz kaldı. Bir milliyetçilik ve emperyalist rekabet çağında, seküler karşı elitler hanedanın hegemonyasına çok çeşitli alternatif fikirler ve ideolojilerle meydan okuyorlardı: Liberal ve muhafazakar milliyetçilik, liberal emperyalizm, imparatorluk karşıtı milliyetçilik, federalizm ve

devrimci sosyalizm versiyonlarıyla.²³ Kitle siyasetinin imparatorluğun hayatına girmesi, sadece liberal ve devrimci partilerin yükselişine değil muhafazakar ve gerici hareketlerin de pekişmesine (asilzadelerin tepkisine, özellikle de sınır bölgelerde radikal bir Rus milliyetçisi ve dinci sağın yükselişine) vesile oldu. Bu muhafazakar siyasetin yükselmesi, liberal anayasacı hareketin büyük ölçüde Rus devletçi milliyetçiliği yönünde evrilmesiyle birlikte,²⁴ çok etnili devletin Duma'da ciddi bir biçimde yeniden müzakere edilmesi yönünde girişimlerin önünü tıkadı; özellikle de 3 Haziran 1907'de Başbakan Petr Stolypin'in devrilmesi sonrasında. Bu darbe seçme hakkını daraltarak sadece radikal köylü ve işçi partilerini dışlamakla kalmadı, Rus olmayan halkların yasal siyasi faaliyetlere katılımını da neredeyse tamamen ortadan kaldırdı.²⁵ Fakat bu arada 1905 sonrasında siyasi faaliyetlerin nispeten özgürleştiği koşullarda, dışlanmış ulusal ve devrimci hareketler yine de halk tabanlarını 1917'de gerçekleştirecek bir sonraki kapışmaya kadar genişletebildi.

Devrin koşullarına bağlı bir dönüşümün başlangıç noktası olarak 1905 Devrimi, bu krizleri keskin bir biçimde gözler önüne serer. Rejim kendisini halktan hiç olmadığı kadar yalıtılmış, sadık olduğunu varsaydığı köylü tebasının ihanetine uğramış hissediyordu; ordu, "Asyalı" geri bir gücün karşısında feci yenilgilere uğramış, ülke içindeki isyanları bastırmakta geçici olarak yetersiz kalmıştı, sınır bölgelerinde sosyal ve etnik çatışmalar patlak vermişti; hükümetin içindeki ve dışındaki eğitimli elitler bölünmüşlerdi ve sadakat konusunda da kafaları karışmıştı. Ekim Manifestosu imparatorluğun siyasi hayatında yeni bir devir açtı, fakat daha az sorunlu bir devir değildi bu. Rus olmayan siyasi liderler liberal Rus siyasi liderlere inançlarını yitirmişlerdi, kısa bir süre muhaliflerle birleşik bir cephede yer alan yerli Rus sosyalistler de.

Rus olmayan (ve Rus) cemaatler arasında milliyetçi muhalif partilerin ve hareketlerin doğmasına rağmen imparatorluk halkları, Birinci Dünya Savaşı patlak verinceye kadar nispeten barış içinde bir arada yaşamayı sürdürdüler. Gündelik hayatta imparatorluğun azınlık cemaatleri yerel dillere, dinlere ve kültürlere bağlılığı, çara ve emperyal devlete sadakatle birleştiriyorlardı. Baltık Almanları, Yahudiler, Tatarlar, Ukraynalılar ve Lehler, farklı vasıflardaki sadakatleri ulus üstü devlete ve otokrasiye odaklanan kozmopolit bir elit oluşturuyorlardı.²⁶ Fakat etnik ve ulusal cemaatlerin sadakatleri Eski Rejim'in yapısal krizlerine sıkı sıkıya bağlı olduğundan,

otokrasi yapılarında istikrarsızlık yaratan herhangi bir olay, söz gelimi sonradan Harb-i Umumi'de olduğu gibi, bu cemaatler arasındaki ilişkilerde de kaçınılmaz olarak bir dönüşüme neden oluyordu.

Harb-i Umumi, 1917 Devrimleri ve İmparatorluğun Çöküşü

Harb-i Umumi arifesinde imparatorluğun tablosu böyleydi. Savaş bu gerilimleri ağırlaştırmakla kalmadı, onları, özellikle de Rus İmparatorluğu'nun çok etnili yapısıyla ilgili gerilimleri niteliksel olarak dönüştürdü. Kökenleri ve önemi, Avrupa tarihinde (Rus tarihçiler arasında değil ama) geniş ve bölünmüş bir yazın yaratan bu savaş en azından kısmen, uluslararası yapısal bir kriz olduğu düşünülebilecek şeyin; Almanya'nın yükselişi, yeni sanayi ve askeri teknolojilerin doğuşu, yeni emperyal rekabet koşullarında orta ve doğu Avrupa hanedanlıklarının çöküşü, Batı Avrupa'da ulus-devletlerin yükselişi ve otokratik yönetime karşı pan-Avrupacı anayasal meydan okumalar yüzünden uluslararası ilişkilerin uzun vadede yeniden şekillendirilmesi sürecinin bir sonucuydu. Başka bir deyişle savaşı, Eski Rejim(ler)'in çökmesine katkıda bulunan büyük ölçüde tesadüfi bir koşul olarak görmek yerine, genel olarak Eski Rejim(ler)'in içinde bulunduğu krizin bir belirtisi ya da bir bileşeni olarak yorumlayabiliriz.

Rus İmparatorluğu'nun çökmeye başladığı tarih, savaş yıllarına, Alman ve Avusturya ordularının Rusya'nın savaşın başında kazandığı başarıları tersine çevirip 1915'e gelindiğinde Rus Polonya'yı, Baltık vilayetlerinin çoğunu ve batıdaki sınır bölgeleri işgal ettiği günlere dayanır.²⁷ Savaş çok uluslu Rus İmparatorluğu'nu, çok uluslu diğer iki imparatorlukla, Habsburg ve Osmanlı imparatorluklarıyla karşı karşıya getirmişti; paradoksaldır, başından beri de ulusal kurtuluş retorikleriyle sürdürülmüştü. Savaş sırasındaki propagandaların ve pratiklerin, düşman topraklarındaki ulusal azınlıklara emperyal rejimlerini devirme çağrısında bulunmanın meşrulaştırılması, ulusal bağımsızlık sloganı altında, Avrupa'ya göçmüş milliyetçi siyasi örgütlerin ve yayınlarının finanse edilmesi de dahil olmak üzere, imparatorlukların etnik sorunlarının uluslararasılaştırılması gibi bir sonucu oldu.²⁸ İşgal rejimleri imparatorlukların sınır bölgelerine gelip dayandıklarında pan-Germenizm, pan-Slavizm ve pan-Türkizm yeni bir hayat buldular. Savaş dönemine özgü bazı politikalar etnik grupları hedefler, birçok

sosyal ve siyasi çatışmayı ulusal renklerle sıvamaya yararken, imparatorluktaki etnik kimlikler de yeni ve tehlikeli biçimlerde siyasallaşıyor, askeri bir karakter kazanıyordu.²⁹ Örneğin Almanlar, Avusturyalılar ve Ruslar ordularında göçmen gönüllülerden, sonra da savaş esirlerinden kurulu, özellikle kendilerini ezen imparatorluklara karşı savaşıacak ulusal askeri birlikler oluşturmayı denedi.

İşgal rejimleri, özellikle savaşıyan rejimlerin sınır bölgelerinin karışık etnik nüfusları açısından yıkıcı sonuçlar doğurdu. Askeri güvenlik adına, sıkıyönetim makamları sansür, şüphelenilen casusların ve siyaseten güvenilmez olmayan başka kişilerin gözaltına alınması, askeri bölgelerin içine ya da dışına hareket edilmesiyle ilgili geniş yetkilere sahip oldu. Ayrımcı yasalar dil ve eğitim, dini ibadet, askerlik hizmeti yükümlülüğü, mülkiyet hakları ve savaş dönemine özgü başka ekonomik tedbirlerle ilgili olarak bir etnik gruba ayrıcalıklar tanırken, bir başkasını dezavantajlı duruma getirdi. Bazı işgal rejimleri kiliseleri, sinagogları, okulları, yayınevlerini kapatırken, bazıları yeniden açtı; şüphelenilen cemaatlerin mülklerine el kondu, bu mülkler daha sadık olduğu düşünülen cemaatlere dağıtıldı; “yanlış” ulusal kimliğe sahip olduğu belirlenen kadınlar ve erkekler güvenlik bölgelerinin dışına çıkarıldılar, genellikle sudan nedenlerle tutuklandılar, işkence gördüler ve öldürüldüler.³⁰ Yerinden etmeler sınır bölgelerde ne yaptığının farkında olmayan cemaatlere daha da korkunç bir yıkım getirdi; düşmanın işgalinden daha fazla yarar sağlayamaması için yerleşim yerlerinin istilacılara yakılarak bırakılması politikalarına nüfusların zorla yer değiştirmeleri eşlik etti. Savaşıyan hükümetlerin hepsi de mülteci akınlarına hazırlıksızdı; ama Eski Rus Rejimi özellikle yetersizdi ve genellikle de yardım faaliyetlerini hükümet dışı örgütlere bıraktı, bu örgütlerin çoğu da hemen ulusal kimlik testleri geliştirdiler ve doğru etnik cemaatin mensubu olduğunu “kanıtlayanlara” az az yardım dağıttılar.³¹ Evsiz barksız, güçsüz bir vaziyette olan mülteciler radikal partilerin çağrılarına olumlu yanıt vermeye daha eğilimli hale geldiler, onları kabul etmek zorunda kalan cemaatler de bu davetsiz misafirlere isyan ettiler ya da başka şiddet eylemleriyle karşılık verdiler.³²

Rus milliyetçi sağının seferber olması ve askeri makamların acımasız politikaları, Rus İmparatorluğu’nun tamamında daha radikal Rus karşıtı hareketlerin pekişmesini teşvik etmek gibi istenmeyen başka bir sonuç daha doğurdu. 1915 yazında, feci sonuçlara yol açan tahliye öncesinde bile, Galiciya rejiminin işgal politikaları etkilerini imparatorluğun başka bölge-

lerinde hissettirmeye başlamıştı. Siyaseten güvenilir olmayan bireylerin ve büyük grupların sürekli sınırdışı edilmesi, başka büyük kentlerin yanı sıra Kiev'i komplocu cemiyetlerin ve devrimci çevrelerin cirit attığı bir kazana çevirmişti.

1917'ye gelindiğinde, bu politikaların etkileri, imparatorluk içindeki kimliklerin ve sadakat bağlarının savaş öncesinde genel olarak daha akışkan olan seçeneklerini ciddi biçimde sınırlandıracaktı; bu politikalar, şu ya da bu etnisitenin ya da ulusun mensubu olmanın en azından yerel askeri ve sivil makamlar tarafından yorumlandığı kadarıyla ille de imparatorluk kurumlarına sadık olmak anlamına gelmediğini söylüyordu. Rus İmparatorluğu örneğinde kabul edilebilir sadakat giderek Rus milliyetiyle özdeşleşiyordu; Almanlar, Yahudiler, Lehler, Türkler ve Ukraynalılar gerçek ya da olası hainler olarak görülüyorlardı. Rus milliyetçi sağ savaş genellikle, vatansever sloganlarla örgütlerini yeniden kurmalarını, diriltmelerini sağlayacak bir fırsat olarak görüyordu, fakat savaşın kabul edilebilir kıldığı şovenist vatanseverlik, liberallerden bile kuşkulanıyordu. Savaşın ilk yılındaki geri çekilmeler ve hatalar etnik "öteki"ne yoğunlaşan, ihanet ve hainler konusunda hakiki bir takıntıyı ve cinai sonuçları olan bir şüphe dinamiğini de harekete geçirdi. Kimlik seçeneklerinin ciddi bir biçimde daralmasının ötesinde, bu seçeneklere bağlı sonuçlar savaş siyaseti yüzünden ağırlaşmış; sürgün, mala mülke el konması, tutuklamalar, işkenceler, cinayetler ve Rus olmayan kimliklerin kültür ve siyasi hayatına karşı bir dizi baskı anlamına gelir olmuştu.³³

Savaşan diğer imparatorluklarda olduğu gibi Rus emperyal elitleri de düşman ülkeleri, kendi sınırları içinde etnik ve ulusal huzursuzlukları kışkırtmakla suçlasalar da kendilerinin savaş döneminde izledikleri politikalar emperyal siyasete ulusal unsuru zerk etme konusunda, düşman ülkelerin bir silah ve siyaset aygıtı olarak etnisitenin önemini güçlendirerek yaptıklarından daha ileri gitmişti.³⁴

Katherine Verdery, Sovyet sonrası Doğu Avrupa'daki ulusal hislere ve milliyetçiliğe dair derin kavrayışlarla dolu incelemelerinde Sovyet Eski Rejimi sırasında etnik kimlikleri ayakta tutan bu politikalara ve tutumlara bakmakla kalmaz, bu Eski Rejimlerden "çıkış koşulları"nı da araştırır.³⁵ Rus İmparatorluğu'nun Şubat/Mart 1917 Devrimi'nden sonra çöküşünü açıklamak için de benzer koşullara başvurulabilir. Geçici Hükümet eski emperyal elitlerin birçoğunu tanımayarak, baskı kurumlarını ortadan kaldırarak, merkezi yetkeyi eğitimli toplumun (obşçestvo) Petrograd liderli-

ğinin liberal gündemini paylaşan yerel temsilcilerine devrederek emperyal düzenin demokratikleşmesini başlatmıştı. Eğitimli toplumun hakim olduğu, savaş sırasında faal olan örgütlenmeler, özellikle de Kasabalar ve Zems-tvolar Birliği, önceden bakanlıkların gerçekleştirdiği işlevlerin birçoğunu derhal üstlenmeye başlamıştı.³⁶ Bu koşullarda, etnik ve bölgesel hareketler, merkezi otoritenin geri çekilmesiyle açılan siyasi boşluğu çabucak doldurdu. Bütün sınır bölgelerinde ve merkezdeki bölgelerin birçoğunda bu gibi yeni güçler, daha fazla özerklik ve imparatorluğun siyasi düzeninin federalist bir işleyişe kavuşturulması talepleriyle el ele gidiyordu.

Bu gibi yeni hevesler Petrograd'daki yeni rejimi şaşkınlığa uğrattı; İkili Otorite, sınır bölgelerden gelen daha fazla özerklik ve özyönetim talepleri karşısında bir oyalama ve erteleme politikası izliyor, günah keçileri arıyor, etnik gerilimlerin kabahatini ya dış güçlerde ya yerel devrimcilerde arıyordu. Liberaller de ılımlı sosyalistler de etnik hoşnutsuzlukların emperyal milliyet politikalarının sonucu olduğuna kesinlikle inanıyor, anayasal özgürlüklerin ilan edilmesiyle birlikte bu tür gerilimlerin de kaybolup gitmesini bekliyorlardı.³⁷ İktidardaki liberaller haklı gördükleri Leh ve Fin milliyetçilerin taleplerini kabul etmeye hazırlardı, fakat Ukraynalılar, Tatarlar ya da Transkafkasya halklarından gelen talepler karşısında ayak diriıyorlardı.³⁸

Savaş uzuyor, sosyal ve etnik çatışmalar keskinleşiyordu; ama Geçici Hükümet katı, gerçi seçici olarak katı bir yasallığa bağlı kaldı ve itidal çağrısında bulunarak Kurucu Meclis'in öne çıkan bütün sorunları çözüme kavuşturmasının beklenmesini istedi. Bu arada ulusal ve bölgesel hareketler bu kargaşadan yararlanarak daha geniş sosyal tabanlara hitap etmeye çalışırken, bu tabanlar hiç olmadığı kadar radikal konumları benimsemeleri için acemi liderlerine baskı yapıyordu.

Askerlerin durumu özellikle ağır bir örnek teşkil ediyordu. Savaş zamanında yapılan ulusal askeri birlikler yaratma deneyleri³⁹ düşmanın imparatorluğunu parçalamayı amaçlıyor olsalar da ulusal kurtuluş davasına hizmet eden askerler için bir örnek oldu. Askerler yeni kazandıkları özgürlükleriyle kendi istedikleri koşullara uygun bir devrim talep etmeye başladılar; Rus olmayan askerler ve subaylar için bu, genellikle ulusal askeri birlikler ilkesinin kendi uluslarını içerir hale gelmesi, ana vatanlarına yakın bir yere gönderilmesine izin verilmesi anlamına geliyordu.⁴⁰ Emperyal yüksek komuta ilk deneylerin genişletilmesine izin verilip verilmemesi konusunda bölünmüştü, fakat sahadaki komutanlar üstlerinin onayını bekle-

meksizin sık sık buna onay veriyorlardı; bu yeniliği, “demokratikleşme” ve Bolşevikleşmenin saflar arasında hızla yayılmasıyla mücadele etmenin bir yolu olarak gösteriyor, askeri birimlerin ulusallaşmasına ayak uydurmanın, sosyalistlerle ya da devrimcilerle başa çıkmaktan daha kolay olacağını umuyorlardı naiflikle. Bu gibi deneyler hâlâ Almanya liderliğindeki sapa-sağlam koalisyon kuvvetleriyle karşı karşıya olan emperyal ordunun daha da çözülmesine yol açmakla kalmadı, ayrıca geri dönen askerler de yerel ve bölgesel sivil siyasetçileri Petrograd karşısında radikal ve düşmanca konumlar benimsemeye zorladı.⁴¹ Askerler barış istiyorlardı; toprak meselesinin ulusal bir çözüme kavuşturulmasını, uluslarına kültürel ve entelektüel özgürlükler tanınmasını ve gerçek bir siyasi özerklik (sonunda Rusya’dan ayrılmaya varacaktı) talep ediyorlardı.⁴²

1917’de Bolşevikler bütün bu payandaları destekliyor, en ayrılıkçı göçmen milliyetçi örgütler de dahil olmak üzere milliyetçi örgütlerle genellikle el ele çalışıyorlardı;⁴³ ne var ki kasım ayında iktidara geldiklerinde “burjuva” karakterde oldukları gerekçesiyle mevcut ulusal ve bölgesel hükümetleri tanımayı reddettiler ve Bolşevik iktidarına daha yakın rejimleri iş başına getirmeye çalıştılar.⁴⁴ Bolşeviklerin benimsediği bu hasmane tutum, hâlâ bir o yana bir bu yana savrulan sınır bölgesi elitlerini ayrılıkçılığa doğru itti, ama bu elitlerin birçoğu gerçekten demokratik, devrimci bir Rusya’yla işbirliği yapma umutlarından vazgeçmeye yanaşmadı. Sınır bölgelerin ayrılmasından sonra, Geçici Hükümet’in istemeye istemeye kurduğu silahlı kuvvetler, bu rejimlerin, İttifak Devletleri, Bolşevikler, Beyaz Ordular ve ülke içindeki isyancı kuvvetlerden tekrar tekrar gelen saldırılara karşı kısa süre ayakta kalmasını sağladı. Sınır bölgelerdeki birçok elitin ulusal hevesleriyle ilgili olarak Bolşeviklerin nispeten daha büyük bir taktik esneklik gösterebiliyor olmaları onların, Bolşevik karşıtı Beyaz harekete karşı zafer kazanmalarına katkıda bulundu; zira Bolşevik karşıtı hareketin liderleri Geçici Hükümet’in milliyet politikasını, Rusya’nın “bir ve bölünmez” olarak korunması şeklindeki anlayışlarını ısrarla savunuyorlardı.⁴⁵

Sonuç

İmparatorluğun çöküşü, Eski Rejim’in çöküşünü izledi, fakat bu iki çöküşün gerisindeki birçok yapısal ve konjonktürel neden, özellikle de ulusal sorunun bir etken olduğu nedenler ortaktı. Eşitsiz ekonomik gelişim iz-

lenimi, önemli eğilimlerin araştırılması sınır bölgeleri de içine alacak şekilde genişletildiğinde güçlenir. Eşitsiz gelişim örüntüleri, imparatorluğun zorunlu askerlik hizmeti politikası şeklindeki ulusal güvenlik politikaları gibi kilit alanlar da dahil olmak üzere halklarını ve sosyal grupları birleştirirken izlediği tereddütlü tavra yansımıştı. Siyasetin zirvesinde kendisini daha modern bir dizi fikre dönüştürmeyi başaramayan emperyal ideoloji, onun yanı sıra 1917’de iktidara gelen, daha sonra neo-pan-Slavist ve devletçi Rus milliyetçiliğine evrilen Rus karşı elitlerinin ideolojisi, bölgesel ve ulusal alt elitlerden gelen meydan okumalarla karşı karşıya kaldıklarında işlevsizlikleri ortaya çıkmıştı. Son olarak Eski Rejimlerden çıkış koşulları, Geçici Hükümet’in emperyal siyasi ve idari yapının büyük bölümünü ortadan kaldırdığı, yeni demokratik haliyle imparatorluğu koruma konusunda naifçe toplumun canlandırıcı gücüne umut bağladığı bir ortamda imparatorluğun çözülmesinde hemen etkili olan nedenleri ortaya çıkarmıştı.

Milliyetçilik olduğu haliyle imparatorluğun sonunu getirmemişti, daha ziyade savaş dönemi rejimlerinin uygulamaları kimliklerin ve sadakat bağlarının ulusal simgeler etrafında toplanması yönündeki eğilimleri, bu kimlikler ve bağlarla ilgili görülen sonuçları ağırlaştırarak ivmelendirmişti. Romanov Hanedanlığı’nın çöküşünden sonra Geçici Hükümet’in açtığı siyasi alanda, ulus sınıfla birlikte, etrafında, Petrograd’daki proto hükümete karşı muhalif hareketlerin kristalleştiği birkaç güçlü simge dizisinden biri haline gelmişti. Geçici Hükümet’in devlet kurumlarının çözüldüğü, geleneksel elitlerin aşınmaya uğradığı bir dönemde Avrupalı büyük güç olma hırsları adına imparatorluğu korumakta ısrar etmesi, erteleme politikaları, seçici katı yasalıcılığı en başta ılımlı olan ulus-altı ve bölgesel elitleri isteksizce çok çok daha aşırıya kaçan ayrılıkçı ve bağımsızlıkçı konumlara itmeye hizmet etti.

Çok uluslu Rus devleti diğer çok uluslu devletlere karşı savaşa gittiğinde yeterince kurumsallaşmamış ve bütünleşmemiş yapıların büyük bir sorun olduğu ortaya çıktı. Proto devletlerin sahip oldukları jeopolitik (Bolşevik merkezden uzak olmak gibi) avantajlara ve uluslararası desteğe rağmen (özellikle de Baltık devletleri ve Polonya örnekleri gibi) ayakta kalmakta başarısız olması da bir ölçüde aynı yapılarla açıklanabilir.⁴⁶

Notlar

- 1) Bakınız kendisinin yazdığı “Raznyia temy”, *Russkaia mysl'* no. 1 (Ocak 1911): 184-187.
- 2) *Istoriia Gosudarstva Rossiiskogo*, 12 cilt (Moskova: Izd. A. A. Petrovicha, 1903).
- 3) Devlet ekolünün Sergei Solov'iev, Boris Chicherin, Pavel Miliukov ve Alexander Kizevetter de dahil çok önemli bazı yönleriyle ilgili bir araştırma için bakınız Miliukov'un bir denemesi, *Glavnye tehneiia russkoi istoricheskoi mysl'i* (St. Petersburg: Izd. M. V. Aver'ianova, 1913); ayrıca N. Rubinstein'daki bölümler, *Russkaia istoriografiia* (Moskova: Gospolitizdat, 1941).
- 4) Rus İmparatorluğu'nun bir ulus-devlet olarak ele alan tarihsel yaklaşımın yakın tarihteki bir elıştırısı ve imparatorluk Rusyasına dair alternatif bir anlatı için bakınız Andreas Kappeler, *Russland als Vielvölkerreich* (Münih: C. H. Beck Verlag, 1992).
- 5) *The Formation of the Soviet Union* (Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1964); *The Bolshevik Revolution, 1917-1923*, üç cilt (New York: Macmillan, 1950), 1. cilt, özellikle de 3. kısım.
- 6) Pipes'in kullandığı başlık *Formation of the Soviet Union* (Sovyetler Birliği'nin Oluşumu), anlatısına teleolojik bir ton verir, kitabında ilk iki bölüm Rus İmparatorluğu'nun çözülme sürecinin tarihini anlatırken, geri kalan bölümler Sovyetler'in imparatorluktan ayrılmış olan çeşitli bölgeleri fethetmesine ayrılmıştır. Carr üçüncü kısma “Dispersal and Reunion” (Dağılma ve Yeniden Birleşme) başlığını vermiştir, SSCB'nin kurulması, onun kaleme aldığı 1917-1923 dönemi tarihinde son bölümü oluşturur.
- 7) Pipes da milliyetçi hareketlerin yükselişini, eski rejimin devrilmesiyle, Geçici Hükümet'in asayiş sağlamakta basiretsizlik göstermesiyle ortaya çıkan anarşinin asli sebebi değil, bir sonucu olarak görmektedir.
- 8) “On Interpreting the Fate of Imperial Russia”, T. Stavrou (yay. haz.), *Russia Under the Last Tsar* (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1969), 13-41.
- 9) Bunu yaparken, Andreas Kappeler'in muhteşem araştırması *Russland als Vielvölkerreich*'ta formüle ettiği varsayımların bazılarını benimseyeceğim.
- 10) Bakınız Ronald Grigor Suny, “Toward a Social History of the October Revolution”, *American Historical Review* 88 (Şubat 1983): 31-52; yine Suny'nin “Revision and Retreat in the Historiography of 1917: Social History and Its Critics”, *Russian Review* 53 (Nisan 1994): 165-82.
- 11) Bu argümanın çeşitli versiyonları Theda Skocpol tarafından ileri sürülmüştür, *States and Social Revolutions* (Cambridge: Cambridge University Press, 1979); Theodore von Laue, *Why Lenin? Why Stalin?* (Philadelphia: J. B. Lippincott, 1971); ve yazarlar topluluğu *Krizis samoderzhavii, 1895-1917* (Leningrad: Nauka, 1984).
- 12) Klasik formülasyon için bakınız *The Russian Revolution*, F. W. Dupee (yay. haz.), İng. çeviren Max Eastman (New York: Doubleday, 1959), önsöz ve 1. bölüm.
- 13) Kappeler, *Russland*, 8. bölüm.
- 14) Kappeler, *Russland*, 9. bölüm; Z. Lenskii, “Natsional'noe dvizhenie” ve K. Zalevs-

- kii, "Natsional'nyia dvizheniia", L. Martov (yay. haz.), *Obshchestvennoe dvizhenie v Rossii v nachale XX-go veka*, dört cilt (St. Petersburg: Obshchestvennaia Pol'za, 1911), dört cilt, 1-2. kısımlar; Abraham Ascher, *The Revolution of 1905* (Stanford: California: Stanford University Press, 1988); Teodor Shanin, *Russia 1905-1907: Revolution as a Moment of Truth* (New Haven: Yale University Press, 1986); ayrıca bakınız I. D. Kuznetsov'un derlediği belgeler koleksiyonu, *Natsional'nye dvizheniia v period pervoi revoliutsii v Rossii. Sbornik dokumentov iz arkhiva byv. Departamenta Politsii* (Cheboksary: Chuvashskoe Gos. Izdvo, 1935); ve L. M. Ivanov, A. M. Pankratova, ve A. L. Sidorov, *Revoliutsiia 1905-1907 gg. v natsional'nykh raionakh Rossii. Sbornik statei* (Moskova: Gospolitizdat, 1955).
- 15) Askeri alandaki gerilik ve modernleşme sorunları için bakınız William C. Fuller, Jr., *Strategy and Power, 1800-1914* (New York: The Free Press, 1992); Bruce Manning, *Bayonets before Bullets* (Bloomington: Indiana University Press, 1992).
 - 16) Yukarıda tartıştığımız bağlantıların yanı sıra Rusya kronik olarak, resmen görevlendirilmemiş subay sıkıntısı çekiyordu, özellikle de Alman ordusuyla kıyaslandığında böyle ciddi bir açığı vardı. Resmen görevlendirilmemiş subaylar için ilk eğitim ağının pek gelişmemiş olmasının, mesleki anlamda teşviklerin pek olmamasının kökleri imparatorluğun sosyoekonomik geriliğinde yatıyordu.
 - 17) Miliutin'in, Rus olmayan etnik grupların sadakatiyle ilgili kaygıları hakkında bakınız P. A. Zaionchovskii, *Voennye reformy 1860-1870 godov v Rossii* (Moskova: Moskova Üniversitesi, 1952), 261 ve devamı, 304-305, 308, 312; Robert F. Baumann, "Universal Service Reform and Russia's Imperial Dilemma", *War and Society* 4, no. 2 (Eylül 1986); Forrest A. Miller, *Dmitrii Miliutin and the Reform Era in Russia* (Nashville, Tennessee: Vanderbilt University Press, 1968), 152-168.
 - 18) S. Frederick Starr, *Decentralization and Self-Government in Russia, 1830-1870* (Princeton: Princeton University Press, 1972).
 - 19) "Soyluların tepkisi" hakkında bakınız Roberta Manning, *The Crisis of the Old Order in Russia: Gentry and Government, 1861-1914* (Princeton: Princeton University Press, 1981); Leopold H. Haimson (yay. haz.), *The Politics of Rural Russia, 1905-1914* (Bloomington, Indiana: Indiana University Press, 1979).
 - 20) Terence Emmons'ın yayına hazırladığı *The Zemstvo in Russia* (Cambridge: Cambridge University Press), bu kurumların, onları çok uzun zamandır tecrübe etmiş alanlarda bile başarıları, görünürlükleri hakkında hatırı sayılır bir kuşku uyandırır.
 - 21) Daniel Graf, "Military Rule Behind the Russian Front, 1914-1917: The Political Ramifications", *Jahrbücher für Geschichte Osteuropa*, N. F. 22, no. 3 (1974): 390 ve devamı.
 - 22) Bakınız Richard Wortman, "Moscow and Petersburg: The Problem of Political Center in Tsarist Russia, 1881-1914", Sean Wilentz, *Rites of Power: Symbolism, Ritual and Politics since the Middle Ages* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1985).
 - 23) Sosyalist ve liberal hareketlerle ilgili artık kapsamlı ve gayet iyi bilinen bir literatür

vardır. Başka bazı önemli siyasi eğilimler için bakınız Georg von Rauch, *Russland: staatliche Einheit und nationale Vielfalt: federalistische Kräfte und Ideen in der russischen Geschichte* (Münih: Isar-Verlag, 1953); Dmitri von Mohrenschildt, *Towards a United States of Russia: Plans and Projects of Federal Reconstruction of Russia in the 19th Century* (Rutherford, Va.: Fairleigh Dickinson University Press, 1981); Serge A. Zenkovsky, *Pan-Turkism and Islam in Russia* (Cambridge, Massachusetts: Cambridge University Press, 1960).

- 24) William G. Rosenberg, *Liberals in the Russian Revolution: The Constitutional Democratic Party, 1917-1921* (Princeton: Princeton University Press, 1974); Richard Pipes, *Struve: Liberal on the Right, 1905-1944* (Cambridge: Massachusetts: Harvard University Press, 1980).
- 25) Bakınız Geoffrey Hosking, *The Russian Constitutional Experiment: Government and Duma, 1907-1914* (Cambridge: Cambridge University Press, 1973); Robert Edelman, *Gentry Politics on the Eve of the Russian Revolution: The Nationalist Party, 1907-1914* (New Brunswick, New Jersey: Rutgers University Press, 1980).
- 26) Jeffrey Brooks yüzyıl başlangıcından hemen sonraki Amerikan ve İngiliz popüler kurgu yazınıyla karşılaştırıldığında, Rus popüler yazınının Rus olmayanlara karşı nispeten hoşgörülü ve kozmopolit bir tavır sergilediğini savunmuştur. Brooks'un *When Russia Learned to Read* adlı kitabına bakınız (Princeton: Princeton University Press, 1985), 6. bölüm. Keza Paul Bushkovitch de "What is Russia? Russian National Consciousness and the State, 1500-1917" başlıklı yayınlanmamış çalışmasında, eski rejimin son dönemlerindeki Rus ulusal siyasetinin batı ve orta Avrupa'daki milliyetçi siyasetler karşısında geri kaldığında, buralarda daha militan ve şovenist siyasetin I. Dünya Savaşı öncesinde norm haline geldiği gözleminde bulunur.
- 27) Savaş ve başlıca savaş seferberlikleri tarihi için bakınız W. Bruce Lincoln, *Passage Through Armageddon* (New York: Touchstone, 1986); Norman Stone, *The Eastern Front, 1914-1917* (New York: Scribner, 1975).
- 28) Marc Ferro, "La politique des nationalites du gouvernement provisoire, fevrier-octobre 1917", *Cahiers du monde russe et sovietique* 2 (1961): 131-65; ayrıca Helene Carrere d'Encausse, *The Great Challenge: Nationalities and the Bolshevik State, 1917-1930*, Ing. çeviren Nancy Festinger (New York: Holmes and Meier, 1991).
- 29) Robert W. Conrood, "The Duma's Attitude toward War-time Problems of Minority Groups", *ASEER* 13 (1954): 30-38; Heinz-Dietrich Loewe, *Antisemitismus und reaktionäre Utopie* (Hamburg: Hoffmann und Campe Verlag, 1978); Ingeborg Fleischhauer, *Die Deutschen im Zarenreich* (Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1986), 479-522.
- 30) Rusların Galiçya'daki işgal siyasetinin hasmane bir betimlemesi için bakınız Marzell Chlamtacz, *Lembergs politische Physiognomie während der russischen Invasion* (Viyana, 1916).
- 31) Yardım çabalarının yarattığı karmaşa ortamı için bakınız Evgenii Nikol'skii, "Bez-hentsy v Velikuiu voinu", yayınlanmamış el yazması, Hoover Enstitüsü Arşivleri;

ayrıca P. P. Gronsii, "The Effects of the War on the Central Government Institutions of Russia" (yayınlanmamış el yazması, Hoover Enstitüsü Arşivleri); T. I. Polner vd., *Russian Local Government During the War and the Union of Zemstvos* (New Haven: Yale University Press, 1930).

- 32) Tahliyenin Rus hükümeti için yarattığı ikilemlerden biri de imparatorluğun Yahudi nüfusuna yönelik İskan Sınırları'nın ilk kez ihlal edilmesi idi. Ülkenin iç kesimlerindeki valiler, çok fazla mültecinin akını yüzünden ağır bir yük altında kalmışlar, yeni sakinlerin güvenliğinden sorumlu olamayacakları uyarısında bulunmuşlardı, "çünkü insanlar tahrik ediliyorlardı, özellikle cepheden dönen askerler pogroma kışkırtıyorlardı." Arkadii N. Iakhontov, (yay. haz.), *Prologue to Revolution: Notes of A. N. Iakhontov on the Secret Meetings of the Council of Ministers, 1915*, İng. çev. Michael Cherniavsky (Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice Hall, 1967), 58, 102.
- 33) Bu dönüşümleri "The Great War and the Mobilization of Ethnicity in the Russian Empire" başlıklı yayınlanmamış bir çalışmada inceledim.
- 34) Rus İmparatorluğu dışında ulusal hareketlerin yükselişine dair benzer açıklamalar için bakınız Pierre Birnbaum, *States and Collective Action* (Cambridge: Cambridge University Press, 1988); John Breuilly, *Nationalism and the State* (Chicago: University of Chicago Press, 1993).
- 35) "Nationalism and National Sentiment in Post-Socialist Romania", *Slavic Review* 52, no. 2 (1993): 179-203. Verdery esasen genel olarak demokratikleşme ve piyasalaşma olarak bilinen süreçleri düşünmektedir.
- 36) Bakınız Daniel T. Orlovsky, "Reform During Revolution: Governing the Provinces in 1917", Robert O. Crummey (yay. haz.), *Reform in Russia and the USSR: Past and Prospects* içinde (Urbana, Illinois: University of Illinois Press, 1989); Robert Paul Browder ve Alexander F. Kerensky (yay. haz.), *The Russian Provisional Government 1917*, üç cilt (Stanford: California: Stanford University Press, 1961), 1. cilt, ikinci kısım, 5-7. bölümler.
- 37) Gürcü Menşevik Iraklii Tsereteli Rus İmparatorluğu'ndaki teba halkların sosyalist aydınlarının bu halkların ulusal heveslerine karşı inatçı bir kayıtsızlık içinde olduğunu anlatmıştır. Ulusal meseleye dair tartışmasına bakınız, I. I. Tsereteli, *Vospominaniia o Fevral'skoi revoliutsii*, iki cilt (Paris ve Lahey, 1963), 2. cilt, s. 69-161.
- 38) P. Galuzo, "Iz istorii natsional'noi politiki Vremmenogo Pravitemstva (Ukraina, Finlandiia, Khiva)", *Krasnyi arkhiv*, 30 (1928): 46-79; Wolodymyr Stojko "Ukrainian National Aspirations and the Russian Provisional Government", Taras Hunczak (yay. haz.), *The Ukraine, 1917-1921: A Study in Revelation* (Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1977), 5-32. Kadetlerin ulusal meseleyle ilgili konumları hakkında bakınız B. Nol'de, *Natsional'nyi vopros v Rossii* (Petrograd: Tipografiia T-va A. S. Suvorina, 1917); F. F. Kokoshkin, *Oblastnaia avtonomiia i edinstvo Rossii* (Moskova: G. Lissner, 1906); C. J. Smith, "Miliukov and the Russian National Question", *Harvard Slavic Studies* 4 (1957): 395-419.
- 39) 1917'ye gelindiğinde Rus Genelkurmayı Çekler, Slovaklar, Hırvatlar, Slovenler,

Sırp, Lehler ve Ermenilerin orduda ayrı birimler kurmasını kabul etmişti.

- 40) Bakınız Allan Wildman, *The End of the Russian Imperial Army*, iki cilt (Princeton: Princeton University Press, 1980); M. S. Frenkin, *Russkaia armiia i revoliutsiia 1917-1918* (Münih: Logos, 1978).
- 41) Kiev'deki Ukrayna Merkez Radası ile kuzeybatı, güneybatı ve Romanya cephele-
rindeki bir Ukrayna askeri kongresi arasındaki ilişkiler, ayrıca 1917'de düzenlenen
Bütün Ukrayna Askerleri Kongreleri bu dinamiğin en canlı örnekleri olmuştur.
Bakınız O. I. Shchus', "Vseukrains'kyi viys'kovi z'izdy", *Istorychni zoshyty* no. 7
(1992).
- 42) Richard Pipes, "1917'de ulusal meselenin orduda herhalde en hızlı gelişim dö-
neminde" olduğunu savunur, *The Formation of the Soviet Union*, s. 56.
- 43) Bolşeviklerin Almanya ve Avusturya-Macaristan dışında faaliyet gösteren
Ukrayna'nın Kurtuluşu Birliği'yle işbirliği örnekleri için bakınız Andry Zhuk ko-
leksiyonu, Kanada Ulusal Arşivleri. Ayrıca bakınız Stefan T. Possony, *Lenin: The
Compulsive Revolutionary* (Chicago: Regnery, 1964), 169-170.
- 44) 1917'deki "ulusal devrimler" hakkındaki yazının büyük bir bölümünün özeti için
bakınız Ronald Grigor Suny, *The Revenge of the Past* (Stanford, California: Stanford
University Press, 1993), ikinci bölüm; ayrıca Suny'nin bu kitaptaki makalesi. Uk-
rayna hakkında bakınız John-Paul Himka, "The National and Social in the Ukrai-
nian Revolution of 1917-20: The Historiographical Agenda", *Archiv für Sozialgesc-
hichte* 34 (1994): 95-110.
- 45) Anna Procyk, *Russian Nationalism and Ukraine: The Nationality Policy of the Volun-
teer Army During the Civil War* (Toronto: Canadian Institute of Ukrainian Studies
Press, 1995).
- 46) Bu meselelere dair daha kapsamlı tartışmalar için bakınız benim yazdığım "The
Dilemmas of Ukrainian Independence and Statehood, 1917-1921", *The Harriman
Institute Forum* 7, no. 5 (1994): 7-11.

7

SOVYETLER BİRLİĞİ

VICTOR ZASLAVSKY

Sovyetler Birliği'nin 1991'de birden çözülmesi, dünya tarihindeki en ilginç olaylardan biriydi; bir süper gücün ve onun imparatorluğunun barış zamanında, görünürde büyük ölçüde iç sebeplerden ötürü çökmesinin herhalde tek örneği idi. Sovyetler Birliği'nin ortadan kalkmasını izleyen birkaç yıl içinde bu olaya getirilen açıklamalar konusunda bir kıtlık olmadı, gerçi şimdiye kadar analistler genellikle Sovyetler Birliği'nin çöküşünün nedenlerini, çöküşü hızlandıran şeylerle karıştırmışlar, Sovyetler Birliği'nin çözülmesini *perestroika* ve Gorbacov yönetiminin izlediği başka pervasız politikalara bağlamışlardır, Rus sağının hâlâ benimsediği bir konumdur bu. Gelgelelim daha yakın dönemde akademisyenler Sovyet toplumunun kaderini şekillendiren daha derindeki kuvvetleri incelemeye başladılar. Sovyetler'in çözülmesine yol açan çok sayıda nedeni belirlemeye çalışan akademisyenlerin bazıları, iktidar partisinin seferber edici bir görev bulmakta, kendi kendisinin yoz bir yeknesaklığa kapılmasını engellemekte başarısız olduğunu vurgularlarken¹, bazıları Sovyetler'in başarısızlığının kökenlerinde ekonomik gerilemeden çok ideolojik meşruiyetin kaybedilmesinin yattığını ısrarla savundular²; bazı akademisyenler de Sovyetleri oluşturan milletlerin bağımsızlık ve özerklik taleplerinin giderek artmasının buna yol açtığını ileri sürdüler.³

Bütün bu nedenler ve araştırmacıların öne çıkardığı başka birçok neden hiç kuşkusuz Sovyetler Birliği'nin çöküşüyle ilgilidir, ne var ki bu konuyla ilgili giderek büyüyen literatürün gözden geçirilmesi, yine, çoğu akademisyenin Sovyet toplumunu vuran derin sistemik krizi ele alırken kendi

disiplinlerine ve ilgi alanlarına özellikle uygun düşen yönlerle, belirtilere odaklanma eğiliminde olduğu sonucuna varmamıza yol açmaktadır. Sonuçta bu çalışmalar Sovyet krizinin ekonomik, siyasi, ideolojik, etnik ve kültürel yönlerini belirleyip analiz etseler de bu yönlerin birbirleriyle sayısız bağlantılarını genellikle görmezden gelirler ve Sovyet kalkınmasının altında yatan mantığını araştırmayı başaramazlar.

Akademisyenler Sovyetler Birliği'nin çöküşünün nedenlerini, bu çöküşü hazırlayan ortamı araştırırken iki büyük analitik sorunla karşı karşıya kalırlar. Öncelikle Sovyet sisteminin doğasını belirlemek gibi daimi bir sorun mevcuttur. Rus arşivlerinin açılması, önceden gizli olan istatistiksel malzemeye erişimin çok fazla artması sonucu, muazzam boyutlarda ampirik veriler akademik analiz ve yorumlara açılmıştır. Bugün, Sovyet sisteminin her zaman tanınabilir bir kimliğe sahip olduğuna hiç kuşku yoktur, ne var ki Sovyet tarihsel kalkınmasına dair tam teşekküllü bir kuram henüz ortaya konmamıştır. İkincisi akademisyenler Sovyetler Birliği'nin “büyük hatası”nı⁴ incelerlerken aynı anda birbiriyle içiçe geçmiş olan ve birbirine dayanan, ama yine de birbirinden ayrı iki süreçle uğraşırlar: Özel bir sosyoekonomik ve kültürel bir sistem tipi olarak Sovyet toplumunun başarısızlığı ve nihayet son bulması ile özerk bir siyasi oluşum olarak SSCB'nin çözülmesi. Sovyet modelinin son bulması⁵ ve Sovyet imparatorluğunun çöküşüyle⁶ ilgili araştırmalar genellikle sanki tümüyle farklı iki konuyu ele alıyormuşçasına birbiriyle alakasız görünür. Gelgelelim farklı etno-bölgesel yapıları olan Sovyet tarzı bütün çok etnili toplumların neredeyse eş zamanlı olarak etno-bölgesel hatlar üzerinde çökmüş olması pek de tesadüf değildir. Bir yanda Sovyet sisteminin çöküşünü bir yanda Sovyet imparatorluğunun çözülmesini bir araya getiren bu çifte sorun Sovyetler'le ilgili incelemelerin kuramsal yönelimlerinin ayrıntılı olarak yeniden değerlendirilmesini gerektirmektedir.

Bu tartışma, çok etnili toplumlarda Sovyet modelinin tükenmesinin, kendisini bu toplumların etno-bölgesel çözümlemede gösterdiği varsayımına dayanmaktadır. SSCB'nin neden çöktüğü zamanda ve biçimde çöktüğünü açıklayabilmek için kısaca Sovyet sisteminin ayırt edici özelliklerine ve kalkınma stratejilerine değinecek ve genel sistemik bir krize yol açan belirli yapısal sorunları sıralayacağım. Amacım, Sovyet “askeri ve sanayi toplumu”nun neden yaşayabilirliği ve sürdürülebilirliği söz konusu olmayan bir sosyal örgütlenme biçimi olduğuna açıklık getirmektir. Eski çarlık

Rusya'sının etnik ortamında iş gören Sovyet parti devleti yoğun bir ulus inşası süreci başlatan, sonunda Sovyetler Birliği'nin emperyal karakterini koruyup güçlendiren bir milliyet politikası oluşturmuştu. Son olarak Sovyet İmparatorluğu'nun Sovyet sistemik krizinin bir sonucu olarak etno-bölgesel bir çözölme geçirmesinin kaçınılmazlığı meselesine odaklanacağım.

Sovyet Sisteminin Doğası

Sovyet toplumuyla ilgili araştırmalara hep iki temel kavram ya da model hakim olmuştur: Sovyet toplumunun başka sanayi toplumlarıyla ortak özelliklerine odaklanan sanayi toplumu modeli ve Sovyet toplumunu Batı'daki siyasi sistemlerden ayıran özellikleri vurgulayan totaliter toplum modeli. İlk model Sovyetler Birliği'nde gerçekleştirilen ileri ekonomik ve teknolojik ilerlemeyi vurgular: Sürekli ekonomik büyüme ve sanayileşme, hızlı kentleşme, örgün eğitimin nüfusun büyük bir kesimine götürülmesi, modern haberleşmenin ortaya çıkması sadece Batılı sanayi toplumlarının değil Sovyet toplumunun da özellikleriydi. İkinci model Sovyet ve Batı sanayi toplumları arasındaki farklılıklara odaklanır, bu toplumları, Stalin ve Hitler rejimlerinde somutlaşan tarihsel olarak yeni bir tahakküm biçimi olan totaliterlikle tanımlar. Bu ekoldeki yazarlar başta yapısal ve küresel dayanakları görmezden gelmiş, siyasi rejim ve iktidarın mücadelelerine ve dönüşümlerine odaklanmışlardır. Fakat 1960'ların başında, 1970'lerde bazı akademisyenler araştırmalarının kapsamını genişletip siyasi rejimin ötesine uzanmışlardır.⁷ Totaliterliğin Sovyet sistemine sürekli olarak tanınabilir bir kimlik sağladığını teslim eden bu akademisyenler, totaliterliğin yapısal ve kültürel sonuçlarını inceliyorlardı. Bunu yaparken de Sovyet deneyiminin analizi için sanayi toplumu ile totaliter modellerin yararlı bir sentezini sunuyorlardı, bu sentez Sovyet deneyimini modernleşmeyi yakalamaya yönelik radikal bir strateji olarak ele alıyordu.

Bugün Sovyetler Birliği'nin dikkat çekici bir şekilde çöküşü, sosyal bilimcileri Sovyet tarihi ve mirasıyla ilgili yeni yorumlar ileri sürmeye teşvik ediyor; totaliterlik kuramcıları ile modernleşme kuramcıları arasındaki eski tartışmanın yeniden incelenmesi, totaliter modelin yeniden değerlendirilmesi akademik gündeme hakim oldu.⁸ Abbot Gleason'ın belirttiği üzere, totaliter modelin savunucularının "artık yeni bir dizi müttefiki var: Ülkelerinin deneyimini hiçbir terimin totaliterlik kadar iyi ifade edemeye-

ceğini düşünen Rus entelektüeller ve akademisyenler.”⁹ Bu terimin Sovyet sonrası toplumlarda giderek daha fazla kullanılması, Rus ve Doğu Avrupa entelektüel kafa karışıklığının bir tezahürü ya da bir temize çıkartma taktiği değildir; Sovyet ve Nazi Alman toplumunun totaliter doğası 1930’lardan bu yana Rus entelektüeller arasında tartışılıyordu.¹⁰ Sovyet tarzı toplumları ilk elden deneyimlemiş olanlar totaliterliği “Soğuk Savaş’ın seferber edici ve birleştirici büyük kavramı”¹¹ olarak algılamaktan çok, insanlar ve maddi kaynaklar üzerinde sahip olunan ezici gücü, parti-devletin üstün siyasi yetkesinde yoğunlaştıran bir sistem olarak görüyorlardı. Parti-devletin sahip olduğu muazzam siyasi gücün, tüm ekonomik gücün ve bütün kültürel denetim araçlarının tek elde toplanmasıyla tamamlandığı sistemlerin niteliğini tanımlama sorunu, yirminci yüzyılı anlamaya çalışan sosyal bilimcileri bekleyen acil bir görev olarak hâlâ yerli yerinde duruyor.

Totaliterliği, tam anlamıyla Stalin’in Sovyetler Birliği’nde hayata geçirilmiş bir sosyal sistemi resmeden bir ideal-tip kurgusu olarak ele almaya karşı çıkmak için zorlayıcı bir neden göremiyorum.¹² Bu kavram, ilk totaliter sistemleri ilk elden deneyimlemiş olan birçok analiz tarafından kabul edilip geliştirilmiştir;¹³ milyonlarca Sovyet ve doğu Avrupalı da bu terimin Stalinci yönetim altındaki deneyimlerini doğru bir biçimde yansıttığı inancındadır. Değer yüklü bir kavram olduğu gerekçesiyle totaliterlik kavramına karşı çıkan sosyal bilimcilerin Sovyet sistemini kavramamızı sağlayacak yeni kavramlar ve kategoriler geliştirmeleri gerekmektedir. 1950’lerdeki siyaset bilimi çalışmalarında sunulan totaliter modelin de 1960’larda kullanıldığı biçimiyle modernleşme kuramının da “Sovyet rejiminin kavramsal sürekliliğini belirleme”ye¹⁴ pek katkıda bulunmadığı doğrudur. Hem 1950’lerin totaliterlik kuramcıları hem 1960’ların modernleşme kuramcıları Sovyet sisteminin tarihsel olarak yenilikçi ve kendine özgü karakterini kabul ediyorlardı. Ne var ki yaklaşımları itibarıyla genellikle bu sistemi siyasi yönlerine indirgiyorlar ve Sovyet toplumunun ana yüzüne, ekonomik örgütlenmesine dair ciddi bir analiz sunamıyorlardı, bu yüzden de Boris Brutzkus, Ludwig von Mises ve Friedrich von Hayek gibi ekonomistlerin öncü çalışmalarını görmezden gelmiş oluyorlardı.

Sovyet araştırmaları alanında yıllar süren akademik tartışmalardan çıkan en büyük ders, çeşitli sosyal bilimlere dayanarak eklektik, çok disiplinli bir paradigmlar bileşkesi kullanmanın Sovyet sistemini yeni bir sosyal örgütlenme biçimi olarak anlamak için sağlam bir bilimsel yaklaşım sunduğudur.

Aynı eklektik yaklaşım, bir siyasi rejim olarak totaliterliğin gayet iyi bilinen tezahürlerinin ötesinde, bu örgütlenmedeki süreklilik ve değişimlerle ilgili tutarlı kuramsal değerlendirmeler oluşturmak açısından da yararlıdır. Hem Sovyet siyasi düzeniyle bu sistemin ekonomik, kültürel ve yapısal dayanakları arasındaki karmaşık iç bağlantıları hem de Sovyet devletinin gelişmekte olan dünya sistemi içindeki yerini incelememizi sağlar. Buna karşın, Sovyet sisteminin kendine has kimliği, hem asli “genetik” özellikleriyle hem de sistemin işleyişinin iç mantığını ifade eden gelişimsel nitelikleriyle belirlenmiştir.¹⁵ Öte yandan bu kimlik Sovyetler Birliği ile onun hızla değişen uluslararası ortamının etkileşim sürecinde şekillenmiştir.

Sovyetler Birliği’nin çözülmesini takiben hem Rus hem Batılı akademisyenler, Sovyet sisteminin iç işleyişinin yanı sıra Sovyet liderliğinin planları ve amaçlarıyla ilgili muazzam bir bilgi birikimine ulaştılar. Sovyet ekonomisi ve toplumunun militerleşmesinin gerçek boyutları üzerine güvenilebilir niceliksel veriler, sonuçta, analistleri afallattı.¹⁶ Bu veriler Sovyet gerçekliğinin daha iyi anlaşılmasına belirleyici bir katkıda bulunmalarının ötesinde Sovyet sisteminin niteliğiyle ilgili yeni modeller ve paradigmaların da ayrıntılandırılmasını zorunlu hale getiriyor. Herbert Spencer’ın Alman tarih yazımı ve ekonomi politik entellektüel geleneğindeki “dışa dönük” ve “içe dönük” devletler arasındaki ayrımla, sanayicilik ve militarizmin birbirinden farklı örgütlenme ilkeleriyle ilgili analizinden esinlenen Andrew Janos, son çalışmalarında Sovyet deneyiminin anlaşılması için dışa dönük garnizon devleti ve “militarize toplum”un vazgeçilmez bir önem taşıdığına haklı olarak ısrar etmektedir.¹⁷ Yeni elde edilmiş bilgiler ışığında birbirine dayanan ve birbirini güçlendiren tek partili bir siyasi rejime ve merkezden planlanan bir ekonomiye dayanan Sovyet sendromu kavrayışının askeri devlet paradigmasıyla tamamlanması gerektiğine hiç kuşku yoktur. Sovyet modernleşmesinin özgüllüğü böylece Sovyet sisteminin evrimini ve daha sonra da çözülmesini konu alan bir analizin odak noktası haline gelir.

1930’lardaki Stalinist devrim, sanayi toplumunun sürekli teknolojik ilerlemeye ve emek verimliliğinin artmasına dayalı bir sosyal örgütlenme biçimi olduğu yönündeki bildik kavrayışa ters düşen bir “askeri-sanayi toplum”un oluşmasıyla sonuçlanmıştı. Marksist-Leninist ideolojiyle ve sosyalist bir toplum programıyla silahlanan tek parti rejimi özel mülkiyeti ve piyasayı yok etti. Merkezi planlama başlıca takas, kaynak tahsisi ve sosyal bütünleşme mekanizması olarak devreye sokulmuştu. Merkezi

planlamanın sorgulanamaz hakimiyeti tek parti sistemini güçlendirmiş, ona istikrar kazandırmıştı. Sonuçta siyasi idare ile ekonomik idarenin bütünleşmesinin ve bir komuta ekonomisinin damgasını vurduğu bir sosyo-ekonomik düzen ortaya çıkmıştı.¹⁸ Stalin yönetimi altında Sovyet sistemi, ekonomi ve toplumun giderek militerleşmesiyle pekişmişti. Bu gelişme, Sovyet toplumunda zaten zayıflamış olan piyasa ilişkilerine son darbeyi indirdi; zira baskın askeri sanayi piyasa değerlendirmelerinden ve ekonomik akılcılıktan büyük ölçüde muaf tutuluyordu. Dahası, tanım itibarıyla maliyet-yarar analizinden büyük ölçüde de muaf tutulan askeri sanayi, Sovyet ekonomisinin Batı'yla doğrudan ve açık bir rekabet içindeki tek alanıydı.

Merkezi planlama, ülkenin doğal kaynaklarının zengin mirasının hızla araştırılmasını ve geliştirilmesini teşvik ederek, vasıflarının altında istihdam edilen çok geniş bir işgücü havuzunu seferber ederek sanayileşmenin ilk aşamalarında Sovyet ekonomisinin az gelişmiş bazı yönlerinin aşılmasında işe yaradı. Parti-devlet bütün toplumsal kaynaklarını, seçilmiş sanayi dallarında ve ekonomi sektörlerinde ileri ülkelerle aynı seviyeye ulaşmaya yoğunlaştırdı. Bu strateji Sovyet devletini, Batı teknolojik gelişiminin geçtiği bazı yollara girmeye teşvik etti. Eğitim sistemine ve bilimsel araştırmalara yapılan büyük yatırımlar insan sermayesinin büyümesi sonucunu doğurdu. Merkezi planlama özellikle ağır sanayinin ve savunmayla ilgili üretimin öncelikli olarak geliştirilmesinde yararlı oldu. Merkezi planlamanın ciddi bir ekonomik akılcılık gütmesi, Sovyet devletinin son derece etkili bir ideolojik ve zorunlu kitlesel seferberlik programını bir süre boyunca yürütebildiği anlamına gelmektedir. Devlet krizlere gebe kapitalist dünyadan çok üstün bir sosyalist toplumu öngören bir ideolojinin seferber etme potansiyelini tam anlamıyla kullandı. Aynı zamanda zorla sanayileşmenin, aniden savaş ekonomisine geçmeye son derece uygun sürekli bir olağanüstü hal ortamı yaratmak ve bu ortamı devam ettirmek için mükemmel bir mekanizma olduğu anlaşıldı. Birikim düzeyinin yüksek olması, hayat standartlarının ciddi biçimde kısıtlanması ve korku salmayla el ele gidiyordu.

Sovyet sisteminin tek bir kuşağın ömrü zarfında kurulduğu dikkate alınırsa, muazzam bir zorlama olması kaçınılmazdı. Kitlesel yıldırma hem istikrarın hem de parti-devletin merkezi planlama da dahil olmak üzere nispeten etkili biçimde işlemesinin ön koşuluydu.¹⁹ "Yukardan devrimlerin" vazgeçilmez bir mekanizması olarak terör, her zaman, işlevselliği ve işlevsizliği bir araya getiren karmaşık bir mekanizma olarak görülmelidir. Sovyetler

Birliği örneğinde, Stalin yönetimi döneminde zora başvurma yöntemlerinin kitlesel olarak kullanılması tek parti rejiminin iktidarını garantiye almak ve radikal değişimi teşvik etmekte asli önemde olduysa da sistemin ayakta kalmasını tehlikeye atan bir terör sarmalının giderek büyümesine de yol açtı.

Stalinleşmenin çözülmesi, Stalinist aşırılıkların düzeltilmesi anlamına değil, bir sistem inşası aşamasından sistemin korunması aşamasına geçiş anlamına gelir. Sovyet sistemi bir olgunluğa ulaşmıştı: Bir askeri sanayi kompleksinin egemenliğinde merkezi olarak planlanan bir ekonomisi olan istikrarlı bir tek parti devleti kurulmuştu. Sonraki on yıllarda zorlama aygıtının sertliği ve görünürlüğü biraz azaldı; gerçi “insanların kabul edilebilir davranış sınırlarını aşarlarsa başlarına gelebileceklerle dair algılarını şekillendiren” başlıca göz yıldırma aygıtı olarak varlığını sürdürdü.²⁰ Terör ve zorlamanın yerini, devletin geliştirdiği bir toplumsal tabakalaşma çerçevesinde dağıtılan teşvikler ve ödüller sistemi aldı. Teröre ve muazzam ekonomik büyümeye sırtını dayayamayan ve dayamak da istemeyen Sovyet liderliğinin ekonomik fazlanın bir bölümünü, iş güvencesinin yüksek düzeyde tutulmasını ve temel mal ve konut fiyatlarının yapay olarak düşük tutulmasını garanti altına alacak sosyal politikalara aktarmak zorundaydı. Böylece zorlayıcı Sovyet devleti, askeri-sanayi kompleksinin hakimiyetini tehlikeye atmaksızın yeniden (gelir) dağıtan bir devlete dönüştü.

Tek işveren ve yeniden dağıtım hakim amil olarak parti-devlet yetki ve ayrıcalıkların büyük ölçüde bürokrasideki mevkilerle belirlenen hiyerarşik bir sosyal yapı kurdu. Çeşitli sosyal gruplar arasında idari engeller kuruldu, ayrıca gruplar arasındaki geçişi idari yollarla denetleyen sınırlamalarla birlikte kotalar ve kuralları oluşturuldu. Devlet, sosyal fazlayı azami seviyeye çıkarmak, siyaseten önemli işleri gerçekleştirmek için bazı sosyal grupları stratejik olarak önemli görüp fazlayı onların lehine yeniden dağıttı. Çok fazla öncelik verilen sanayi dalları ve sanayi fabrikaları (yaygın deyişle kapalı tesisler), bunların yanı sıra ayrıcalıklı coğrafi bölgeler (yaygın deyişle kapalı şehirler) yaratmaya yönelik politikalar buna örnekler.²¹ Kapsamlı bir etnik tabakalanma sistemine dayanan Sovyet milliyet politikası, fazlasıyla karmaşık çok etnili bir toplumda sosyal istikrarı korumak açısından vazgeçilmez bir mekanizma olup çıktı.

Sovyet sisteminin merkezi kurumsal niteliklerini ve kalkınma politikalarını kabaca çizdiğimiz bu genel açıklama, Sovyet modernleşmesi ile Batı modernleşmesi arasındaki temel farklılıkları göstermeye yetmelidir. Sovyet

modernleşmesinin aşağıda değineceğimiz sonuçları, Sovyetler Birliği'nin çöküşüne dair analizlere özellikle uygundur.

İlk olarak, piyasayla bağları kuvvetli olan sosyal gruplar (yani, piyasada sosyal faaliyetleri düzenleyenlere duyarlı olan gruplar, örneğin tüccarlar, girişimciler ve hali vakti yerinde köylüler) genelde fiziksel olarak ortadan kaldırılmışlardı. Bu süreç Sovyet toplumunun daha büyük bir sosyopsikolojik homojenlik kazanmasına katkıda bulunmuş, “kırsal bağları”nı güçlendirmişti.²²

İkincisi, Stalin yönetimi altında modernleşme bazı arkaik, kapitalizm öncesi sosyal örgütlenme biçimlerini yeniden etkinleştirerek gerçekleştirdi.²³ İkiz politikalar olan, kolektifleştirme ve zorla sanayileşme çok büyük köksüz göçmen kitleleri, yeni Sovyet Lümpen proletaryasını yarattı.²⁴ Ama merkezi planlı ekonomi ilave iş gücünü emebildiği, zorlama aygıtı da işçileri üretim birimlerine bağlayabildiği için kitlesel bir işsizlik ortaya çıkmadı. Stalinist yönetim tarım kesimindeki aşırı nüfusla, kentleşme ve sanayileşmeye başvurarak, bu süreçte bu nüfusu devlet serflerine dönüştürerek mücadele etti.²⁵

Üçüncüsü teknolojik toplumun temelleri atıldığında, hem küresel ölçekte sosyalist zafer kazanmak hem güvenlik kaygılarından kurtulmak amacıyla ağırlık askeri üretime²⁶ kaydı. SSCB'nin çöküşüne kadar askeri-sanayi kompleksi, Oskar Lange'nin haklı olarak “kendine özgü bir savaş ekonomisi” olarak tanımladığı Sovyet ekonomisinin ilk önceliği oldu.²⁷

Dördüncüsü Sovyet kentleşmesi, Batı'daki kentleşme örneklerinin yanında büyük farklılıklar gösteriyordu. Stalin devrinde kırsal kesimden kente kitlesel göç çok hızlı bir biçimde, neredeyse bir patlama şeklinde gerçekleşmişti. Kolektif çiftliklerden kaçan, serpilip gelişmeye başlamış inşaat alanları ve sanayi girişimlerinin sunduğu işlerde asgari ücretle çalışmaya hazır kırsal göçmenler kentlere akın etmişti. Bu kitlesel göçe, şehirlerde sosyal altyapının geliştirilmesi eşlik etmemişti, zira sermaye yatırımları yüksek oranlarda birikime ayrılıyor ya da ağır sanayiye, özellikle de askeri sanayiye yöneltiliyordu. Buna bağlı olarak da kent hayatının medenileştirici ve bireyselleştirici etkileri tam anlamıyla somutlaşmamıştı. Sovyet kentleri, bölgesel tabakalanma sisteminde özel bir statü verilmiş büyük merkezler istisna olmak üzere, köylü cemaatinin kısmen korunan geleneklerini, tek tük ortaya çıkan kent medeniyeti değerleriyle birleştiren “genelde marjinal, arabulucu bir ‘kışla’ alt kültürünün”²⁸ damgasını taşıyordu. Şehirler ve

pazarlar arasındaki geleneksel bağa ters düşen bir biçimde, Sovyet kent sakinleri piyasa ilişkilerine açık değillerdi, onun yerine devlet propagandasına, beyin yıkamaya, bürokratik idareye ve dışarıdan katı kontrollere maruz kalıyorlardı. Sovyet parti-devleti güçlü bir biçimde sosyalleşmeyi sağlayan kocaman bir ağ yaratırken, sanayi toplumlarında kitle iletişim araçlarının ortaya çıkmasına eşlik eden istikrar bozucu etkilerden kaçınmayı başarmıştı. Sınırların kapalı olması ve yabancı radyo ve televizyon yayınların bozulması, yabancı basın ve kitapların yasaklanması da dahil devasa bir sansür programı yüzünden en az iki kuşak boyunca Sovyet yurttaşlarının dış dünyayla bağları kesilmişti. Sovyet eğitimi kitlesel bir beyin yıkama biçimini almıştı, eğitim bakanlığının onayladığı tektip öğretim malzemeleleriyle tam bir tektiplik sağlanıyordu. Son olarak bütün erkeklerin zorunlu askerlik hizmeti yapmasına dayalı devasa bir ordu, sosyalleşme ve askerileşmeyi sağlayan güçlü bir amil olup çıkmıştı.²⁹

Beşincisi, Stalin sonrası yıllar, Sovyet toplumunda baskın temel bir kişilik tipinin oluşması açısından belirleyici önemde oldu. “Devlete bağlı işçi”³⁰ Stalinci zorlamanın yerini alan, rejim ile halk arasında örtülü bir toplumsal sözleşmeye dayalı “örgütlü bir konsensüs” sistemiyle yönetiliyordu. İşçilerin istediklerinde iş değiştirebilmeleri hakkını yeniden tanıyan Sovyet liderliği, yüksek verimliliğe ve daha iyi vasıflara sahip olmaktan çok, iş değiştirmenin sanayi işçileri arasında başlıca pazarlık gücü haline geldiği, kendine özgü yarı serbest bir iş piyasası yaratmıştı. Yeniden dağıtıcı devlet, Sovyet nüfusunun temel kurallarını, tutumlarını ve beklentilerini şekillendiriyordu. Tam iş güvenliği, fiyatların istikrarı, bazı temel hakların her şeye kadir devlet tarafından garanti altına alınması Sovyet hayat tarzının çığnenemez normları, Sovyet rejimiyle nüfus arasındaki rızaya dayalı istikrarlı ilişkilerin gerekli koşulları haline gelmişti.

Olgunluğa ulaşan Sovyet askeri-sanayi toplumu, bir arada ele alındıklarında sisteme nüfuz etmiş bir krize işaret eden, sistemin değişen bir dünyada ayakta kalma yetisinin giderek azaldığını ortaya koyan eğilimler göstermeye başlamıştı. Sovyet kurumsal çerçevesinin ekonomik gerilemedeki rolü şöyle özetlenebilir: Başta Sovyet büyüme oranları etkileyiciydi, fakat bu girdiye dayalı büyümeydi. Paul Krugman’ın yazdığı üzere, “Sovyet ekonomisinin özel bir gücü var idiye bu, kaynakları seferber edebilme becerisiydi, bu kaynakları etkin kullanabilme becerisi değil.”³¹ Baskın üretim tarzları ve bunların yarattığı davranış biçimleri hem kılığı hem israfı teşvik

ediyordu. Tek parti rejimi ve merkezden planlanan ekonomi, sınırları keskin bir biçimde çizilmiş askeri üretim ve araştırmalar dışında, yeniliklere elverişsizdi. Askeri-sanayi kompleksinin baskın olması sistemin israfını büyütüyor ve sivil sanayilerin geri kalmasına neden oluyordu. Askeri-sanayi kompleksinin aşırı büyümesi, sivil sanayinin teknolojik bakımdan giderek geri kalması, sanayinin bozulmasına, genel bir durgunluğa ve ülkenin doğal, sosyal ve kültürel kaynaklarının giderek tükenmesine yol açtı.

Sovyet deneyiminin yeniliği, askeri yönelimli modernleşmenin, uzun vadeli sistemik yeniden üretimin temellerini tehlikeye atması ve toplumun öz yıkım dinamiğini tetiklemesiydi. Ordunun bir toplumu modernleştirmekte hem bir devlet yapısı inşa etmekte oynadığı kritik rol hem Avrupa hem Rus tarihinde gayet iyi belgelendiğinden,³² Sovyet kalkınma stratejisinin doğurduğu bu sonuç açıklanmaya muhtaçtır. İkinci Dünya Savaşı'ndan önceki Sovyetler Birliği ve savaş sonrasında iki kutuplu dünyada yerini alan Sovyet sistemi, her zaman daha geniş ve daha kapsayıcı bir sosyokültürel uluslararası sistemin parçası olmuşlardır. Sovyet kalkınması, teknolojik bakımdan ileri diğer toplumlardaki baskın eğilimlerden ayrı tutularak anlaşılamaz. Başka bir deyişle, Sovyetler Birliği'nin yok oluşu analiz edilirken toplumlar arası seçim süreci göz ardı edilmemelidir.

Yeni askeri teknolojilerin gelişmesi ve buna eşlik eden nükleer savaş mantığı, onun rehber ilkesi olarak karşılıklı yıkımın kabul edilmesi, bir başka dünya savaşını elverişsiz hale getirmişti; bu karşılıklı kabul, sosyalist ve kapitalist cepheler arasında savaşın kaçınılmaz olduğuna dayanan bir Sovyet öğretisine darbe indirmişti. Stalin bile atom bombalarının "sinirleri zayıf olanları korkutmayı amaçladığını" bizzat kabul etmişti;³³ her ne kadar Stalin "yeni teknolojinin bir sonucu olarak askeri meselelere yaklaşımını bir kez daha düşüneceği"ne³⁴ dair bir işaret vermediyse de, halefleri siyasi tasarılarını nükleer çağın gerçekliklerine uyarlamak zorunda kaldılar. Yine de Sovyet askeri-sanayi kompleksi devlet yatırımlarından giderek artan paylar almayı sürdürmüştü, Sovyet liderleri uzun süren bir barış döneminde bu durumu hem ülke içi hem uluslararası gerekçelere başvurarak haklı çıkarmışlardı. Uluslararası arenada Soğuk Savaş ve ona eşlik eden silahlanma yarışı askerileşmenin sürekliliği için bir varoluş gerekçesi yaratıyordu. Ülke içinde askeri-sanayi kompleksi statükonun korunmasında önde gelen bir rol oynuyordu. Ekonomideki merkezi yerinden dolayı askeri sektör, muazzam ayrıcalıklar tanıyarak, en eğitimli ve vasıflı işçileri kendisine çe-

kiyordu. Bir reform hareketine kapılabilecek vasıflı işçiler, mühendisler ve teknik uzmanlar sistem tarafından inceliklerle seçiliyordu: “Bu düzenleme ekonomik krizin kritik ilk aşamalarında reformdan yana sosyal tabanın hayli dar olmasını, gerçekten reformcu bir liderin zirveye ulaşma şansının çok az olmasını sağlıyordu.”³⁵ Sonuçta Sovyet askeri-sanayi kompleksi kriz eğilimlerine tepkiyi geciktirdi.³⁶ Sovyet askerileşmesi kendi adına bir askerileşmeye dönüşerek sistemi tam bir özyıkıma doğru götürdü.

Sovyet Karşı Modernleşmesinin Nedenleri ve Tezahürleri

Askeri sanayi toplumunun sistemik bozulması, bir karşı modernleşme olgusudur, bugüne kadar bütün sanayi toplumlarına damgasını vurmuş kilit gelişmelerin birden tersine dönmesi söz konusudur. Bu sosyal yozlaşma biçimi, Sovyetler Birliği örneğinde, ekonomik sistemin yenilik karşıtı yönleri ve bu sistemin askeri yönelimli modernleşmesinin öz yıkıcı karakteri yüzünden tetiklenmiştir. Sistemin yozlaşması birbiriyle bağlı dört süreç halinde açıklanabilir: teknolojik durgunluk ve verimliliğin gerilemesi; sosyal yapının karmaşıklığının azalması ve işbölümünde durgunluk; sistemin hepsi de ilerleme için gerekli olan yeni ihtiyaçlar, inançlar ve değerler üretmemesi ve son olarak da kaynakların israfı, çevreye verilen hasarın hiç olmadığı kadar yayılması.

Sovyetler Birliği ve Doğu Avrupa’daki Sovyet tipi toplumlar 1960’lardan başlayarak emek verimliliğinde ve ekonomik büyüme oranlarında süreklilik gösteren, uzun süreli bir gerileme içine girdiler. Verimliliğin gerilemesi ekonomik büyümeyi durdurdu, ekonomik fazlanın küçülmesine yol açtı. Sovyet tipi ve Batılı sanayi toplumları arasındaki teknolojik uçurum o zamandan beri büyümekteydi. Dahası Sovyet tipi toplumlar “1960’ların ortalarında ekonomik kalkınmışlık bakımından onlarla aynı seviyede olan ya da daha aşağı seviyede yer alan birçok ülkenin gerisinde kalmıştı.”³⁷ Sovyetler Birliği demografik dönüşümün yönünün tersine çevrildiği ilk sanayileşmiş ülke haline geldi; bebek ölüm oranları artmış, erkeklerin ortalama ömründe ciddi bir azalma olmuştu; güney bölgelerde nüfusun katlanarak artmayı sürdürmesi bütün bunlara eşlik ediyordu.

Sovyet modernleşmesi, çalışan orta sınıflar, genç profesyoneller, son derece vasıflı işçiler, entelektüel ve kültürel elitleri de içine alan çok katlı bir

sanayi toplumu yapısı üretmişti; buraya kadar başka ileri sanayi toplumlarına benziyordu.³⁸ Fakat Stalin sonrası dönemde “örgütlü konsensüs”ün tesisinden sonra giderek karmaşıklışıan iş bölümü tutulup kaldı, Batı’nın başlıca özelliklerinden biri olan birlikler ve cemaatlerin giderek karmaşıklışıması olgusu Sovyetler Birliği’nde asla tam anlamıyla somutlaşmadı. Sanayi teknolojisinin kısmen ve seçici olarak yayılması ve Sovyet modernleşmesinin genelde yenilik karşıtı karakteri çok sayıda vasıfsız işçiyi yerinde tutarken yüksek öğrenimin rolü ve saygınlığında bir gerilemeye neden oldu.³⁹

Devlete bağımlılığın ve bürokratik yeniden dağıtımın hakim olması, bireysel risk almayı en aza indirdi; iş bulmayı, fiyatların istikrarını ve verimliliği hesaba katmaksızın eşitlikçi olmayı sürdüren bir gelir politikasını güvence altına aldı. Sonuçta bazı sosyal gruplar ve bireyler diğerleri zararına yarar sağladı: Sovyet devleti mavi yakalı işçileri beyaz yakalı profesyonellerden, öncelikli konumdaki ağır sanayi ve askeri sanayide çalışanları tüketim malları ve hizmet sektöründe çalışanlardan; vasatlık ve itaati beceri, eğitim ve girişimcilik kabiliyetlerinden daha değerli görüyordu. Özgöl bir sosyal tip olan devlete bağımlı işçiyi başlıca sosyal tabanı haline getiren Sovyet sistemi kendi “mezar kazıcıları”nı yaratmıştı: Rekabetten nefret eden ve istikrara açlık duyan, yeniliklere ya da üretken işlere husumetle bakan, bu yüzden de eşitlikçilik, yeniden dağıtım ve “sosyal adalet” ideolojisini kabul etmeye özellikle yatkın büyük insan kitleleri. Sovyet sosyal yapısının her düzeyinde davranışların başlıca özelliği değişime direniş gösterme ve genel olarak yenilikçi ruhtan yoksun olmaydı.

Sovyet krizinin en öne çıkan yönü, SSCB’nin hem ekolojik hem uluslararası çevresiyle ilişkisinde görülebilir. Uluslararası arenada Soğuk Savaş ve çevre bölgelerde uydu devletlerle sürdürölün, SSCB’nin doğrudan müdahil olduğu ya da olmadığı savaşlar biçiminde Batı’yla sürekli çatışma içinde olma politikası ulusal kaynakların daha da tükenmesine yol açıyordu. Ekolojinin yönetimiyle ilgili olarak Sovyet teknolojisinin yıkıcı etkileri, sosyoekonomik bozulmanın anlamlı bir göstergesi olma niteliğini taşıyordu. Sovyet sisteminin yaşayabilirliğinin giderek azalması kendisini en çarpıcı biçimde doğal kaynakların daha fazla israf edilmesinde ve ekolojik krizin yayılmasında gösteriyordu. Murray Feshbach ve Alfred Friendly’nin belirttiği üzere “Tarihçiler nihayet Sovyetler Birliği ve Sovyet Komünizmi üzerinde bir otopsi yaptıklarında, çevre tahribatının sebep olduğu ölüm

hükmüne ulaşabilirler.”⁴⁰ Çevre dostu teknolojilerin geliştirilmesi ve kullanılması konusundaki yetersizlik, hem israfa sebep olan hem de çevreye zarar veren, enerji ve madde yoğun, modası geçmiş üretim tekniklerine sürekli bağımlı olmayı dayatıyordu.

Sovyet karşı modernleşmesi, teknolojik ilerlemenin hakim olduğu modern sanayi devrinde başlangıçtaki kalkınma itkilerini zayıflatıp nihayet ortadan silen “olumsuz” geri besleme üretimiyle sonuçlanmış ilk örnektir. Bu yüzden de Sovyetler Birliği’nin krizi, daha önce Batılı sanayi toplumlarında karşılaşılan sorunlara benzer bir biçimde kapsamlı büyümeden yoğun büyüme aşamasına geçiş ya da “sanayi medeniyetinden bilimsel-teknolojik medeniyete geçiş”e⁴¹ bağlanamaz. Sovyet tarzı toplumların karşı karşıya oldukları sorunlar kendi özgül yapısal ve işlevsel niteliklerinden kaynaklanmıştır: Bu sorunlar teşvikleri boğan, teknolojik yenilikleri ve kalkınmayı yavaşlatan bir sosyoekonomik sistemin yan ürünleriydi. Yeni bilimsel teknolojik devrim ve sosyal kalkınma aşamasında Sovyet sisteminin ayakta kalabilirliğinin olmadığı ortaya çıktı. Yıllar boyunca israfa sebep olan geri teknolojilerin beslediği, askeri-sanayi kompleksinin önceliklerinin ağırlaştırdığı kapsamlı büyüme, kaynakların giderek erimesiyle, ardından sistemin kendini yeniden üretme kapasitesinin ortadan kalkmasıyla sonuçlandı. Başta engin olan kaynaklarının yönetiminde izlenen ekonomik akıldışılık yüzünden bu yeni kalkınma aşamasını yakalayamayan Sovyet toplumu, üretkenlik ve tüketici memnuniyeti açısından sanayileşmiş Batı’nın gerisine düşmekle kalmadı, yozlaşarak sorunlar ve ekolojik tehlikelerden başını kaldıramayan, kendi kendisini yıkan bir sosyal örgütlenme biçimine dönüştü.

Siyasi Reformlar ve Sovyetler Birliği’nde Milliyetçiliğin Yükselişi

Gorbaçov’un izlediği reformlarının, Sovyetler’in çözülmesini hızlandıran başlıca etkenlerden biri olduğu fikrini, Sovyet karşı modernleşmesi ve derinleşen sistemik kriz bağlamında değerlendirmek gerekir. Gerilemeyi tersine çevirmeyi, Sovyet sistemini kurtarmayı amaçlayan Gorbaçov *perestroika* olarak bilinen reform programını başlattı. Başta bu reformlar Sovyet sistemi içinde hızlı, ama büyük ölçüde yüzeysel bazı iyileştirmeleri içeriyordu, sistemin başlıca mekanizmaları ve kurumlarına dokunmuyordu.⁴² İktidarının ilk yılında Gorbaçov daha sıkı, daha disiplinli çalışma çağrılarını “ikinci

ekonomi”ye aman vermeme politikasıyla, alkolizm karşıtı geniş çaplı bir seferberlikle ve birçok idari tedbirle birleştirmişti. Sonuçlardan memnun kalmamış, ilk baştaki bu disiplini sağlama tedbirlerinin ötesine geçerek “büyümenin ivmelendirilmesi” politikasına dayalı ekonomik reformlar yapılmasını öngören işlevsiz bir program başlatmıştı. Bu program makine yapımı, metal işleme ve madencilik sanayilerine yapılan sermaye yatırımlarında, tüketim malları üretimi aleyhine keskin bir artış olmasını içeriyordu. Hiç şaşırtıcı değildir; bu reformlar, ağır sanayinin “ekonominin başka sektörlerini neredeyse teknolojik bir iflasın eşiğine getiren” bazı kolları ve askeri-sanayi kompleksi gibi tekerci sektörlerin yerleşik çıkarlarını kayırarak Sovyet gerilemesinin esas sorumlusu olan aynı Stalinist politikaları güçlendiriyordu.⁴³

Bu ilk reformların sonuçları karşısında hayalkırlıklığına uğrayan Gorbacov yönetimi, karar alma sürecine halkın katılımı artırılmadıkça ekonomik reformların sonuç vermemeye mahkum olduğunu; bu durumun zorlamanın kesilmesini, sınırlı bir demokrasinin (en görünür şekilde rekabetçi seçimlerle) başlatılmasını gerektirdiğini anladı. Bunu hızla peş peşe gelen demokratik reformlar izledi. Gizli polis ve devlet destekli diğer zor kullanma yöntemleri gözden düştü, rekabetçi seçimler düzenlendi, sansür kaldırıldı, partinin siyasi iktidar üzerindeki tekeli resmen kaldırıldı. Bu reformlar Sovyet siyasi rejiminin karakterini temelden değiştirdi; ülkenin tamamının, hatta dünyanın sosyal atmosferinde yankılar uyandırdı.

Demokratikleşmenin en dikkat çekici iki sonucu Sovyet “dış imparatorluğu”nun çökmesi ve bunun dudak uçuklatıcı bir hızla gerçekleşmesi oldu. Gorbacov’dan önce Doğu Avrupa’nın tek parti rejimleri ve onların merkezi planlamaya dayalı antikalasmış ekonomileri Sovyetler’in hammadde ve enerjiyi dünya fiyatlarının çok altında satması şeklinde yaptığı ekonomik yardım ve Sovyet askeri gücü sayesinde ayakta durmuşlardı. Başka bir deyişle Sovyet blokunun iç istikrarı, muazzam kaynakları ve emrine amade kapsamlı bir askeri ve zorlama aygıtı olan kuvvetli bir yeniden dağıtım merkezinin varlığını gerektiriyordu. Bu koşullar artık sağlanamadığında, milyonlarca Doğu Avrupalı’nın, dışarıdan dayatılan Sovyetleşmeye muhalefeti, onunla birlikte Gorbacov’un demokratik reformları ve nihayetinde Doğu Avrupa’nın kuşatılmış uydu rejimlerini desteklemek için kuvvet kullanmayı reddetmesi 1989’daki “kadife devrim” için gerekli ve yeterli koşulları hazırladı.

Gorbacov’un izlediği reformcu yolun etkileri ülke içinde de Sovyet sistemi için bir o kadar yıkıcı oldu. Demokratikleşme hamlesi, bir devlet

aygıtı olarak zor kullanmanın zayıfladığı anlamına geliyordu. Bu gelişme, ayrıca ekonominin daha da kötüye gitmesi, hayat standartlarındaki keskin düşüş, büyük kıtlıklar, ekmek ve şeker gibi bazı temel gıdaların karneye bağlanması uyumakta olan sosyal kuvvetleri uyandırdı; halkın hoşnutsuzluğunun, Gorbaçov'un belli ki yeterince önem atfetmediği gruplar ve hareketler çevresinde toplanmasına yol açtı. Bu demokratik sosyal seferberlik hem Gorbaçov'un siyasi reformlarının başarısını hem de *perestroika*'nın istemeyen sonuçlarının artık hükümetin kontrolünden çıktığını doğruladı.

Sovyet sisteminin başlıca örgütlenme ilkelerinin geçirdiği, partinin reformcu kanadı tarafından başlatılan derin dönüşüm, en güçlü dayanak noktaları siyasi olmaktan çok etnik olan kitlesel siyasi seferberlik için elverişli koşulları yarattı. Bir Rus filozofun tabiriyle "Milliyetler siyasi partilere dönüştü" ve çeşitli Sovyet cumhuriyetlerinde güçlü milliyetçi hareketler ortaya çıktı. Böylece benzersiz Sovyet askeri-sanayi sisteminin niteliği onun önlenemez bir gerilemeye girmesine neden olurken milliyetçi ve ayrılıkçı kuvvetler de SSCB'nin fiilen çözülmesini hızlandırmaya hizmet ettiler. Dahası aynı milliyetçi ve ayrılıkçı itkiler Yugoslavya'yı ve Çekoslovakya'yı da çöküşe sürüklediler, Sovyet modeline dayanan çok etnili toplumun çözülmesinin altında yatan ortak mantığı doğruladılar. Bunu anlayabilmek için yirminci yüzyıl boyunca milliyetçiliğin varlığını ısrarla sürdürmesi ve düzenli aralıklarla dirilmesinin ardındaki genel etkenlerin, ayrıca Sovyet tipi toplumlarda etnisite ve milliyet politikalarının kendilerine özgü yönlerinin incelenmesi gerekir.

Sovyet İmparatorluğu ve Milliyet Politikası

Sovyetler Birliği'nin on beş farklı ülkeye bölünmesi tanıklıklara dayanan çok sayıda anlatının ve birçok akademik değerlendirmenin ortaya çıkmasına neden olmuştur.⁴⁴ Ronald Suny'nin işaret ettiği üzere "Çeyrek yüzyıl önce çoğu sosyal bilimcinin bir devlet olarak, ancak zaman zaman, genellikle de hayli muhafazakar analistlerin bir imparatorluk olarak tanımlayacağı Sovyetler Birliği, çözülmesinden sonra artık, içinde yükselen ulusları engelleyemeyen gayri meşru bileşik bir siyasi oluşum olarak görülmeye başlandığından ötürü hemen herkes tarafından bir imparatorluk olarak tanımlanmıştır."⁴⁵

Sovyetler Birliği'ni bir imparatorluk olarak görmeye yanaşmamanın birkaç açıklaması vardır. Sovyetler Birliği kendinden önceki Rus İmpa-

ratorluğu'nun topraklarının büyük bölümünü içine almış olsa da Sovyet İmparatorluğu'nun kökleri Çarlık Rusya'sından devralınan mirasta değil, Stalinist rejimin izlediği kendisine özgü milliyet politikasında ve yayılmacılıkta görülebilir. Başta Sovyet rejimi uluslara karşı izlediği politikalarında hayli iyiydi; ulusların kendi kaderini tayin hakkını vurguluyor, Büyük Rus şovenizmine kararlılıkla karşı çıkıyordu. Yıllar süren Sovyet propagandası her daim mevcut emperyalizm ve sömürgecilik karşıtı tonlamasıyla⁴⁶ etnik azınlıkları destekleme yönündeki bu ilk girişimlerden geçindi. Sovyet emperyalizminin en açık tezahürü Baltık devletlerinin ilhak edilmesi idi; ne var ki başka alanlarda SSCB'nin emperyal itkileri o kadar seçilebilir boyutlarda değildi, kalkınmasının çeşitli aşamalarında da farklılık göstermişti. Mark Beisinger, haklı olarak emperyalizmin öznel boyutunun önemini vurgular; fakat Beisinger'ın Sovyet imparatorluğu'nun "nesnel" bir yapı olarak ele alınmaması gerektiğinde, terimin kullanımının "bir iddia ve bir duruş"⁴⁷ olduğunda ısrar etmesi ciddi bir değerlendirmeyi gerektirmektedir. Sovyetler Birliği 1930'ların sonlarından bu yana terimin hem nesnel hem öznel anlamıyla bir imparatorluktu: Milliyetler arasında devletin dayattığı ve ayakta tuttuğu sınırların bulunduğu etnik-bölgesel yapı, devlet eliyle tasarlanan etnik tabakalanma sistemi, genel olarak Sovyet merkez-çevre ilişkileri; bunların hepsi de Sovyet devletin en göze çarpan emperyal boyutlarıdır. Ülkenin emperyal niteliği her zaman bir kerte meselesi olmuşsa da Sovyet sistemi nesnel emperyal özelliklerini, bunların yanı sıra etnik siyasi ve kültürel elitlerin öznel algılarını güçlendirecek şekilde evrilmiştir. Sovyet devletin emperyal olarak algılanmasının somutlaşmasının gerisinde Sovyet ekonomisinin yavaş yavaş, fakat önlenemez gerilemesi; kendisine özgü bir milliyet politikasına dayanan Bolşevik ulusal bütünleşme projesinin başarısız olması vardır.

Sovyet politikası görünüşte çeşitli Sovyet milliyetlerinin yakınlaştırılması ve belirsiz bir gelecekte tek bir devlette birleştirilmesi hedefine bağlıydı. Fakat gerçekte Sovyet liderliği her zaman devletin ihtiyaçlarını ideolojiden üstün tuttu. Sovyet milliyet politikasının temel hedefleri, modern çok etnili bir devletin hedefleriyle benzerdi: Bu politika SSCB'nin ülkesel bütünlüğünü ve iç istikrarını koruyacak, ulusal bütünleşme sürecini güçlendirecek şekilde tasarlanmıştı. Görünürde pratik ve nispeten tutarlı olan bu politika yıllar boyunca iç istikrarı sağlamakta başarılı oldu. Gelgelelim Sovyetler Birliği'nin emperyal niteliklerinin güçlenmesi, etnik ayrılıkçılı-

ğın teşvik edilmesi ve ulus-inşası sürecinin güçlendirilmesi gibi sonuçları oldu.⁴⁸ Sovyet milliyet politikasının temel kurumsal düzenlemelerinin ve uygulamalarının kısa bir değerlendirmesi, böyle bir sonucu açıklamaya yarayabilir.⁴⁹

Gorbaçov'dan önce, milliyetçi ve ayrılıkçı hareketlerin acımasızca bastırılması Sovyet milliyet politikasının temel taşıydı. Sovyet tarihi boyunca, güçlü zor kullanma aygıtının hem gerçek hem hayali etnik muhalefeti ortadan kaldırmakta, muhalif milliyetçi grupların faaliyetlerini bastırmakta, yerel iktidar odakları geliştirmeye çalışan yerel liderlerin cezalandırılmasında hayli başarılı olduğu görülmüştü. Yine de Sovyet varoluşunun ancak son birkaç yılında çözülmeye başlayan etkileyici iç istikrar sadece terör ve baskı üzerinden açıklanamaz.

Ulus olmanın, yurttaşlığı ve ulus olmayı düzenleyen, birbirine alternatif, hatta birbirine karşıt iki ilkeyle bir yanda siyasi bir yanda kültürel, yani bir yanda yurttaşlıkla ilgili diğer yanda etnik olarak anlaşılmasının tarihi, on dokuzuncu yüzyılın başlarına uzanır. Milletler ve milliyetçiliği geçici, fakat kaçınılmaz bir kötülük olarak görüp bunlara zar zor hoşgörü gösteren Marksist-Leninist ideoloji, besbellidir ki ulus olmayı etnokültürel bir olgudan ziyade siyasi bir olgu olarak anlayan bir geleneğe aittir. Ne var ki Bolşevik hükümeti eski imparatorluk Rusyasının dağılmış parçalarını bir araya toplamaya çalışırken ortaya çıkmakta olan devrimci devletin ülkesel ve ekonomik temellerini garantiye alacak bir çare olarak ulusallık ilkesine yüzünü dönmek zorunda kalmıştı. Sovyetler Birliği etnik-bölgesel birimler temel yapısal unsurlar olarak alan sembolik ulusal-ülkesel özerklik ilkesi üzerine inşa edilmişti. Sovyet toplumunda etnisite hem grup düzeyinde hem bireysel düzeyde kurumsallaşmıştı. Grup düzeyinde, başlıca etnik gruplara resmen tanınmış topraklar verilmiş; bu gruplar etnik tabakalanmaya dayalı incelikli bir idari hiyerarşi içinde düzenlenmişti; bu hiyerarşi çerçevesinde on beş Sovyet cumhuriyeti bir Sovyet milliyetinin devlet olma konusunda erişebileceği en yüksek konumu temsil ediyordu. Bireysel olarak bütün yurttaşların etnik mensubiyetleri kimlik kartlarına kaydedilmiş, kişinin doğumda miras aldığı tanımlayıcı özelliği olarak ele alınmıştı. Milliyetin kimlik kartlarına işlenmesi hem bireysel kimliğin belirlenmesini sağlayan hem de milliyetler arasında katı sınırlar oluşturan bir işlemdi.

Sovyet ulus olma anlayışı, milliyet, milliyetin ülkesi, merkezden aday gösterilen ve yakından izlenen yerli siyasi eliti arasındaki Stalinist bağlantı

üzerine oturuyordu. Ulusal bütünleşme, cumhuriyetlerin, sosyoekonomik kalkınmalarını gerçekleştirmeleriyle sağlanacak; sosyoekonomik kalkınma da çok gelişmiş bölgelerden az gelişmiş bölgelere doğru bir yeniden dağıtım yapılmasını ve her milliyetin kendi topraklarında ayrıcalıklı muamele görmesini öngören bir politika yoluyla gerçekleştirilecekti. Bütün cumhuriyetlerde aynı devlet yapısı, aynı bürokratik ve eğitsel yapılar, benzer araştırma geliştirme kuruluşları (bunlara cumhuriyetlerin kapsamlı araştırma enstitüleri olan bilimler akademileri de dahildi), kültürün üretimi ve dağıtımı için benzer örgütler (devlet yayınevleri, kültür ve eğitim bakanlıklarından yazar, sanatçı, mimar ve kültürel üretim yapan başka yaratıcı kesimlerin sendikalarına kadar) kurulmuştu. Bu kurumsal eş biçimlilik, yukarıda bahsetmiş olduğumuz, her milliyetin eğitimli ve hırslı mensuplarını yerel siyasi elit ve eğitimli orta sınıf saflarına katmaya yönelik olarak tasarlanmış ayrıcalıklı muamele politikasıyla tamamlanmıştı.

Yüksek öğrenim üzerindeki denetim, milliyet politikasının kritik önem taşıyan bir başka yönüydü. Üniversiteye kabul için başvuran çeşitli milliyetlerden insanlar arasındaki rekabet yıllar boyunca aynı zamanda yerel milliyeti kayıran bir kota sistemiyle düzenlenmişti. Yerel milliyetin mensupları, yüksek öğrenime, idari ve yönetsel işlere, liderlik konumlarına ve başka yüksek mevkilere erişim konusunda ayrıcalıklı olmuşlardır.⁵⁰ (Kuru-cu) Cumhuriyetlerin siyasi elitleri merkezi parti aygıtları tarafından seçilip atandığından, kendi etnik tabanlarından ziyade merkezi otoriteye sadık kalıyorlardı. İyi geliştirilmiş denetim ve izleme sistemi, bazı liderlik mevkilerinin merkezin temsilcilerine ayrılmasını sağlıyordu; bu kişilerin ezici çoğunluğu etnik Rus'tu ve bu durum yerel siyasi elitlerin milliyetçi hisleri ve hevesleri güçlendirmesini çok riskli, çok ihtimal dışı hale getiriyordu.

Bu politikanın başlıca başarısı, cumhuriyetlerin sosyal yapılarında hatırı sayılır bir homojenlik oluşturulması oldu. Kalkınmışlık bakımından en alt seviyedeki cumhuriyetlerde bile üniversite eğitimi almış uzmanların sayıları artarak eğitimli uzman Rus sayısına yaklaştı. Sovyet milliyet politikası yerli elitlerin ve orta sınıfların eğitsel ve mesleki çıkarlarını koruyarak merkeze sadık kalmaları için teşvikler sağladı. Bu politika milliyetçi fikirleri kabul etmeye açık, etnik seferberlik için kritik önemdeki⁵¹ bu grupların Sovyet sistemine eklemlenmesinde olağanüstü bir başarı gösterecekti.

Sovyet yatırımlarını belli bir dereceye kadar, cumhuriyetler arasındaki kalkınma farklılıklarının azaltılmasını amaçlayan bir transfer ödemeleri

politikasına göre tahsis ediliyordu. Ne var ki bu politikanın etkisine fazladan pay biçilmemelidir. Sovyet askeri modernleşmesi stratejik değerlendirmelere her zaman yeniden dağıtım hedeflerinden daha fazla öncelik vermişti ve Rus olmayan cumhuriyetlerin eşit seviyede kapsamlı bir biçimde kalkınmasını sağlamayı başaramamıştı. Sovyet merkezi bakanlıkları bölgesel kalkınmayı ihmal etmek pahasına kendi teşebbüslerine giderek daha fazla kaynak aktarıyordu, merkezi yatırımlar da genellikle bölgelerde hayat kalitesini bozan ekolojik bakımdan zararlı projelere gidiyordu. Zaman içinde merkezi planlamacılar giderek planlamada “çark” ilkesini benimsediler: Yatırımlar ve üretim hedefleri “ulaşılacak düzeye dayanarak” önceki yılki yatırım ve hedeflerin belli bir oranda yükseltilmesiyle hesaplanıyordu;⁵² bu hesaplama kalkınma düzeyi ortalamanın altında, doğum oranları ortalamanın üstünde olan cumhuriyetleri cezalandıran bir uygulamaydı. Sovyet propagandası Sovyet cumhuriyetleri arasında ekonomik farklılıkların azaltılmasına dair başarılarla övünüyordu, 1970’lerin başında Brejnev SSCB’de “esasen” sosyoekonomik eşitliğe ulaşmanın başarıldığını açıkladı. Pratikteyse cumhuriyetlerin ekonomik bakımdan sıralaması değişmemişti, Baltık cumhuriyetleri ulusal ortalamanın üstünde, bütün Müslüman cumhuriyetlerse en altta yer alıyorlardı. Birçok bölgesel kalkınma göstergesinde farklar aslında 1950’lerin sonlarında artmaya başlamış, Brejnev döneminde⁵³ özellikle dile getirilir olmuştur.

Merkez-çevre ilişkileri hem siyasi hem ekonomik bakımdan belirgin bir şekilde emperyal nitelik kazanmıştı.⁵⁴ Ne var ki klasik emperyal farklılaşmanın; yani yüksek katma değerli üretimin merkezde, düşük katma değerli üretimin çevre bölgelerde gerçekleşmesinin üstü, piyasasız bir ekonominin işleyişi, Sovyet devletinin yeniden dağıtımı sayesinde örtülmüştü. Bir süre, Rus merkezin ve etnik çevre bölgelerin hayat standartları ile sanayileşme düzeyleri arasında ters orantılı bir ilişki oldu. 1970’lerdeki bölgesel eşitsizliklere dair hem Sovyetler’de hem Batı’da yapılan araştırmalar, Orta Asya ve Kafkas cumhuriyetlerindeki hayat standartlarının sanayi bakımından kalkınmış Rus merkeze nazaran daha yüksek olduğu yolunda biraz paradoksal bir sonucu ortaya çıkarmıştı.⁵⁵ Bu belirgin paradoks genellikle analistler tarafından, hatırı sayılır miktarda zenginliğin daha müreffeh cumhuriyetlerden “güney kuşağı”ndaki⁵⁶ daha yoksul cumhuriyetlere aktarılmış olmasının kanıtı olarak yorumlanmıştı. Hatta bazı akademisyenler bunu bir tür “refah sömürgeciliği” olarak görmüştü; “sömürgecilik”ti çünkü Orta

Asya, Avrupalı SSCB’de işlenmek üzere bol bol hammadde üretiyordu ve bölgelerin ekonomik kalkınmalarının şekline, hızına Moskova karar veriyordu; “refahçı”ydı çünkü merkez, Orta Asya hayat standartlarına mali destek sağlıyordu.⁵⁷

Refah sömürgecililiği kavramı, haklı olarak SSCB’nin emperyal niteliklerini vurgular; ne var ki pratikte çevre bölgelere muazzam oranlarda mali destek sağlandığını öngörür, ama merkezi liderliğin çevreyi bu şekilde desteklemeye ne hevesi ne gücü vardı. Çevre bölgelerde hayat standartlarının bu bölgelerin kalkınma düzeylerinin gerektirdiğinden daha yüksek olması paradoksu, refah sömürgecililiğine başvurmaksızın yeterli düzeyde açıklanabilir. Merkezi planlama ekonomisinin başarısızlığını en iyi gösteren şey herhalde daimi gıda ve tüketim malı kıtlılığıydı. Bu kıtlılıkların sonuçlarından biri “ikinci ekonomi”nin, Sovyet ekonomisine paralel olarak işleyen serbest bir gıda ve tüketim malı piyasasının ortaya çıkması olmuştı. İklim koşulları daha elverişli olduğundan, özellikle de devletin denetimi olmadığından çevre bölgelerde piyasa faaliyetleriyle uğraşmak daha kolay oluyordu. Buralarda hayat standartlarını yükselten şey, merkezi devletten gelen mali destekler değil, özel tarım ve pazar faaliyetleriydi. Bu olgu, emperyal örgütlenmeye özgü bir niteliği, merkez ile çevre arasında nesnel olarak hiyerarşik bir üretim farklılaşması gerçeğini değiştirmez. Fakat küresel piyasayla bağları olmayan bir toplumda faaliyet gösteren, merkezden planlanan ekonomi ve yeniden dağıtıcı merkezi devlet, emperyalizmin etnik eşıtsizlik ve tabakalara ayrılma gibi sonuçlarını da köreltmişti.

Sovyet milliyet politikası tutarlı bir biçimde izleniyor, ne var ki çelişkili sonuçlar doğuruyordu. İç istikrarın sağlanmasında olağandısı derecede başarılı olduğu görüldü. Devlete bağımlılığı teşvik ederek, yerel siyasi elitin ve eğitimli orta sınıfın eğitsel ve mesleki çıkarlarını koruyarak onların bağımsız ulus olma heveslerini köreltiyor, istikrarı bozabilecek roller üstlenme potansiyellerini etkisizleştiriyor, onları Sovyet rejimiyle bütünleştiriyordu. Öte yandan ulusları hiyerarşik bir yelpazeye yerleştirerek, merkez ile çevre arasındaki farklılıkları güçlendirerek, etnik gruplar arasındaki çatışmaları ve merkez ile çevre bölgeler arasındaki çelişkileri ağırlaştırarak Sovyetler Birliği’nin emperyal karakterini güçlendiriyordu. Sovyet milliyet politikası kendine özgü bir ulus-inşası sürecini teşvik ediyordu. Devlet farklı etnik gruplar arasında pratikte aşılamaz olan pasaport engelleri yükseltiyor, her etnik cemaati kendi bölgesine ve siyasi liderliğine idari olarak bağlıyordu.

Buna bağılı olarak da çeşitli cumhuriyetlerin, bağımsız olarak var olabilmeleri için, “o cumhuriyetlere isimlerini veren” milliyetlerin yaşadığı, idari olarak tanımlanmış topraklara, kendi siyasi sınıflarına ve eğitimli orta sınıflarına, kendi dillerinde sürekli kültürel üretim yapma geleneğine sahip olmaları gibi büyük ön koşullar aranıyordu. Bir Sovyet analistin belirttiği üzere “Cumhuriyetler, bağımsızlıklarını kaybeden bağımsız devletlerin gösterdiği bütün özellikleri gösteriyorlardı.”⁵⁸

Sosyoekonomik, kültürel ve demografik kalkınmanın hayli farklı aşamalarında bulunan çok farklı etnik gruplara tek tip bir biçimde uygulanan Sovyet milliyet politikası bölgesel eşitsizlikleri koruyor, genellikle de ağırlaştırıyordu. Sovyetlerin askeri yönelimli modernleşmesi ve Sovyet milliyet politikası böylece, SSCB’nin hem modern hem geleneksel toplumların bir bileşimi olarak kalması sonucunu doğurdu. Giderek büyüyen etno-bölgesel ekonomik ve kültürel uyumsuzluklar Sovyet devletinin bütünlüğünü baltalayan bir şikayet ve siyasi çatışma kaynağıydı. Bu politika on dokuzuncu yüzyılın ortalarından itibaren, Sovyetler Birliği’nin varoluşunun ilk elli yılına damgasını vuran bir göç örüntüsünün tersine dönmesine de katkıda bulundu. 1960’ların sonuna gelindiğinde Rusların merkezden çevre bölgelere göçü tersine dönmüştü.⁵⁹ Aynı zamanda cumhuriyetlere isim vermeyen ulusların, özellikle de etnik Rusların Rus olmayan cumhuriyetlerden göçü, etnik gerilimlerin ağırlaşması sonucu ivme kazanmıştı. Kısacası Sovyet milliyet politikası, geniş ölçekli nüfus transferleri sayesinde cumhuriyetlerin etnik homojenliğini güçlendiriyor ve milliyetçi, ayrılıkçı hareketlere zemin hazırlıyordu.

Ekonomik büyüme döneminde, kaynakların bol olduğu, zor kullanmanın etkili bir toplumsal denetim yöntemi olarak kullanıldığı yıllarda Sovyetler Birliği nispeten istikrarlı ve hayatta kalabilir bir emperyal yapıydı. Ne var ki 1980’lere gelindiğinde büyümeyi sürdürmek için gerekli kaynaklar eriyip gitmişti. Rejim ile nüfus arasındaki eski toplumsal sözleşme ayakta tutulabilir olmaktan çıkmıştı, çünkü rejim artık bunun siyasi ve ekonomik maliyetini kaldıramıyordu. Kapsamlı bir ekonomik büyümenin gerçekleşmediği bu ortamda artık etnik eğitimli sınıfların mesleki çıkarlarını onları şişen bürokrasiye dahil ederek korumak mümkün değildi. İkiz politikalar olan pasaportlara milliyetin kaydedilmesi ve yerli milliyetlerin ayrıcalıklı muamele görmesi giderek ters tepmeye başladı ve verimliliğin giderek azalmasıyla sonuçlandı. Bu politikalar, tanımlı bir toprağı olmayan azınlık-

lar ve cumhuriyetlerin, onlara isimlerini vermeyen etnik sakinleri arasinda da giderek hoşnutsuzluk yaratmaya başladı. Birçok durumda patlayıcı olma potansiyeli taşıyan etnik temellere dayalı bir iş bölümünün ortaya çıkmasına neden oldular. Bu durum özellikle de başka milliyetlerin göçü yüzünden cumhuriyete ismini veren milliyetin sayıca azınlık durumunda kaldığı cumhuriyetlerde gerginlik yaratıyordu; Gorbaçov döneminde ilk etnik huzursuzluk vakalarının görüldüğü Kazakistan ve Yakutistan buna örnektir. Bu cumhuriyetlerde yerli nüfusun geleneksel ayrıcalıklarını kaybetme, etnik olarak ayakta kalamama korkusu buralara yeni göç edenlerin sürekli bir haksızlıkla karşı karşıya kaldıkları, ayrımcılığa hedef oldukları hisleriyle bir aradaydı.

Verimliliğin gerilemesi, kaynakların tükenmesi yüzünden merkezi devletin kuvveti aşınırken devletin geliştirdiği toplumsal tabakalanma sistemi çözülmeye başladı. Bu koşullar altında kurumsallaşmış milliyet (Sovyet yurttaşları arasında resmen tanınan tek ayrım) ciddi bir toplumsal önem kazandı ve sosyal seferberliğin, kolektif eylemin başlıca tabanı haline geldi. Bunu bir sürü milliyetçi ve ayrılıkçı hareketin yükselişi izledi. Orta Asya cumhuriyetlerinde seferberlikler tanımlanabilir azınlıklara yönelmişti ve yaşayabilir milliyetçi hareketler ortaya çıkmadı. Kafkaslar'da milliyetçiler etnik homojenliğin yanı sıra ulus-devlet olarak egemenlik talep ediyorlardı; komşu cumhuriyetlere ya da kendi topraklarındaki etnik azınlıklara karşı etnik savaşlar yürütüyorlardı. Son olarak Baltık cumhuriyetlerinde, Ukrayna ve Moldavya'da ayrılıkçı hareketlerin kökleri Rus/Sovyet imparatorluğu tarafından ilhak edilmelerinden kaynaklanan bir haksızlığa uğramışlık hissine uzanıyordu. Bu hareketler güçlü bir şekilde imparatorluk karşıtıydı, kendi hakkını arama, kendi kimliğini ileri sürme arayışına; bir grubun etnik olarak ayakta kalabilme kaygılarına; dünya piyasasına ve sanayileşmiş ülkeler camiasına katılma hevesleriyle körüklenen kolektif bir ekonomik çıkar algısına dayanıyorlardı. Sovyet ekonomisinin ve yeniden dağıtım merkezinin içinde bulunduğu kriz, ayrılıkçı hareketlerin Sovyet siyasi oluşumunun temelde yabancı bir yönetimi temsil ettiği iddiasını biraz daha güçlendiriyordu.

Cumhuriyetlerdeki ayrılıkçı hareketler Rus merkezden beklenmedik bir destek gördüler; merkezde birçok kişi etnik çevre bölgelerden kurtulmaya, "Rus ulusal devletini kurmak için Sovyetler Birliği'nden ayrılmaya" hazırdı.⁶⁰ Rus nüfusun şikayetleri, ülke sınırları belli olan cumhuriyetlere isimlerini veren milliyetlere ayrıcalıklı muamele edilmesi ve kaynaklar tahsis

edilmesiyle ilgiliydi. Perestroika'nın ilerlemesiyle birlikte yalıtımcılığa doğru bir kayma oldu, ayrı bir Rus bilinci ortaya çıkmaya başladı; cumhuriyetlerde Rus karşıtı hislerin patlamasıyla birlikte bu gelişmeler de yoğunluk kazandı. Hayat standartlarının kötüleşmesi çatışmaları besleyen başka bir gelişme oldu, ekonomik tercihler ve politikalar konusunda etnik çatışma ağırlaşırken, etnik siyasallaşmanın önü açıldı. Sibirya nehirlerinin yönünü değiştirip Orta Asya'ya akıtma yönünde, ekolojik açıdan Rus topraklarına zarar verebilecek dev bir proje, Rusya cumhuriyeti ile Orta Asya cumhuriyetleri arasında açık bir çatışmanın doğmasına neden oldu, bu kapışma Rus milliyetçi hareketini hızlandırdı.⁶¹ Müslüman cumhuriyetlerdeki bir nüfus patlaması güney cumhuriyetlerinden bir göçmen ve asker akışına neden olduğundan orduda ve Rusya şehirlerinde etnik gruplar arasında yaşanan çatışmalar şiddetleniyor, sıklaşıyordu. Sansür zayıflarken, işsizliği ortadan kaldırmaya ve Orta Asya'da büyük ölçekli sulama projeleri uygulamaya yönelik devasa yatırımdan herkesin haberi oldu; önde gelen Rus ekonomistler ve nüfusbilimciler, Baltık cumhuriyetlerinin ayrılmasının yakın olduğuna, bu durumda bu yatırımın tek kaynağının Rusya olacağına dikkat çekmeye başladılar. Bazı Rus uzmanlar, sanayileşmiş ve geleneksel toplumların aynı ülke içinde "artık bir arada yaşamasının imkansız olduğunu" ileri sürerek tek çözümün Orta Asya'nın terk edilmesi olduğunu belirttiler.⁶² Bu gelişmeler Rus aydınları cephesinde ekonomik ve ulusal krizden tek çıkış yolu olarak emperyal düşünceyi benimseyenlerle Rus ayrılıkçılığını benimseyenler arasındaki ayrılıkları ağırlaştırdı.⁶³ Etnik çevre bölgeler hızla bir yükümlülüğe dönüşürlerken, emperyal fikrin Rus nüfus üzerindeki etkisi hafifledi.

Sovyet imparatorluğunun, dünyanın en büyük devletinin ansızın, kan-sız bıçaksız çöküvermesi, etnik çevre bölgelerdeki güçlü ayrılıkçı hareketlerin birleşmesi, merkezin de imparatorluktan vazgeçmeye hazır olmasıyla açıklanabilir. *Perestroika*'nın izlediği yol, Rus nüfusun zihniyetinin emperyalist olmaktan çıkıp yalıtımcı hale gelmesine zemin hazırlamıştı. Ulusal bütünleşme projesinin çökmesinin ardından etnik-bölgesel eşitsizliklerin artması Rusların yalıtımcı milliyetçiliğini teşvik etmişti. Egemen ulus kendi imparatorluğunu reddederken yalıtımcı milliyetçiliğin liderleri göçü durdurmaya, yoksul çevre bölgelere transfer ödemelerinden kaçınmaya çalışıyorlardı. Baltık devletlerinin ayrılması sonrasında, Slav cumhuriyetlerinin 1991'de aldığı Sovyetler Birliği'ne son verme kararı Orta Asya cumhuriyetlerine istenmeyen bir bağımsızlık dayattı. Alexander Motyl'in

sözleriyle “Merkez içe doğru çöküp emperyal ilişkinin baskın yarısı ortadan kalktığında, tabi yarı kendi başına kaldı ve ulusal bağımsızlık yolunu tutmaya neredeyse mecbur kaldı.”⁶⁴

Sovyetler Birliği emperyal bir yapı olmaya son yıllarında, başlangıcında ya da ortaya çıkışının ilk yirmi-otuz yılında olduğundan çok daha fazla yaklaşmıştı. Bu nedenle çöküşünü, başka imparatorlukların akıbetine göndermede bulunarak açıklama eğilimi güçlüdür. Sovyet blokunun Doğu Avrupa’daki akıbeti ile Habsburg ya da Rus İmparatorluğu’nun akıbetinin karşılaştırmalı olarak incelenmesi çöküşlerinde ortak olan bazı koşulların anlaşılması açısından aydınlatıcı olacaktır; ne var ki bu benzetmenin de sınırları vardır ve çok da ileriye götürülmemesi gerekir. Söz gelimi Sovyetler Birliği ile Habsburg ya da Osmanlı İmparatorlukları arasında yapılacak bir karşılaştırma bu tarihsel oluşumlar arasındaki belirgin yapısal uyumsuzlukları gölgelemesine izin verilmediği ölçüde meşru olabilir. Sovyetler Birliği başka imparatorluklardan temelden farklıydı. Merkez, iktidarı ve siyasi denetimi elinde tutuyor, üretim süreçlerinin hiyerarşik olarak birbirinden ayrılmasını sürdürüyordu, gelgelelim parti-devletin ve planlı ekonominin yeniden dağıtımçı ve piyasa dışı yönlerinin klasik emperyal modellerle bir ilgisi yoktu. Sovyetler Birliği baskın milliyetin, tabi etnik grupları sömürmekteki çıkarlarının bir ifadesi de değildi; aslına bakılırsa bu model sıklıkla Rus ulusal çıkarları aleyhine işliyordu. Sovyetler Birliği ulus-üstü ideolojisini ulusa yayma, hatta ortak bir Sovyet kimliği geliştirme konusunda da nispeten başarılı olmuştu.⁶⁵ Kanada, İsviçre, Çekoslovakya gibi etnik-bölgesel çizgiler doğrultusunda yapılanmış çağdaş çokuluslu ülkelerin milliyet politikalarının karşılaştırmalı olarak incelenmesi Sovyetlerin çözülmesinin daha iyi anlaşılmasını sağlayabilir. Yıllar boyunca, bölgeler arasında dikkat çekici farklılıklarla karşı karşıya kaldıklarında yeniden dağıtıma başvurarak bölgeleri eşitlemeyi amaçlayan ve zengin bölgelerden o kadar zengin olmayanlara kaynak aktarılmasını öngören politikalara yaslanan ülkelerle, örneğin İtalya, Çekoslovakya ve Yugoslavya’yla da etkili bir karşılaştırma yapılabilir.

Sonuç

Sovyet sisteminin çökmesi ve siyasi bir oluşum olarak SSCB’nin çözülmesi, birbiriyle yakından bağlantılı ama birbirinden farklı, nedenleri birbi-

rine karıştırılmaması gereken iki süreci temsil eder. Sovyetler Birliği'nin bütün varoluşu boyunca milliyetçi ve bölgeselci kuvvetler hep vardı. Sovyetler Birliği'nin, birlik cumhuriyetlerinin sayısına göre on beş bağımsız devlete bölünmesi beklenen bir gelişme olduysa da SSCB'nin çözülme biçimini açıkçası milliyetçilik belirlemiştir. (Karelo-Fin cumhuriyeti özerk cumhuriyet statüsüne indirilmeseydi on altı bağımsız devlet olacağı düşünülebilirdi.) Ne var ki Sovyet sistemi kendi başına dönüşmüştür ve bu sosyoekonomik oluşumun bozulmasından esasen milliyetçi kuvvetler sorumlu değildir. Komünist rejimlerin çöküşünün köklerini "genel olarak imparatorluk, özel olarak da emperyal gerileme dinamiklerinde"⁶⁶ aramamız gerektiği iddiası bu nedenle geçersiz görünüyor. Öyle görünüyor ki böyle bir akıl yürütmenin varacağı beklenmedik noktalardan biri, ulusal olarak homojen bir ortamda Sovyet tarzı bir toplum doğsaydı bu toplumun SSCB'den daha iyi bir durumda olabileceği, uzun vadede ayakta kalabilir bir sosyal örgütlenme biçimi olabileceği fikridir.

Sovyet askeri-sanayi toplumu başlıca hasımların artık açık bir savaşa tutuşamayacağı iki kutuplu bir dünyada ağır ağır sürdürülemez hale geldi. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra nükleer silahlanma, teknolojinin ideolojinin önüne geçerek Sovyet yönetici elitinin heveslerini boğduğu noktaya vardı. Hep büyüyen askeri-sanayi kompleksi yine de Sovyet ekonomisinin hakim sektörü olmayı sürdürdü; Sovyetler Birliği'nin birbirlerine bağımlı olacak, birbirlerini karşılıklı güçlendirecek tek partili siyasi rejimi, merkezden planlanan ekonomiyi ve ekonomik ve sosyal hayatın kitlesel olarak askerileşmesini birleştirmesine karşın, modernleşme olgusunu doğurdu ve ülkenin kaynaklarını tüketti. Sonuçta Sovyet sistemi kendi kendisini yeniden üretme becerisini yitirdi. Bu yeni kavşakta, başarısı, kapsamlı bir ekonomik kalkınma stratejisi izleyen güçlü bir merkezi devlete sıkı sıkıya bağlı olan Sovyet milliyet politikası işlevsiz hale geldi. Bu politikanın yükselen maliyetleri Sovyet toplumunun sistemik krizine eklendi, beraberinde getirdiği ulus-inşası süreci de yükselen ayrılıkçı hareketlerin yapısal dayanaklarını oluşturdu.

Gorbaçov'un siyasi rejimi demokratikleştirerek ve bir piyasa ekonomisi sunarak Sovyetler Birliği'nin toprak bütünlüğünü koruma girişimi, Sovyetler Birliği'nin çöküşünü hızlandıran kuvvetli bir etkiye dönüştü. Gorbaçov'un yukarıdan devrimi, merkezi devleti hareket edemez hale getirdi, federasyonun en ileri cumhuriyetlerinin bazılarında milliyetçi ve ayrılıkçı hareketlerin üzerindeki egemenliği gevşetti. Bu milliyetçi hare-

ketler Sovyet İmparatorluğu'nun çözölmesini tetikledilerse de Sovyet ekonomisinin değiştirilemez bir şekilde gerilemesi, Sovyet devletinın güçten düşmesi ve bir bütün olarak Sovyet sisteminin öölümcöl bir kriz içinde olması bu hareketlere zemin hazırladı. Sovyetler Birliği'nin etnik sınırlar doğrultusunda çöküşü, yukarıdan siyasi devrimi tamamladı ve askeri bir yenilginin yapacağı gibi eski sistemin kurumlarını, kuvvetlerini yerle yeksan etti.

Notlar

- 1) Karl Jowitt, *New World Disorder: The Leninist Extinction* (Berkeley: University of California Press, 1992).
- 2) Martin Malia, *The Soviet Tragedy: A History of Russian Socialism, 1917-1991* (New York: Free Press, 1994).
- 3) Ronald Suny, *The Revenge of the Past: Nationalism, Revolution and the Collapse of the Soviet Union* (Stanford, California: Stanford University Press, 1993).
- 4) Zbigniew Brzezinski, *The Grand Failure: The Birth and Death of Communism in the Twentieth Century* (New York: Scribner, 1989).
- 5) Johann Arnason, *The Future that Failed: Origins and Destinies of the Soviet Model* (Londra: Routledge, 1993); Malia, *Soviet Tragedy*.
- 6) Miron Rezun (yay. haz.), *Nationalism and the Breakup of an Empire: Russia and its Periphery* (Westport, Connecticut: Praeger, 1992); Suny, *Revenge of the Past*.
- 7) John H. Kautsky, *Communism and the Politics of Development: Persistent Myths and Changing Behaviour* (New York: John Wiley, 1968); T. H. Rigby, "Traditional, Market, and Organizational Societies and the USSR", *World Politics* 16, no. 4 (1964): 539-557; Alex Inkeles, "Models and Issues in the Analysis of Soviet Society", *Survey* 60 (1966): 3-17; aynı yazar, *Social Change in Soviet Russia* (Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1968); Juan Linz, "Totalitarian and Authoritarian Regimes", F. I. Greenstein ve N. Polsby (yay. haz.), *Macropolitical Theory* (Reading, Massachusetts: Addison-Wesley, 1975), 175-412; T. Anthony Jones, "Modernization Theory and Socialist Development", Mark G. Field (yay. haz.), *Social Consequences of Modernization in Communist Societies* (Baltimore: The John Hopkins University Press).
- 8) Örneğin bakınız George Breslauer, "In Defense of Sovietology", *Journal of Post-Soviet Affairs* 8, no. 3 (1992): 197-238; Abbott Gleason, *Totalitarianism: The Inner History of the Cold War* (New York: Oxford University Press, 1995); Stephen Hanson, "Social Theory and the Post-Soviet Crisis: Sovietology and the Problem of Regime Identity", *Communist and Post-Communist Studies* 28, no. 1 (1995); Andrew Janos, "What Was Communism? A Retrospective in Comparative Analysis", *Communist and Post-Communist Studies* (yakında yayınlanacaktır).
- 9) Abbott Gleason, "Totalitarianism and the Cold War: A Personal View", *NewsNet: The Newsletter of the AAASS* 35, no. 4 (1995): 3.

- 10) Zorunluluk yüzünden bu tartışma sözlü olarak gerçekleştirilmiştir. Döneme dair hatırat ve günlükler bu tartışmanın çapına ve ciddiyetine bir pencere açar. Örneğin bakınız Vladimir Vernadsky, "Dnevnik 1941 goda", *Novyi mir* 5 (1995): 179-215.
- 11) Gleason, *Totalitarianism and the Cold War*, s. 1.
- 12) A. H. Brown, *Soviet Politics and Political Science* (Londra: Macmillan, 1974), 36-41.
- 13) Örneğin bakınız Margarete Buber-Neumann, *Under Two Dictators* (New York: Dodd, Mead, 1950). Özellikle sürgündeki bir grup İtalyan entelektüelin çalışmaları ilginçtir, 1930'larda *Quaderni* ve *Giustizia e Liberta* adlı Paris'te yayınlanan dergilerinde faşist İtalya ile Hitler ve Stalin rejimlerinin kökenlerini ve ortak özelliklerini analiz etmişlerdir.
- 14) Hanson, "Social Theory and the Post-Soviet Crisis", s. 126.
- 15) Jowitt, *New World Disorder*, s. 10-49.
- 16) Örneğin bakınız William Broad, "Russian Says Soviet Atom Arsenal Was Larger Than West Estimated", *The New York Times*, 26 Eylül 1993, s. 1. Yeni veriler Seymour Melman'ın 1988'de ABD'de askeri üretime yapılan sermaye yatırımıyla sivil üretime yapılan sermaye yatırımı oranının 50/100 olduğunu, bu oranın Japonya'da 4/100, Sovyetler Birliği'nde asgari 122/100, azami 370/100 olduğunu, gerçek rakamın azami orana yaklaştığını hesaplamasına izin vermiştir. Bakınız S. Melman, "Rossiya-ne Weimar", *Vsemirnoe slovo* 8 (1995): 79-80.
- 17) Andrew Janos, "Social Science, Communism, and the Dynamics of Political Change", *World Politics* 44, no. 1 (1991): 81-112; aynı yazar, "What Was Communism?"
- 18) T. H. Rigby, *The Changing Soviet System: Mono-organizational Socialism from Its Origins to Gorbachev's Restructuring* (Aldershot: Edward Elgar, 1990); Alec Nove, "Socialism, Planning, and the One-Party State", T. H. Rigby, Archie Brown ve Peter Reddaway (yay. haz.), *Authority, Power and Policy in the USSR: Essays Dedicated to Leonard Shapiro* (New York: St. Martin's, 1980), 77-97; Walter Connor, *Socialism's Dilemmas: State and Society in the Soviet Bloc* (New York: Columbia University Press, 1988) 5-28.
- 19) Alex Dallin ve George Breslauer, *Political Terror in Communist Systems* (Stanford, California: Stanford University Press, 1970).
- 20) Donna Bahry, Brian Silver, "Intimidation and the Symbolic Uses of Terror in the USSR", *American Political Science Review* 81, no. 4 (1987): 1067.
- 21) Victor Zaslavsky, *The Neo-Stalinist State: Class, Ethnicity and Consensus in Soviet Society*, ikinci basım (Armonk: Sharpe, 1994).
- 22) Moshe Lewin, "Russia/USSR in Historical Motion: An Essay in Interpretation", *The Russian Review* 50, no. 3 (1991): 254-261.
- 23) Zbigniew Brzezinski, "Soviet Politics: From Future to the Past?", Paul Cocks, Robert Daniels ve Nancy Whittier Heer (yay. haz.), *The Dynamics of Soviet Politics* (Cambridge: Harvard University Press, 1976), 337-51; Moshe Lewin, *The Making of the Soviet System: Essays in the Social Theory of Interwar Russia* (New York: Pantheon Books, 1985), 43.

- 24) V. G. Khoros, "Istoricheskij perekrestok sotsializma", V. P. Kiselev ve I. M. Klyamkin, *Sotsializm: protivorechiya sistemy* (Moskova: IEMSS, 1989), 100-101.
- 25) I. M. Klyamkin, "Pochemu pobezhdayut utopii", Kiselev ve Klyamkin, *Sotsializm* içinde, s. 226-228.
- 26) Holland Hunter ve Janusz Szyrmer, *Faulty Foundations: Soviet Economic Policies, 1928-1940* (Princeton: Princeton University Press, 1992), 136-143.
- 27) Aktaran Alec Nove, *The Soviet System in Retrospect: An Obituary Notice*, Dördüncü W. Averell Harriman Konferansı (New York: Harriman Enstitüsü, 1993), 25.
- 28) E. N. Starikov, "Marginaly", A. Vishnevsky (yay. haz.), *V chelovecheskom izmerenii* (Moskova: Progress, 1989), 184.
- 29) Mark von Hagen, *Soldiers in the Proletarian Dictatorship: The Red Army and the Soviet Socialist State, 1917-1930* (Ithaca: Cornell University Press, 1990), 271-325.
- 30) Yuriy Levada (yay. haz.), *Sovetskij prostoj chelovek. Opyt sotsialnogo portreta na rubezhe 90-kh godov* (Moskova: VTsIOM, 1993); Piotr Sztompka, "Civilizational Incompetence: The Trap of Post-Communist Societies", *Zeitschrift für Soziologie* 22, no. 2 (1993): 85-95; Leonid Kosals, *Why Doesn't Russian Industry Work?* (Londra: I. B. Tauris, 1994); V. Zaslavsky, "Contemporary Russian Society and Its Soviet Legacy: The Problem of State-Dependent Workers", B. Grancelli (yay. haz.), *Social Change and Modernization: Lessons from Eastern Europe* (New York-Berlin: De Gruyter, 1995), 45-62.
- 31) Paul Krugman, "The Myth of Asia's Miracle", *Foreign Affairs* 73, no. 6 (1994): 69.
- 32) Von Hagen, *Soldiers in the Proletarian Dictatorship*, s. 326-343; David Holloway, *Stalin and the Bomb: The Soviet Union and Atomic Energy 1939-56* (New Haven, Connecticut: Yale University Press, 1994); Michael Howard, *The Causes of Wars* (Londra: Temple Smith, 1983); Otto Hinze, *The Historical Essays of Otto Hintze*, Felix Gilbert (yay. haz.) (New York: Oxford University Press, 1975), 180-215.
- 33) *Pravda*, 25 Eylül 1946, s. 1.
- 34) William Curti Wohlforth, *The Elusive Balance* (Ithaca: Cornell University Press, 1993), 109.
- 35) Victor Zaslavsky, "From Redistribution to Marketization: Social and Attitudinal Change in Post-Soviet Russia", G. Lapidus (yay. haz.), *The New Russia: Troubled Transformation* (Boulder, Colombia: Westview Press, 1994), 128.
- 36) John A. Hall, *Powers and Liberties: The Causes and Consequences of the Rise of the West* (Berkeley: University of California Press, 1985), 23.
- 37) Bartłomiej Kaminski, "Pathologies of Central Planning", *Problems of Communism* 36 (1987): 88.
- 38) Blair Ruble, "The Social Dimensions of Perestroika", *Soviet Economy* 3, no. 2 (1987): 171-183.
- 39) Bu sürecin mükemmel bir analizi için bakınız N. V. Korovitsyna, *Agoniya sots-modernizatsii: Sud'ha dvukh pokolenij dvukh evropejskikh natsij* (Moskova: Nauka, 1993).

- 40) M. Feshbach ve A. Friendly, *Ecocide in the USSR: Health and Nature Under Siege* (New York: BasicBooks, 1992), 1.
- 41) Ivan Szelenyi, "Eastern Europe in an Epoch of Transition: Toward a Socialist Mixed Economy?", Victor Nee ve David Stark (yay. haz.), *Remaking the Institutions of Socialism: China and Eastern Europe* (Stanford, California: Stanford University Press, 1989), 213-16.
- 42) V. A. Mau, *Ekonomika i vlast': Politicheskaya istoriya ekonomicheskoy reformy v Ros-sii 1985-1994* (Moskova: Delo, 1995), 3-15.
- 43) V. Yaramenko, "Ekonomika khazhestva", *Pravda*, 1 Eylül 1990, s. 1.
- 44) Peter Reddaway, "The End of the Empire", *The New York Review of Books*, 7 Kasım 1991, s. 53-59; Jack Matlock, Jr., *Autopsy on an Empire: The American Ambassador's Account of the Collapse of the Soviet Union* (New York: Random House, 1995).
- 45) R. G. Suny, "Ambiguous Categories: States, Empires and Nations", *Post-Soviet Affairs* 11, no. 2 (1995): 187.
- 46) Waldemar Gurian (yay. haz.), *Soviet Imperialism: Its Origins and Tactics* (Notre Dame, Indiana: University of Notre Dame Press, 1953), 9-10.
- 47) Mark Beissinger, "The Persisting Ambiguity of Empire", *Post-Soviet Affairs* 11, no. 2 (1995): 155.
- 48) Yuri Slezkine, "The USSR as a Communal Apartment, or How a Socialist State Promoted Ethnic Particularism", *Slavic Studies* 53, no. 2 (1994): 414-452.
- 49) Sovyetler'in milliyet politikasını analiz ederken daha önce yayınlanmış çalışmalarına dayandım: V. Zaslavsky, *Das russische Imperium unter Gorbatschow: seine ethnische Struktur und ihre Zukunft* (Berlin: Wagenbach, 1991); aynı yazar, "Nationalism and Democratic Transition in Postcommunist Societies", *Daedalus* 121, no. 2 (1992).
- 50) Seweryn Bialer, *Stalin's Successors: Leadership, Stability, and Change in the Soviet Union* (Cambridge: Cambridge University Press, 1980), 214-216; L. L. Rybakovskij and N. V. Tarasova, "Migratsionnye protsessy v SSSR: Novye yavleniya", *Sotsiologicheskije issledovaniya* 7 (1990): 40.
- 51) Miroslav Hroch, "How Much Does Nation Formation Depend on Nationalism?", *East European Politics and Societies* 4, no. 1 (1990): 115.
- 52) Igor Birman, "From the Achieved Level", *Soviet Studies* 30, no. 2 (1978): 153-171; Joseph Berliner, *Soviet Industry from Stalin to Gorbachev* (Ithaca: Cornell University Press, 1988), 287-288.
- 53) Alistair McAuley, *Economic Welfare in the Soviet Union: Poverty, Living Standards, and Inequality* (Madison: University of Wisconsin Press, 1979); Gertrud Schroeder, "Regional Living Standards", I. S. Koropecy ve G. E. Schroeder, *Economics of Soviet Regions* (New York: Praeger, 1981); Leslie Dienes, "Regional Economic Development", A. Bergson ve H. Levine (yay. haz.), *The Soviet Economy: Toward the Year 2000* (Londra: Allen ve Unwin, 1983).
- 54) Merkezi imparatorluklarda merkez-çevre ilişkilerinin bir analizi için bakınız S. N.

- Eisenstadt, *The Political Systems of Empires* (New Brunswick, New Jersey: Transaction, 1992).
- 55) Alistair McAuley, *Economic Welfare in the Soviet Union: Poverty, Living Standards, and Inequality* (Madison: University of Wisconsin Press, 1979); B. S. Khorev, *Territorialnaya organizatsiya obshchestvak: aktualnye problemy regionalnogo upravleniya i planirovaniya v SSSR* (Moskova: Mysl, 1981).
 - 56) John Gillula, "The Economic Interdependence of Soviet Republics", *Soviet Economy in a Time of Change* (Washington, D. C.: Government Printing Office, 1979), 652; Jan Dellebrant, *The Soviet Regional Dilemma: Planning, People, and Natural Resources* (Armonk, New York: Sharpe, 1986), 52.
 - 57) Martin Spechler, "Regional Development in the USSR, 1958-1978", *Soviet Economy in a Time of Change*.
 - 58) Boris Strugatsky, "Zhit' interesnee chem pisat", *Literaturnaya gazeta*, 10 Nisan 1991, s. 9.
 - 59) A. S. Bruk, V. M. Kabuzan, *Migratsionnye protsessy v Rossii i SSSR* (Moskova: INION, 1991), 108-110; Yu. V. Arutyunyan (yay. haz.), *Russkie: Etnosotsiologicheskie ocherki* (Moskova: Nauka, 1992), 17-87.
 - 60) Mikhail Shirokij, "Perestrojka, natsionalnaya problema v SSSR i russkoe patriotic-heskoe dvizhenie", *Vestnik Russkogo Khristianskogo Dvizheniya* 153 (1988): 192. Bakınız ayrıca Vladimir Balakhonov, "Sokhranenie imperii ili samosokhranenie na puti natsionalnogo suvereniteta-glavnaya natsionalnaya problema russkogo naroda segodnya", *Russkaya mysl*, 23 Haziran 1989, s. 7.
 - 61) N. N. Petro, "The Project of the Century: A Study of National Dissent", *Studies in Comparative Communism* 20 (1987); J. Dunlop, "Russian Nationalists Reach Out to the Masses", *Working Papers in International Studies* (Stanford, California: Hoover Enstitüsü, 1990).
 - 62) Sergej Polyakov, "Ostavit Srednyuyu Aziyu v pokoe", *Strana i mir* 4 (1990): 128.
 - 63) Roman Szporluk, "Dilemmas of Russian Nationalism", *Problems of Communism* 38 (1989).
 - 64) Alexander Motyl, "From Imperial Decay to Imperial Collapse: The Fall of the Soviet Empire in Comparative Perspective", Richard Rudolph ve David Good (yay. haz.), *Nationalism and Empire: The Habsburg Empire and the Soviet Union* (New York: St. Martin's Press, 1992), 37.
 - 65) Yu. Levada (yay. haz.), *Sovetskij prostoj chelovek. Opyt sotsialnogo portreta nu rubezhe 90-kh* (Moskova: VtSIOM, 1993).
 - 66) Motyl, "From Imperial Decay to Imperial Collapse", s. 16.

İKİNCİ KISIM
İMPARATORLUKLARIN ÇÖKÜŞÜNÜN
SONUÇLARI

8

İMPARATORLUĞUN SONUÇLARINI DÜŞÜNMEK

KAREN BARKEY

Sovyet “İmparatorluğu”nun çöküşüyle birlikte imparatorluk incelemeleri yeniden rağbet görmeye başladı, fakat bu rağbet sonucu ortaya çıkan yeni yazının büyük bölümü emperyal çöküşün nedenlerine odaklanıyordu, yirminci yüzyılda etnik gruplar arasındaki çatışmaların sorumlusu olarak göstermek dışında çöküşün sonuçlarıyla ilgili sistematik araştırmalar pek azdı. Birçok akademisyen aceleci davranarak etnik çatışmaları, imparatorlukların gerilemesinin başlıca sonucu olarak tanımladı, emperyal baskının etnik nefreti (manipüle ederken) bastırıldığını ileri sürdü. Bunlara göre bir imparatorluk ortadan kalktığında baskı da kayboluyor, etnik savaşlar patlak veriyordu. Ne var ki bu basit argüman imparatorluğun, ondan doğan çok sayıda devlet üzerindeki çok çeşitli (ideolojik, ekonomik ve siyasi) etkilerini görmezden gelir. Etnik savaş her zaman emperyal gerilemenin sonucu değildir: Etnik savaş çeşitli biçimler almıştır ve imparatorluğun olmadığı ortamlarda ortaya çıkmıştır.

Emperyal gerileme tartışmaları, iki kilit tartışmaya dayanma eğilimindedir: Milliyetçiliğin gelişmesi imparatorlukların çözülmesine yol açmış mıdır açmamış mıdır? Uluslararası güçler, savaş ve sosyoekonomik gerileme nasıl bir rol oynamıştır? İmparatorluğun sonuçlarıyla ilgili buna benzer bir tartışma olmamıştır: Etnik çatışma, içinden çok çeşitli sonuçların çıktığı bir “sihirbaz şapkası” olmuştur. Sonuçta, konferansın bu bölümüne katkıda bulunanlar, üzerinde yürüyecek ortak bir zemin pek bulamadılar; her biri bir sonucu vurgulamayı tercih etti: Örneğin Şerif Mardin emperyal çekirdek bölge ile ondan kopan devletler arasındaki ilişkideki süreklilikler

ve değişiklikleri konu aldı, Rogers Brubaker ise imparatorluk sonrası ortamda göçlere ve “halklar karmasının bozulması”na yoğunlaştı.

Burada, etnik çatışmayı aşırı vurgulamak yerine, imparatorluklar sonrasında ortaya çıkan ulusal devletlerin incelenmesi üzerinde duracağım. İmparatorluk sonrası devirlerde ulus-inşası sürecinin genel özellikleri nelerdi? Daha önce Batı Avrupa’daki ulus-inşası süreçleriyle ne gibi benzerlikleri vardı? İnsanlar milliyetlerini nasıl tanımlarlar? Bir imparatorluğun merkez bölgesinden doğan uluslarla çevre bölgelerinden doğan uluslar arasındaki farklar nelerdir? Yeni doğan ulus-devletler imparatorluktan ulusa neler taşırlar? Emperyal yapının ve siyasi kültürün bazı yönleri emperyal çöküşten sonra da var olmaya devam eder mi, var olmaya devam ederse doğmakta olan yeni devletin gelişimini nasıl etkilerler?

Bugün Sovyetler Birliği’nin çöküşü ve (kendisi de imparatorlukların dağılmasının bir sonucu olan) Yugoslav devletinin dağılmasıyla birlikte birçok yeni ulusal devlet, ulusluklarını tanımlamaya, buna uygun politikalar şekillendirmeye çalışıyor. Birçok bakımdan Osmanlı, Habsburg ve Romanov imparatorlukları sonrasındaki ulus oluşumu süreçlerine benziyorlar, ne var ki batı Avrupa’da, çoğu doğrudan imparatorluk mirasından etkilenmemiş ulus-devlet oluşumları ile aralarında dikkat çekici farklar var. Üstelik batı Avrupa’daki örneklerin asırlar boyunca ulusal birliklerini kurmaya çalışmak gibi bir avantajı da olmuştu.

Batı Avrupa’daki deneyimlerden hareketle geliştirilen kuramlar, modernleşme ve ulus-inşası süreçleriyle ilgisiz olduğu düşüncesiyle etnisiteyi bir kenara iterler. Analistler, ulusun yurttaşları aynı dilde iletişim kurmayı öğrendikçe etnik farklılıkların ortadan kalkacağı, homojen bir ulus doğacağı varsayımında bulunmuşlardır.¹ Bu durum hâlâ birçok etnik-bölgesel hareketin mevcut olduğu Avrupa’da bile tam anlamıyla gerçekleşmemiştir, Batı Avrupa dışındaki milliyetçilik örnekleri açısından yanlış olduğu daha gözle görülür haldedir. Etnisite ortadan kalkmamıştır. Tam tersine ekonomik kalkınma ve siyasi gelişim devam ederken etnik farklılıklar da ayakta kalmışlar, serpilip gelişmişlerdir.

Batı Avrupa deneyiminden hareketle geliştirilen kuramlar ayrıca biri yurttaşlığa biri etnisiteye dayanan, farklı ulus-inşası örüntülerinden doğan, farklı ulus olma biçimleri tanımlarlar. Yurttaşlığa dayalı ulus olma biçimi ulus-inşası sürecinin bütün yurttaşları kapsayacak, zamanla onlara bireysel, siyasi ve sosyal haklar verecek şekilde geliştiği batı Avrupa’ya atfedil-

miştir. Etnik ulus olma biçimi ise Almanya, Doğu Avrupa ve milliyetçiliğe “geç gelen” başka uluslara atfedilmiştir.² Kültürel ve etnik kriterlere dayanarak ulusu tanımlayan, yurttaşlara haklarını veren özel bir ulus olma biçimi olarak tanımlanmıştır. Ulus olma biçimlerindeki farklılıklarla ilgili ciddi açıklamalar yoktur. Açıklamalar çoğunlukla Almanya ve Doğu Avrupa ülkelerinin batı Avrupa’ya karşı hissettiği, onları kendi özgünlüklerine, uluslarına, kültürlerine ve dillerine yoğunlaşmaya, bunları yüceltmeye iten içerleme ve rekabet hislerine yoğunlaşmıştır.

Yerleşik kuramsal modeller üç nedenle uygun olmaktan uzaktır: Öncelikle etnisite bir kimlik imi olarak varlığını hâlâ sürdürmektedir; ikincisi, Doğu Avrupa’da yurttaşlığa ve etnisiteye dayalı ulus olma biçimleri bir arada var olmuştur. Üçüncüsü kuramsal modeller imparatorluk miraslarını dikkate almazlar, çünkü batı Avrupa’daki örnekler bu bakımdan farklıdır. Modern ulus-inşasıyla ilgili olarak Batı’ya dayanarak oluşturulan kuramsal çerçevenin yeniden düşünülmesi gerekmektedir. İmparatorluk sonrası ulus-inşası süreci bu yeniden düşünmeyi gerçekleştirmemiz için bize mükemmel bir fırsat sunuyor. Birbirlerine komşu olan geleneksel imparatorluklara (Osmanlı, Hasburg, Rus imparatorlukları ve Sovyetler Birliği) odaklanarak, onları İngiliz ve Fransız imparatorlukları gibi deniz aşırı sömürge imparatorlukları ile ancak yüzeysel olarak karşılaştırarak böyle bir yeniden düşünme girişiminde bulunuyoruz.

Emperyal geçmişin mirası

Bir imparatorluğun çöküşü onun ardından gelişen siyasi oluşumlara çeşitli miraslar bırakır. Bu miras sosyal ve ekonomik yapılar, belli bir niteliği ve kuvveti olan devlet kurumları, belli bir elit takımı, demografi ve genel bir siyasi kültürel mirası kapsar. Bir imparatorluk devrimle yıkılmamışsa eğer, sosyal yapısının büyük bölümü imparatorluk sonrası bağlamda yeniden üretilir. Bu kitapta incelenen imparatorluklardan ikisi Osmanlı ve Habsburg imparatorlukları bu sürekliliğin mükemmel örnekleridir.

Osmanlı imparatorluğu asırlar boyunca süren denetim sayesinde (en azından Balkanlar ve Anadolu’da) bir aile çiftliğinde yaşayan bağımsız ve güçlü köylülere dayalı az çok tektip bir tarımsal sosyal yapı yaratmıştır.³ Birçok ülkenin imparatorluk sonrası siyaseti açısından bu sosyal yapının sonuçları güçlü bir köylülüğün ısrarla varlığını sürdürmesinin ötesine geç-

miştir; zira toprak sahibi bir aristokrasinin bulunmaması (Romanya hariç) ulus-devlet inşasının dinamiklerini bir hayli farklı kılmıştır. Maria Todo-rova kısa süre önce güçlü bir köylülüğün Balkanlar'da "yaşayan bir miras" olmadığını, zira imparatorluk sonrası dönemde siyasetçilerin hiçbirinin köylü haklarını savunmadığını ileri sürmüştü.⁴ Gelgelelim mesele siyasetçilerin köylülükle başa çıkıp çıkmamasından öteye gidiyordu; Osmanlı İmparatorluğu geride köylünün köylü için üretim yaptığı, tarıma dayalı bir üretim sistemi bırakmıştı. Bunun kapitalizmin ilerlemesi açısından bazı sonuçları olacaktı (kentsel gelişim gibi başka etkenlerle birlikte).

Habsburg İmparatorluğu yararlı bir karşılaştırma yapmamızı mümkün kılar. Burada yapısal miras daha farklıdır, daha büyük bir çeşitlilik barındırır. Bağımsız köylülerin kural olmamasının yanı sıra, köylüler üzerinde güçlü bir ekonomik ve siyasi denetimi olan güçlü bir aristokrasi de yaygındı. Aslında Habsburg topraklarında serflik zorunluluğu 1848'de resmen kaldırıldı, bunun hemen hemen her yerde, soyluların, ender olarak da serpilmekte olan sanayiciler ve kapitalistlerin hakimiyetindeki kırsal kesimdeki zayıf sosyal sınıflara yararı dokundu. Macaristan gibi bir ülkede, aristokrasinin siyasete hakim olma biçiminin kısmen emperyal sosyal yapının bir sonucu olduğuna kuşku yoktur. Bohemya'da sanayileşme tekstil üretiminin bir sonucuydu, kırsal kesimde gerçekleşen tekstil üretimi zenginliğini artırmaya hevesli bir aristokrasi tarafından teşvik edilmişti. Bohemya toprakları modern kalkınma için farklı fırsatlar sunuyor olsalar da burada da toprak sahibi güçlü bir aristokrasinin varlığı görmezden gelinemez. Genel olarak bakıldığında, yoğunluk bakımından aralarında görülen farklara rağmen, Habsburg ve Osmanlı İmparatorlukları'nın halefi olan devletlerin çoğu, ekonomik kalkınmalarını engelleyen (kuvvet ve bağımsızlıkları bakımından aralarında farklar olan) geniş bir köylü kesimi ve yeterince gelişmemiş şehirler miras almışlardı.⁵ Fischer-Galati'nin işaret ettiği üzere köylülük Doğu Avrupa'nın tamamında önemliydi, çünkü imparatorlukların halefi olan devletlerin uğraşmaları gereken kilit önemde sosyoekonomik meselelerden biri topraklar ve toprakların yeniden dağıtımıydı.⁶

Osmanlı tarih yazımındaki en eski konulardan biri güçlü ve bürokratik bir devletin bıraktığı miras olmuştur. Osmanlıcıların çoğu bunu, imparatorluğun kuvvetli miraslarından biri olarak görse de Balkan ve Arap tarihçiler devraldıkları büyük ölçüde etkisiz bürokratik gelenekten şikayet etmişlerdir. Başka birçok akademisyenin sözlerine benzer şekilde Özbudun,

“o devrin standartlarına göre makul ölçüde etkili olan, toplumsal kuvvetler karşısında son derece büyük bir özerkliğe sahip, Osmanlı siyasi kültüründe merkezi ve son derece değerli bir yeri olan güçlü ve merkezi bir devlet”ten bahseder.⁷ Temsil kurumlarından yoksun, uzun süreli bir güçlü merkezi devlet geleneği Osmanlı sonrasında ortaya çıkan birçok ulusta demokrasi-nin gelişimini engellemiştir. Öte yandan İslam ile devletin karmaşık ilişkisi-nde görüldüğü üzere, Osmanlı İmparatorluğu geride karmaşık bir siyasi kültürel miras bırakmıştır. Osmanlı İmparatorluğu bir İslam imparatorlu-guydu, ama devlet ile dinin belli ölçüde birbirinden ayrı olmasına da izin vermişti; Şerif Mardin’in açıkladığı üzere, “Osmanlılar İslam’ı idari amaç-larla devreye sokmuşlar”, böylece dinin ve sekülerliğin gündelik hayatta birbirine karışmasını sağlamışlardı.⁸ Siyasi kültürün bu yönü, İslamcı hare-ketlerin ancak yakın zamanda meydan okumaya başladığı kuvvetle seküler bir Türkiye’nin oluşmasına katkıda bulunmuştur.

Habsburg İmparatorluğu’nun siyasi mirası, Osmanlı’ninkine aynı ola-mazdı, çünkü kuvvet bakımından Osmanlı’ninkine benzer merkezi bir bürokratik devleti hiç olmamıştı. Batı Avrupa’daki örüntüye daha yakın olan Habsburg hanedanlığı feodalizmin kuvvetleriyle iktidarı paylaşmış, iktidar için savaşmıştı. Daha sonraları daha mutlakiyetçi bir rejim kuruldu-ğunda bile, 1867 sonrasında üç hükümetin birden iktidarda olmasıyla bir tür adem-i merkezîyetçilik kurumsallaşmıştı.⁹ Bunun bir sonucu olarak, Habsburg İmparatorluğu’nun haleflerinde daha uysal bir devletçi gelenek görürüz. Fakat güçlü bir devletin yokluğu, halef devletlerde demokrasi ör-neklerinin daha fazla olmasına yol açmamıştır; çünkü Habsburgların geniş kapsamlı siyasi kültürünün kökleri “kiliseci ve monarşik paternalizme” uzanıyordu.¹⁰

İmparatorlukların siyasi miraslarını inceleyebilmek için, onlardan sonra ortaya çıkan devletlerde ayakta kalan idare ve denetim kurumlarını titizlik-le incelememiz gerekir. Fakat emperyal elitlerin varlığının ve sürekliliğinin de izlerini sürmeliyiz. Merkez ile çevre arasındaki dolaylı yönetimin dayan-dığı kurumsal düzenlemeler, modern ulus devletlere dönüşümü gerçek-leştirecek elitlerin özelliklerini ve ne derece öne çıktıklarını belirlemiştir. İmparatorluğun sosyal yapısı becerikli grupların belirlenmesini sağlarken, siyasi düzenlemeler güçlü liderleri görebilmemize katkıda bulunur. Bütün imparatorlukların bıraktığı elit grup mirası, dolaylı emperyal yönetimin niteliğinde görülebilir.

İmparatorluklar, bir başka düzeyde, belirli bir demografik ve etnik miras da aktarırlar. “Demografik cerrahi” politikaları uygulamış olsunar olmasınlar incelediğimiz dört imparatorluğun hepsinde de etnik bir karışım ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla bu imparatorlukların dağılmalarının en sık rastlanan sonuçlarından biri de “mutsuz” etnik karışımların keşfedilmesi olmuştur, imparatorlukların gururu olan etnik mozaikler yükümlülük haline gelmiştir. Brubaker’ın gösterdiği üzere, bunun ardından, nüfus mübadeleleri, zorunlu göçler ve (genellikle üçüncü bir uluslararası güçle müzakere edilen) arazi aktarımları yoluyla, önceden karışık olan nüfusları homojenleştirme amacıyla bir “etnik karışımın ayrıştırılması” süreci başlatılmıştır. Örneğin Yunanistan ve Türkiye devletlerinin ulusallaştırılması için böyle bir homojenleştirmeye başvurulmuştur. Etnik karışımın bu şekilde ayrıştırılmadığı yerlerde de çekirdek bir etnik grup diğerlerine baskın çıkma eğiliminde olmuş, böyle bir durumda çekirdek etnik grup ile diğer azınlık grupları arasındaki çatışma kendisini yeniden üretmiştir.

Standart anti-empyralist çizgi, imparatorlukların etnik grupları manipüle ederek etnik nefrete neden olduğunu, etnik nefretin de imparatorlukların çöküşü sonrasında tam bir kapışma halini aldığını söyler. Bu gibi argümanların çoğu imparatorlukların, etnik grupları manipüle ederek, onları yeniden iskan ederek, etnik olarak karma bölgeler yaratarak etnik çatışmalara zemin hazırladıklarını ileri sürer.¹¹ Grupların farklı mesleki becerilere sahip olduğu dikkate alınırsa, etnik farklılıkların manipülasyonu bir ölçüde gerçekleşmiştir. İmparatorlukların nüfus yapıları ve topraklarıyla ilgili amaçları da onları çeşitli bölgeleri yeniden nüfuslandırmaya, çeşitli grupları yerlerinden etmeye, böylece baştaki etnik denge ve karmayı değiştirmeye itmiştir.

Ne var ki bugünkü etnik nefretlere bir cevap ararken, eski devirlerdeki bu manipülasyonlara bakmanın pek anlamı yoktur.¹² Bu tür politikalara rağmen imparatorluklar, özellikle de Habsburg ve Osmanlı imparatorlukları, ömürlerinin çok büyük bir bölümü boyunca cemaatler arası şiddetli çatışmalardan uzak olmuşlardır. Aslında, imparatorluklar uzun asırlar boyunca etnisite, din ve dilin fazla ulusal içerik taşımadığı siyasi sistemler olmuşlardır. Bu durum, dil ve etnisiteyle ilgili olarak ancak on sekizinci yüzyılın başlarında değişmeye başlamıştır. Bu tarihten önce insanlar diller arasında rahatça gidip gelebiliyor, farklı cemaatler içinde nispeten kolayca etkileşim içinde bulunabiliyorlardı.¹³

Buradan hareketle modern etnik çatışmaları açıklamak için imparatorlukların etnik çeşitliliğine bakmanın işe yaramayacağını söyleyebiliriz. Daha çok, imparatorlukların bıraktıkları miraslar bağlamında yeni ulusallaştırıcı devletlerin politikalarını incelememiz gerekiyor. Chirot'nun ikna edici bir biçimde savunduğu üzere ulus-inşasının zamanlamasına, bu girişim için gerekli olan kültürel birliğe de dikkat etmemiz gerekiyor. Chirot'nun analizine göre ancak çok az sayıda Batı Avrupa ve Doğu Asya ulus-devleti ulus inşasında başarılı olmuştur. Bunların hepsinde de modern devletlerin kurulması öncesinde en azından elitler düzeyinde uzun süren kültürel birlik dönemleri gözlenmiştir.¹⁴

Tarihsel geçmişleri, geçirdikleri emperyal hakimiyetin süresi ne olursa olsun yeni ortaya çıkan ulus-devletlerin hepsi de ulusallaştırmayı hedefliyordu. Öncelikleri ülkelerinin sınırları içinde (ya da dışında) bir ulus tanımlamak ve mensuplarına zorlayıcı bir milliyet düşüncesi dayatmaktı. Milliyet yeni devletin en önemli projesidir. Tarihin önemi pek yoktur. “Geleniğin icadı” ve milliyet mitleri tarihe ille de saygılı olmaz.¹⁵ Gerekli olduğunda elitler imparatorluk öncesi tarihe dönerler ve ulusal sembollerini, efsanelerini istedikleri biçimde derleyip toplarlar. O halde ulus-inşaa edenlerin uluslarını tanımlama biçimlerine, kullandıkları araçlara, benimsedikleri politikalara bakmamız gerekiyor.

İmparatorluktan Ulusa

Yirminci yüzyılda bir imparatorluğun son bulmasının en belirgin sonucu, merkez ve çevre bölgelerden oluşan çok etnili, çok dilli geniş bir topluluğun ulus-devlet olmaya can atan çok sayıda küçük ülkeye bölünmesi olmuştur. Yapısal bakımdan bu durum, bir emperyal devletin çözülüp emperyal olmayan birçok devletin oluşması anlamına geliyordu.

Bu ulus-devletler kalkınma süreçlerine, imparatorluktan miras aldıkları farklı yönleri kattılar. Öncelikle, imparatorlukta nerede yer aldıklarına bağlı olarak imparatorluktan farklı şeyler miras almışlardı. İmparatorluk topraklarının merkez bölgesinde kurulan bir ulus-devletin (bakiye devletin) mirası, çevre bölgelerden kopan bir ulus-devletin devraldığı mirastan farklı olacaktır. İkincisi, ulus-devletler farklı yollardan, farklı programlarla, farklı tabanlara hitap ederek devletin dümenine gelmiş elitlerle yönetilir. Üçüncüsü, ulus-devlet elitlerinin güç ve verimlilik bakımından birbirin-

den farklı durumlarda bulunan, miras alınan imparatorluk kurumlarıyla mücadele etmeleri gerekmiştir: Bir “devlet aygıtları” bazen olmuştur, bazen olmamıştır. Dördüncüsü, bu elitlerin ekonomik kalkınma ve sanayileşme düzeyleri arasındaki eşitsizliklerle boğuşmaları gerekmiştir. Son olarak, imparatorluktan devralınan bütün bu yapısal mirası sarmalayan şey, bu yapının yüzyıllar içinde evrilmiş bir siyasi kültüre sahip olmasıdır. Bu mirasın ne kadarının ulus-devlette devam ettiğini ölçmek zordur, ama hesaba katılması gerekir.

Bakiye devletler açısından imparatorluk ile ulus arasındaki süreklilik devlet aygıtındadır. Türkiye ve Avusturya gibi örneklerde, devletin dizginlerini ellerinde tutanların milliyet politikalarını belirlemesi, imparatorlukların çevre bölgelerinde ortaya çıkan başka birçok ulus-devlette olduğundan daha kolay olmuştur. Keyder’in bu kitaptaki başka bir makalede gösterdiği üzere merkezileştirici elitlerin devlet aygıtını kontrol etme şansı daha fazladır. Güçlü bir ideolojiye dayandıkları ölçüde destek toplayabilir, yeni bir ulus devletin inşasına doğru ilerleyebilirler.

Çevre bölgelerdeki ulus-devlet olma yolundaki devletler, sonunda mutlaka güçlü bir devlet aygıtına ya da imparatorluk mirası olarak, iyi tanımlanmış bir dizi kuruma sahip olmazlar. Yine de elitlerin rolleri, çeşitli yetenekleri ve seferber etmeye yönelik eylemleri ulus olmaya giden yolu belirler. Bakiye devlet imparatorluktan devraldıkları itibarıyla çevre bölgelerden daha özgüvenli, daha birleşik olur, gücünü önceki devirlerdeki emperyal hakimiyetinden alır; daha gelişmiş kurumları ve devlet aygıtı vardır. Böyle açıkça tanımlanmış kurumları olmayan, genellikle de egemen altında olmayı miras almış çevre bölgelerse, birliğin ve dayanışmanın sağlanmasına yönelik en iyi araç olarak etnik milliyetçiliğe yüzlerini dönmeye eğilimlidirler.

Süreklilik ve Bakiye Devletlerin Krizi

Bu kitabın konu aldığı toprakları bitişik geleneksel imparatorluklarda, hem merkez hem çevre bölgeler birbirlerinden kopmalarıyla birlikte dönüşmüşlerdir. Oysa Eric Hobsbawm’un savunduğu üzere deniz aşırı sömürge imparatorlukları, merkez bölgelerinde geleneksel imparatorlukların merkez bölgelerinin geçirdiği ağır değişiklikleri geçirmemişlerdir. Hobsbawm geleneksel imparatorluklarda merkez ile çevre bölgeler arasındaki bölünmelerin daha az seçilebilir olduğu, aynı zamanda merkez ile çevreyi birbirine

bağlayan “az çok tutarlı bir iç ilişkiler ağı” olduğu düşüncesine katılır. Sömürge imparatorluklarında merkez ile çevre bölgeler arasındaki mesafeler de önemlidir: Sömürge imparatorluklarında merkez ile çevre bölgeler arasındaki bölünme daha açıktır, merkez kendi kimliğine sahip organik, sınırları belli bir birliktir. Britanya İmparatorluğu örneğinde sömürgelerde “biz” ve “onlar” arasına çizilen sınır İngiliz olanın tanımlanmasını sağlıyordu.¹⁶ “Biz”in kimi ifade ettiği konusunda pek kafa karışıklığı yoktu.

Geleneksel imparatorluklarda üst üste binen, örtüşen çok sayıda denetim ve egemenlik biçimi, merkez ile ona bitişik olan çevre bölgeler arasındaki aracı yapıların çok çeşitli biçimlerde iç içe geçmiş olması, bu gibi ayrımları o kadar belirgin kılmaz. Denetim biçimlerinin çok incelikli olduğu bu ortamda, geleneksel imparatorluklarda birçok kimlik gelişmiş, her biri diğerlerinin yanında var olmuş, ancak özel durumlarda öne çıkmışlardır: Dinsel, ulusal, sınıfsal ve bölgesel kimliklerin hepsi bir arada var olmuştur. Sömürge imparatorluklarında bir merkez bölge ve bir sömürge ülkesi kimliğinden bahsetmek nispeten kolay olsa da geleneksel imparatorluklarda bu kadar açık ayrımlar yapmak mümkün değildir. Dolayısıyla imparatorluklar parçalara ayrıldığında sonuçların hem merkez hem çevre bölgeler için yıkıcı ve karmaşık etkileri olmuştur.

Osmanlılar, Habsburglar ve Sovyetler Birliği çöküşten sonra çabucak bakiye devletler haline geldiler; toprakları küçülmüştü, emperyal ideolojileri artık bir anlam ifade etmiyordu, ekonomileri geriliyordu. Bu geleneksel imparatorlukların merkez bölgeleri bozulma ve çöküşleri sırasında yapısal kesintilerin yanı sıra (bugünkü terminolojiyle söylersek) “kimlik krizleri”yle de karşı karşıya kaldılar. Her biri karşı karşıya kaldığı krizle farklı biçimlerde başa çıktı. Osmanlı-Türk merkezi emperyal kimliğinden çabucak vazgeçerken, Rus merkez bir emperyal ideolojinin yerine bir yenisini geçirdi. Çarlık Rusyası ile Sovyet imparatorluğu arasında bir süreklilik vardı, ikisi de Rus merkezin ürünleriydi. Habsburg İmparatorluğu’nun eski merkezi Avusturya ise 1918 ile 1920 arasında Almanya ile birleşmeye çalıştı.

Elit siyaseti bakiye devlet ideolojisi ve politikalarına zemin hazırlar. Örneğin on dokuzuncu yüzyıl sonunda Osmanlı elitleri, imparatorluğun büyük yapısal dönüşümler geçirmesi gerektiğini gayet iyi biliyorlardı, ama bu değişikliklerin neler olması gerektiği konusunda aralarında görüş ayrılıkları vardı. Çağlar Keyder, Jön Türkler’in kazanan stratejisinin imparatorluğun (ve ondan sonra gelen devletin) siyasi manzarasını tümünden değiştirdi-

gini göstermiştir. Onların yerine liberaller kazansalardı, onların ekonomik ve siyasi liberalizm, idari adem-i merkeziyet gündemleriyle Türk siyasetinin izleyeceği yol hayli farklı olabilirdi. Merkezci bir örgüt olan İttihat ve Terakki Cemiyeti milliyetçi bir tabanı cezbetmekle kalmamış, tereddütsüz bir şekilde üniter bir devleti şekillendirmişti.

Rusya'nın bir dönüm noktasında olduğu, Çeçen savaşı ve 1995-96'daki seçimlerden açıkça anlaşılmaktadır. Çokuluslu demokratik bir ülkeye mi dönüşecek yoksa eski Sovyet sınırlarına mı dönecek, bunlar Rus elitlerinin sürekli tartıştığı meselelerdir. Demokrasi, komünizm, piyasa ekonomisi, aşırı etnik söylem, bütün bunlar istikrarlı ve güvenilir bir kimlik arayışının birer parçasıdır.

Emperyal söylemdeki farklılıkların, bakiye devletlerde saldırgan tutumların varlığı ya da yokluğunun nereden kaynaklandığı da ilginç bir sorudur. İmparatorluklar ne kadar hızlı çökerse merkezin de militanlığı benimsemiş ihtimalinin o kadar fazla olduğunu savunabilir miyiz?¹⁷ Bu açıklama Sovyet ve Osmanlı örneklerine uysa da genelleştirilemez. Emperyal merkezler alternatif kimlik ve sadakat biçimleri bulabildikleri sürece uyum sağlarlar. Osmanlı devleti, tarihsel Türk başkentinden yeni bir kimlik çıkarmış, Avusturya bakiye devleti ise, sınırlarının ötesine yönelerek güçlü bir Alman oluşumuyla özdeşleşmeye çalışmıştır.

Merkez ile çevre bölgelerin ayrılması genellikle kaynakların eşitsiz olarak dağılımını da içerir. Geleneksel imparatorluklar zaman içinde, kaynakların eşit dağılımı ihtiyacını engelleyen bütünlüklü bir iç ilişkiler ağı oluşturmuşlardır. Merkezdeki bölgeler çevre bölgelerin kaynaklarını alarak gelişmiştir, çevre bölgelerin büyük bölümü önceki dönemlerde tarımla, madencilikle ve başka alanlarla ilgili ihtiyaçları karşılamak üzere imparatorluk topraklarına dahil edilmişlerdir. Bu yüzden imparatorluklar eşitsiz bir biçimde gelişmişlerdir. Bazı çevre bölgeler sanayileşmiştir (Habsburg yönetiminde Bohemya gibi), bazıları da güçlü ticaret merkezleri haline gelmiştir (Osmanlı yönetiminde Yunanistan gibi). Rusya örneğinde on sekizinci ve on dokuzuncu yüzyıllarda merkez ile çevre bölgeler arasındaki gelişme farklılıkları, merkezi, Baltık devletlerinin Alman elitlerini taklit edecek örnekler olarak görmeye zorlamıştır. Bugün, Sovyetler Birliği'nin dağılması sonrasında, benzer bir asimetrik karşılıklı bağımlılık, eski emperyal merkez ile çevre bölgeler arasındaki dengesiz ilişkide kendisini göstermektedir. Çevre bölgelerdeki yeni devletler temel hizmetler için Rusya'ya ba-

gımlı kalmış, genellikle de bunun karşılığını başlıca ihracatlarını Rusya'ya yönlendirerek ödemişlerdir. Minsk Otomotiv Fabrikası bu tür bir karşılıklı bağımlılık örneğidir, burada üretilen ağır yük kamyonlarının bütün parçaları artık Rusya dışında kalan bir bölgeden gelmektedir. İmparatorluğun çökmesi, on beş tane bağımsız cumhuriyetin kurulmasından sonra bu kadar çok ülkeden mal almak pratik olarak imkansız bir hal almış, sanayi süreçlerinin elini kolunu bağlamıştır. Bu tür sorunlar devlet arası husumete, rekabete ve çatışmaya yol açmıştır, yol açmayı da sürdürecektir.

Çatışmaların çok çeşitli nedenleri olsa da imparatorlukların merkezinden uluslaşarak çıkan devletler, çevre bölgelerdeki devletlere kıyasla, yurttaşlığa dayalı siyaset biçimlerine daha güçlü bir eğilim göstermişlerdir. Ulusal siyasette etnik söylemlerin var olduğuna, önemli bir rol oynadığına hiç kuşku yoktur. Fakat genel olarak bakıldığında güçlü devletin öncülüğünde yurttaşlığa dayalı, asimilasyoncu, bazı örneklerde de liberal, federalist bir söylem teşvik edilmiştir. Bu durum Avusturya ve Türkiye için kesinlikle geçerlidir. Türkiye'de Kurtuluş Savaşı'nın sonuna gelindiğinde güçlü devletçi elitler Fransız tarzı devletin güdümünde ulusal birleşme ve asimilasyon programları benimsemişlerdi. Bakiye Türkiye'de önemli azınlık gruplarının bulunmaması da bu girişimlerinde onlara yardımcı oldu. Birinci Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşı sonrası Ermeniler ve Rumlar bertaraf edildiler, Kürtler arasındaki muhalefet de çabucak bastırıldı. Türklerin tersine çok daha heterojen bir nüfusla karşı karşıya kalan Macarlar da devlet güdümünde, yurttaşlığa dayalı benzer bir asimilasyoncu program uyguladılar. Trianon'dan sonra Macaristan yüzde 90 Macar olmuşa da ulus-inşa sürecinin ilk aşamalarında öyle değildi. Macar elitleri sağlam bir devletin dizginlerini ellerinde tutuyorlardı; İkili Monarşi'nin çok öncesinden beri Macaristan aristokrasisinin asırlardır sahip olduğu özel statünün mirasıydı bu devlet; bu elitler Macarlaşmayı Macaristan devletine asimilasyon politikası olarak yürüttüler. Türkleştirme gibi Macarlaştırma ekonomik kalkınmayla birlikte yürütüldüğü bölgelerde başarılı olmuşa da ciddi çatışmaları da beraberinde getirmişti.

Genel olarak bakıldığında bu geleneksel imparatorlukların merkezinden uluslaşarak doğan devletler iyi örgütlenmişlerdir; artık coğrafi olarak sınırlanmış olsalar da işleyen kurumları ve elitleri vardır. Etnik milliyetçi repertuarların elde hazır bulunmasına karşın, asimilasyoncu, kapsayıcı bir ulus olma hayalini benimsemeleri daha muhtemeldir.

İmparatorluğun Çevre Bölgelerinde Ulusal Devletlerin Oluşumu

Çevre bölgelerde, yeni uluslar hemen bağımsızlıklarını ilan etmişler, merkeze nazaran daha yüksek ahlaki gerekçelere yaslanmışlardır. Toprakları içinde azınlıklarla baş başa kaldıkları dikkate alınırsa, merkez bir etnik grup ile azınlıklar arasındaki emperyal hakimiyet ilişkisini taklit etmişlerdir. Yine de kendilerinden emin bir tavırla demokrasi ve kendi kaderini tayin hakkı peşinde olan *ulusal* devletler olduklarını iddia etmişlerdir. Bu yeni ulusal devletlerin söylemi güçlü uluslaştırıcı öğeleri korumuştur; bu dil bu devletlerin imparatorluk karşıtı mücadelelerinden, karşı karşıya kaldıkları ekonomik zorluklardan ileri geliyordu. Brubaker'ın betimlediği üzere bu devletlerde “milliyetçilik ayrı bir hareket olmak yerine siyasetin bir ‘veçhesi’ haline gelir, hem resmi politikaları hem gayri resmi pratikleri kucaklar, devletin hem içinde hem dışında var olur.”¹⁸ Ayrıca etnisite de siyasetin bir veçhesi haline gelir, hâlâ kırılğan olan ulus-devleti bütünleştirmekte kullanılır.

İmparatorluktan bağımsız olma söylemi, ulusu birleştirme amacına hizmet etmiş, devletleri ve nüfusları ulus-inşa etme hedefi etrafında bir araya getirmiştir. İmparatorluğa muhalefet, Habsburg ve Osmanlı imparatorluklarından doğan devletlerin ideolojik yakıtı olmuştur. Bu söylem, tarihte (çoğunlukla dinin savunucuları olarak) şanlı bir geçmiş, ortak bir etnik ve dilsel mirası, ayrı bir halk olunduğunu gösteren başka imleri kapsıyordu. Ulus olma etnik terimlerle algılanıp dile getiriliyordu, politikalar da etnik bütünleşmenin bir sonucu oluyordu.

Çevre bölgelere ulus-inşasının etnik biçimlerinin hakim olduğu görüşünün iki yönden düzeltilmesi gerekir. Öncelikle çevre bölgeler ulusluğun hem etnik hem yurttaşlık temelinde anlaşıldığına dair emareler gösterir. Farklı elit gruplarının, farklı siyasi konumlar ve platformların temsil ettiği bu anlayışlar bir arada var olmuşlardır. Örneğin Yunanistan'da yurttaşlığa dayalı ulus olma anlayışının liderleri ile etnisiteye dayalı ulus olma anlayışının liderleri arasında ciddi bir çekişme vardı. Yunan siyasetinde yurttaşlığa dayalı anlayışı savunan cepheyi Yunan Bağımsızlığı'nın eski muhafızları, tüccarlar ve devlet adamları temsil ediyordu. Alt düzey din adamları ve sıradan halkın temsil ettiği etnisiteye dayalı anlayış cemaati, Türk işgalciden farklı olmayı vurguluyordu. Bu gruplar arasında Yunan ulusunun

tanımlanmasıyla ilgili çatışmalar olmuş, bu çatışmalar Yunanistan'ın irrédantist siyasi ilkesi Megali İdea'nın, Büyük Yunanistan hayalinin doğmasını sağlamıştır.

İkincisi, bu yeni devletlerde ulus olma ve ulusallaştırma politikalarında bir tektiplik söz konusu değildi; bu iki imparatorluğun çevre bölgelerinde ortaya çıkan devletlerde hem ulusal kendiliğin kavranışı hem de ulusallaştırma politikaları konusunda farklılıklar gözleniyordu. Bu devletlerin bazıları açıkça daha kapsayıcı ulus ve yönetim şekli tanımlarına meylediyor, bazılarıysa kültürel, dilsel ve dinsel ayırıcı özelliklerine sarılmayı sürdürüyorlardı. Çekoslovakya yurttaşlığa dayalı ulus olma anlayışına en fazla eğilim gösteren devletler arasındaydı, Romanya ise etnik ulus olma anlayışına en yatkın olanlar arasında yer alıyordu. Bulgaristan esasen yurttaşlığa dayalı bir ulus olma anlayışı izlemişti. Yunanistan ise iki anlayış arasında salınıp durmuştu. Anlayışları ve politikaları bakımından bu ülkeler arasındaki farklılıkları ayırt etmenin en iyi yolu yurttaşlık kanunlarına bakmaktır. Habsburg ve Osmanlı imparatorluklarını izleyen devletlerin hepsi de yurttaşlık kanunları kabul etmişlerdi ve bu kanunlar çok kapsayıcı olmakla çok dışlayıcı olmak arasında uzanan geniş bir yelpaze oluşturuyordu. Bu devletler ülkelerindeki etnik karışımı da farklı ölçülerde ayırtmışlardı. Bu devletlerin dil politikalarına, ekonomik kalkınma programlarına, toprak reformu programlarına, siyasetin ulus olmayı şekillendirdiği başka alanlara bakarak aralarındaki daha ince farklılıklar tespit edilebilir.¹⁹ Bu farklılıklar Sovyetler Birliği sonrası bağlamda çok daha açıktı; Sovyetler'in eski çevre bölgelerindeki devletler ulus olmaya dair çok farklı tanımlar benimsemişler, çok farklı kalkınma yollarına girmişlerdi. Letonya ve Estonya yurttaşlığın etnik olarak tanımlanmasının uç örneklerini oluştururken, Ukrayna, Litvanya ve Kazakistan yurttaşlığa dayalı ulus olma modellerini benimsemişlerdi.²⁰

Eskinin "etnik anlayışa bağlı doğu"- "yurttaşlık anlayışına bağlı batı" ikiliği geçerli değildir, çünkü her iki kültürün de hem yurttaşlığa hem etnisiteye dayalı bileşenleri vardır. Genel olarak bakıldığında Batı Avrupa'daki örnekler yurttaşlığa dayalı anlayışa eğilimli olmuşlardır; imparatorluk sonrasındaki devletler bu iki anlayış arasında gidip gelmiş, nihayetinde birçoğu ulus olmayı etnisiteye dayanarak tanımlamayı benimsemişlerdir. İmparatorluk sonrasında ortaya çıkan devletlerin daha istikrarsız bir siyasi kültürü olmasını nasıl açıklayabiliriz?

Geçmişte bu soruya verilen cevaplardan biri imparatorlukların etnik politikalarına dayandırılıyordu. Argüman şöyle devam ediyordu: İmparatorluklar, cemaatler arasındaki etnik veya dinsel farklılıkları birbirine karşı kullanarak yönettiklerinden, imparatorluk sonrasında ortaya çıkan devletler de yeni uluslarına karşı benzer bir siyaset tarzını benimsemişlerdir. Fakat imparatorluktan ulus olarak çıkılan örneklerin hepsinde de etnik temele dayanıldığını söyleyemeyiz. Ayrıca imparatorluk sonrası dönemin siyasetçileri siyasetteki demokratik, yurttaşlıkla ilgili seçeneklerin gayet farkındaydılar; hatta bazıları zor koşullara rağmen bu seçeneklerin peşinden gitmişti. Örneğin Macar liderleri arasında Lajos Kossuth (1802-1894) Avrupa söyleminden haberdar olmakla kalmıyor, bunu Macaristan'a uygulamaya da can atıyordu; Macaristan, Fransız tarzı bir ulus-devlet inşası modelini güçlü bir devlet kontrolüyle birleştiren bir ülke oldu. Başka siyasetçiler de Batı Avrupa'nın hoşuna gitmek gerektiğinde, yüzeysel olarak bu politikaları benimsiyorlardı. Bu yüzden etnik seçeneğin tek seçenek olduğunu düşünmek akla yatkın değildir.

Elitler ve kurumsal gelişme, bu soruya, kısmen de olsa bir başka cevap verir. Geçmişteki örneklerde bu değişkenler iş başında olmuş gibi görünmektedir, ama Sovyetler Birliği sonrası ulus-inşası süreçlerinin açıklanmasında o kadar işe yarar değillerdir. İmparatorluk sonrası dönemde bazı devletlerin elitlerin başını çektiği güçlü bağımsızlık hareketleri sonucu egemenlik kazanmışlardı; başka bazı devletlerin elitleri nispeten zayıftı, buralarda sözünü etmeye degecek bir bağımsızlık hareketi de yoktu. Güçlü elitler ve iyi gelişmiş siyasi kurumlar bir araya geldiğinde, ulus-inşası Fransız modeli çerçevesinde güçlü bir üniter devletin himayesinde ilerlemiştir. Zayıf elitler, imparatorluğun dağılması sonucu bağımsızlık kazanıyorlardı, ama ulus-devlet inşasının taleplerini gerçekleştirecek yetiye sahip değildiler. Siyasi elitlerin zayıf olduğu yeni ülkelerde, çoğu kez bir ulus-inşası yöntemi olarak etnik seferberlik teşvik edilmiştir. Güçlü bir devlet aygıtının, yeterli kurumsal mirasın bulunmadığı bir ortamda, elitlerin, bir ulus olma hissini harekete geçirebilmek için dayanacağı, etnik farklılıklar ve algılanan adaletsizlikler dışında pek az şey vardır. Gellner, bu tür bir milliyetçiliğin tam bir kurumsal boşluğun olduğu ortamlarda ortaya çıktığını da savunmuştur.²¹ Kurumsal anlamda siyaset işleyemez, bu nedenle de etnik siyaset bir seferberlik aygıtı haline gelir. O halde bu durum imparatorluğun yapısal mirasının çok küçük olduğu durumlarda ortaya çıkar; fakat Sovyet

imparatorluğunun kurumsal mirası çok küçük olmaktan uzak olduğu için, halef birçok devletin etnik siyasetini anlamak güçtür. Siyasi ve kurumsal mirasın kuvvetli olduğu Estonya ve Letonya'daki etnik seferberlik örnekleri bu konunun anlaşılması açısından sorun yaratır.

Ekonomik kalkınma zorunlulukları da ulusallaştırıcı elitleri etnik siyasete yöneltir. Elitler, hızla sosyoekonomik değişim yaratmaları gerektiğinde, ilgiyi başka yöne çekmek için genellikle hızlı bir biçimde etnik seferberlik biçimlerine başvururlar.²² Hızlı ekonomik ilerleme gösterme ihtiyacı, güçlü kurumsal çerçeveleri olsun olmasın bütün elitlerin yaşadığı bir baskıdır. Ekonominin kötüye gitmesi, siyasetin tutacağı yolu ciddi biçimde etkileyebilir, etnisitenin öne çıkarılmasına uygun bir ortam yaratabilir.²³

Kurumlar, Elitler ve Cemiyetler

Ulaşılan kurum inşası ve ekonomik kalkınma düzeyleriyle ilgili tartışmalar bize imparatorluk sonrasında ulus-inşasıyla ilgili açıklayıcı bir çerçeve sunmaz; çünkü güçlü kurumların yurttaşlık politikalarına meylettiği örnekler bulabileceğimiz gibi güçlü kurumların etnik politikalar tercih ettiği örneklerle de karşılaşabiliriz. Ekonomik kalkınma düzeyiyle ilgili olarak da benzer bir durum söz konusudur. Ulus olmayı analiz etmek için daha bütünleşmiş ve daha somut bir çerçeve formüle etmek zorundayız.

Bu işe, Brubaker'ın ulusu "kurumsallaşmış biçim, pratik kategori, beklenmedik olay" şeklinde kavramsallaştırmasıyla başlayalım.²⁴ Ulusluk zaman içinde gelişir, ama belli biçimler ve tanımların diğerlerinden daha önemli hale gelmesiyle birlikte birden kristalize olduğu, bundan sonra başka bazı değişimler geçirdiği de olur. Devlet ve toplum söyleminde ortaya çıktığı haliyle ulus olma hali akışkandır, ama kanunlarda, politikalarda düzenlendiğinde hayli sabit, katı bir hal de alabilir. Ulus olmanın kristalleşme sürecini anlayabilmemiz için imparatorluklardan devralınan üç farklı mirasa bakmamız gerekiyor: Kurumsal miras, elit miras ve cemiyet mirası. İmparatorlukların kurumsal mirası ulusal devletlerin kurulmasına zemin hazırlar. Çoğu kez güçlü devlet kurumları, yurttaşlığa dayalı siyasetle daha tamamlayıcı bir ilişki içindedir.

Yöresel, bölgesel katılımın olduğu cemiyetler, toplumdaki sivil cemiyetler yurttaşlığa dayalı bir ulusluğun gelişimini teşvik eder, üyelerinin bu gelişime katılımda bulunmasını destekler. Margaret Somers'ın savunduğu

gibi “Yarı demokratik yurttaşlık hakları, ancak belli kurumsal-özgül ilişkilerin geliştiği ortamlarda ve ancak belli sosyal pratikler, daha açık bir deyişle popüler kamusal alanı destekleyen pratikler bağlamında ortaya çıkabilir.”²⁵ Robert Putnam, kısa süre önce yayınlanan bir çalışmasında Kuzey İtalya’da yurttaşlığa dayalı siyaseti betimlerken “cemiyet hayatının canlılığı”ndan dem vurmıştır.²⁶

Habsburg İmparatorluğu’nun birçok bölgesinde henüz başlangıç aşamasında olan cemiyetler, çeşitli ticari çıkar ağları ve başka cemiyet biçimleri mevcuttu. Keza Osmanlı İmparatorluğu’nun birçok liman kentinde de ekonomik ve sosyal cemiyetler sanki daha geniş kapsamlı bir sivil toplumun parçasıymışlar gibi hareket ediyorlardı.²⁷ Bugün bu cemiyetler inceleniyor olsalar da ulus olmanın farklı biçimleri üzerindeki etkileri değerlendirilmiyor. Yalnızca devlet kurumlarının gücü değil, cemiyet hayatının gücü de yurttaşlığa dayalı politikaların geçerlilik ihtimalini belirler.

Ulus olmaya ilişkin değerlendirdiğimiz açıklamaların çoğunun ortak noktası elitlerin eylemleridir. Argümanlar şöyle gelişir: Kurumlar varsa, elitler daha çok yurttaşlığa dayalı politikalar uygulayacaklardır; ekonomik kalkınma teklilyorsa elitler etnik stratejilere başvuracaklardır. Vakalara fazla yaslanan bu argümanlardan uzaklaşmanın bir yolu doğrudan elitlere odaklanmaktır. İmparatorluklar arkalarında kurumlar ve bu kurumların çalışması için mücadele eden elitler bırakır, elitler mevcut kurumlardan yarar sağlayacak başlıca amillerdir. Eylemleriyle yeni ulusun siyasi yelpazesini tekrar tekrar şekillendirirler. Ne var ki imparatorluk bağlamında eğitim görmüş, sosyalleşmiş ve siyasallaşmış, imparatorluk içinde faaliyet göstererek elit haline gelmişlerdir. Bu nedenle de yeni devletlere farklı kurumsal ve kültürel eylem çerçeveleri getirirler. Onların güçlü ya da zayıf oldukları değerlendirmesini kurumsal terimlerle yaparız: Elitler az çok iyi donanımlı bir devlet aygıtının dümenindelerse güçlüdürler; pek az kurumsal destekleri varsa zayıftırlar.

Güçlü elitler cemaatlerinde etkili mevkilerde bulunurlar ve yüksek düzeyde siyasal, kültürel ve ekonomik sermaye paylaşırlar. Bir imparatorluk, güçlü kurumlar ve elitler, gelişmiş yerel ve bölgesel cemiyetler miras bırakırsa ulus olmanın yurttaşlığa dayanması ihtimali o kadar yüksektir. Habsburg İmparatorluğu’ndan doğan Çek elitleri siyasal, kültürel ve ekonomik sermayeyi birleştirmişlerdi. Örneğin Habsburg İmparatorluğu’nun sanayi merkezi olan Bohemya’da sanayi üretimi çok gelişmişti ve palazlanmakta

olan bir orta sınıf bulunuyordu. Burjuvalaşmayla yakından bağlı olarak, Çekler de güçlü bir kültürel rönesans yaşamışlardı; entelektüelleri tekrar tekrar öne çıkarak Çek kültürü ve dilini tanımlamışlardı. Orta sınıftan birçok Çek, yerel siyasi mevkilerde görev almıştı; bu mevkiler ileride ülke yönetimini üstlenecek kişilere okul olmuştu. O halde Çek elitlerinin birçok bakımdan, bahsettiğimiz üç sermayeyle en iyi donanmış elitler olduğunu söyleyebiliriz. Elitlerin farklı sermaye biçimleriyle gelişmesi, yeni başlayan cemiyet hayatına da yardım etmiş, kamuyu kültürel, ekonomik ve sosyal bir cemiyetler ağının içine çekmiştir. Bu üç etken birleşerek Çek ulusal devletinin yurttaşlığa dayalı anlayış çizgisinde serpilip gelişmesini mümkün kılmıştır. Fakat bu, Çek siyasi söyleminin etnik siyaseti tamamen bir kenara bıraktığı anlamına gelmez; 1920'lerde Alman azınlıkların gördüğü muamele, Slovaklarla yaşanan etnik çatışmalar yeni ulusal devletlerin arasında en demokratik ve yurttaşlığa dayalı ulus olanının bile politikaları itibarıyla eksik olabileceğini göstermektedir.

Etnik siyasetin ve nefret dolu bir milliyetçiliğin faşizmin yükselişiyle zirveye çıktığı Romanya'nın kökenleri Bohemya'dan çok farklıydı. Kurumlar, elitler ve cemiyetler bileşimi de Bohemya'da olduğundan farklıydı. Osmanlı yönetiminin büyük bölümü süresince haraç ödeyen yarı bağımsız Eflak ve Boğdan vilayetleri olarak ayrıcalıklı bir konumda olan Romanya, on sekizinci yüzyılda Rum Feneryotların yönetimine girdi, gerçek bir milliyetçi hareket ve güçlü bir elit geliştiremedi. Romanya'yı modernleştiren, daha sonraki tarihlerdeki Rus işgali oldu, on dokuzuncu yüzyılın sonuna gelindiğinde Romanya'nın bir anayasası vardı, 1878'deki Berlin Kongresi'yle de Romanya bağımsız bir ulus devlet oldu. Rumen elitler ancak Rus işgalinin ardından yavaş yavaş bir ulus olma hissi geliştirmeye, Rumen milliyetçiliğinin yayılması için gerekli kurumları oluşturmaya başladılar. Çeklerin tersine Rumenlerin yerli elitleri, güçlü bir devleti, ticaret ve şehirlerin gelişmesiyle ortaya çıkan bir cemiyet hayatı yoktu.

Bu değişkenlerin bileşimleri, ülke içinde farklı ulusal kalkınma yollarının tutulmasına neden olsa da uluslararası rekabet ve çatışmalar ulusal politikaları yerle yeksan edebilir. Etnik gruplar toprak dağılımında adaletsizlik olduğunu, sınırların idari kararlarla ya da yabancı güçlerin manipülasyonu ile çizildiğini, aslında sahip olmayı hak ettikleri toprakların kendilerine verilmediğini düşünürlerse etnik çatışmalar ortaya çıkacaktır. O halde ulus-inşası uluslararası bir bağlamla iç içe olsa gerektir. Doğu

Avrupa’da iki dünya savaşı arasındaki çatışmaların birçoğu kısmen Paris Antlaşması’nın sonucuydu. Birinci Dünya Savaşı’nın galibi İtilaf Devletleri bölgenin modern sınırlarını çizdiklerinde “kendi kaderini tayin” ilkelerini uygulamaya çalışmışlardı, ama kısmen kendi çıkarları, kısmen de etnisitelerin karmaşık bir biçimde iç içe geçmiş olması yüzünden bu sınırlar eski gerilimleri ağırlaştırdı ve yeni gerilimlere neden oldu.

İtilaf Devletleri “kendi kaderini tayin” ilkesini kuvvetle destekliyor, ama sık sık bu ilkeyi çiğniyorlardı. Kendi aralarında planlar, gizli anlaşmalar yapıyorlar, olası müttefiklerine bu ilkeleri çiğneyecek vaatlerde bulunuyorlardı. Favorilerine oynayarak Çeklerin sahip olmamaları gereken toprakları almalarına izin verirken milyonlarca Macarı yabancı bir yönetim altında yaşamaya zorladılar. Yeni devletlerin iç siyasetine de karıştılar, bu devletlerin elitleriyle azınlık koruma anlaşmaları yaptılar. İmparatorlukların ömürleri zarfında etnisite siyasal amaçlar için kullanılmışsa, Avrupalı devletler bu uygulamayı kesinlikle sürdürmüşlerdir.

Avrupalı güçlerce Ortadoğu’da çizilen sınırların çoğu da sonraki yıllarda çatışmalara ve savaşlara neden olmuştur. Arap-İsrail, İran-Irak ve son dönemdeki Irak-Kuveyt çatışmalarının köklerinin izi Osmanlı sonrası düzenlemelerde sürülebilir. Doğu Avrupa’da Versailles, St. Germain, Neuilly ve Trianon antlaşmalarının hepsi de tıpkı çok sayıda Macarın kendilerini Romanya ve Çekoslovakya’da (bugün Slovakya’da) ya da Almanların kendilerini Polonya’da bulması örneklerinde olduğu gibi nüfusları anayurtlarından ayırarak azınlık sorunları yarattılar ve bölgede ciddi bir irredantizmi beslediler. Bu nedenle, imparatorlukların çözülmesinden sonra ortaya çıkan çatışmaların büyük bölümünü anlayabilmek için çözülen imparatorluklara dayatılan çeşitli barış düzenlemelerini de incelememiz gerekir.

Burada imparatorluk sonrası bağlamlarda ulus-inşası süreçlerinin incelenmesi için bir çerçeve sunmaya çalıştım. Önce imparatorluklardan devralınan mirasları gözden geçirerek böyle bir analize zemin hazırladım. Ardından ulus olmanın yurttaşlığa ve etnisiteye dayalı en az iki tanımını belirterek imparatorluk sonrası ortaya çıkan örneklerde çok daha karmaşık bir yelpazeyle karşılaştığımızı savundum. Geleneksel anlayışların tersine, devlet ve ulus kurucuların hem yurttaşlığa hem etnisiteye dayalı ulus tanımlarından yararlandığı üzerinde durdum. Ayrıca imparatorluk sonrasında ulus-inşası sürecinin gelişimini kavrayabilmemiz için nedensel ve birbirine bağlı unsurlardan oluşan (koşullu) bir çerçeve sundum. Nedensel

olarak birbiriyle sıkı sıkıya ilişkili bir üçlü (kurumlar, elitler, cemiyetler) ulusların aldığı yolu belirler, uluslararası alanda ortaya çıkan beklenmedik olaylar da bu yoldaki engelleri oluşturur.

Notlar

- 1) Bu açıklama, bir kuşaktan Marksist akademisyenler kadar, sesi en fazla duyulanlar arasında Stein Rokkan ve Karl Deutsch'un da yer aldığı modernleşme kuramcıları tarafından da benimsenmiştir. Bakınız özellikle Deutsch, *Nationalism and Social Communication*, ikinci basım (Cambridge, Massachusetts, MIT Press, 1966).
- 2) Hans Kohn, *The Idea of Nationalism* (New York: Macmillan, 1945), 18-20, 329-331; Liah Greenfeld, *Nationalism: Five Roads to Modernity* (Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1992), özellikle 7-9, 14-17; John Plamenatz, "Two Types of Nationalism", Eugene Kamenka (yay. haz.), *Nationalism: The Nature and Evolution of an Idea* (New York: St. Martin's Press, 1976). Plamenatz Alman ve İtalyan milliyetçiliklerini de batı milliyetçiliği olarak değerlendirerek bu argümanın biraz farklı bir versiyonunu sunar. Fakat onun argümanı doğu Avrupa ve batı Avrupa'nın geri kalanı için geçerlidir.
- 3) Halil Inalcık, "The Meaning of Legacy: The Ottoman Case", L. Carl Brown (yay. haz.), *Imperial Legacy: The Ottoman Imprint on the Balkans and the Middle East* (New York: Columbia University Press, 1996); Fikret Adanır, "Tradition and Rural Change in Southeastern Europe During Ottoman Rule", Daniel Chirot (yay. haz.), *The Origins of Backwardness in Eastern Europe: Economics and Politics from the Middle Ages Until the Early Twentieth Century* (Berkeley: University of California Press, 1989).
- 4) Maria Todorava, "The Ottoman Legacy in the Balkans", L. Carl Brown (yay. haz.), *Imperial Legacy*, s. 61.
- 5) Bakınız Daniel Chirot (yay. haz.), *The Origins of Backwardness*. Bu kitapta doğu Avrupa'nın ekonomisine dair birçok makale vardır, bu makalelerin bazıları özellikle tarım sistemleri, kentlerin yükselişi ve ekonomik kalkınma arasındaki ilişkiyi inceler; bakınız özellikle Peter Gunst ve Fikret Adanır'ın yazdığı bölümler. Habsburg İmparatorluğu için ayrıca bakınız John Komlos (yay. haz.), *Economic Development in the Habsburg Monarchy in the Nineteenth Century: Essays* (New York: Columbia University Press, 1983).
- 6) Stephen Fischer-Galati, "Eastern Europe in the Twentieth Century: 'Old Wine in New Bottles'", Joseph Held (yay. haz.), *The Columbia History of Eastern Europe in the Twentieth Century* (New York: Columbia University Press, 1992), 4.
- 7) Bakınız Ergun Özbudur, "The Ottoman Legacy and the Middle East State Tradition", L. Carl Brown (yay. haz.), *Imperial Legacy*, s. 133. Ayrıca bakınız Carter Findley, "The Ottoman Administrative Legacy and the Modern Middle East", L.

Carl Brown (yay. haz.), *Imperial Legacy*; aynı yazar, *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire: The Sublime Porte, 1789-1922* (Princeton: Princeton University Press, 1980); Engin D. Akarlı, "The State as a Socio-Cultural Phenomenon and Political Participation in Turkey", Akarlı ve Gabriel Ben-Dor (yay. haz.), *Political Participation in Turkey: Historical Background and Present Problems* (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 1975), 135-138; Halil İnalcık, "The Nature of Traditional Society: Turkey", Robert E. Ward ve Dankwart A. Rustow (yay. haz.), *Political Modernization in Japan and Turkey* (Princeton: Princeton University Press, 1964).

- 8) Kişisel yazışma. Ayrıca bakınız Şerif Mardin, "Power, Civil Society and Culture in the Ottoman Empire", *Comparative Studies in Society and History* 11 (1969); Halil İnalcık, "The Meaning of Legacy: The Ottoman Case", L. Carl Brown (yay. haz.), *Imperial Legacy*, s. 21.
- 9) Barbara Jelavich'in *Ausgleich* hakkında açıkladığı üzere en tepede ortak bir Avusturya-Macaristan yönetimi, ayrı ayrı olmak Avusturya ve Macaristan'ın hükümetleri vardı ve bunların hepsi de Franz Joseph'in şahsında birleşmişti. Bakınız Barbara Jelavich, *History of the Balkans*, iki cilt (Cambridge: Cambridge University Press, 1983), iki cilt, s. 51.
- 10) Fischer-Galati, "Eastern Europe in the Twentieth Century", s. 3.
- 11) Bu tür bir "miras" tartışmasının yakın tarihteki bir örneği şurada bulunabilir: Mark N. Katz, "The Legacy of Empire in International Relations", *Comparative Strategy* 12 (1993): 365-383. Ayrıca bakınız Tedd R. Gurr ve Barbara Harff, *Ethnic Conflict in World Politics* (Boulder: Westview Press, 1994).
- 12) Yugoslavya'nın çözülmesi hakkında yazan Dennison Rusinow da aynı şekilde, Osmanlı'nın geçmişinin, etnik çeşitliliğe katkıda bulunmuş olsa da bugünkü acımasız çatışmadan sorumlu tutulamayacağını savunur. Bakınız Dennison Rusinow, "Yugoslavia's Disintegration and the Ottoman Past", L. Carl Brown (yay. haz.), *Imperial Legacy*.
- 13) Osmanlı İmparatorluğu açısından bunun ilginç bir analizi için bakınız Aron Rodrigue, "Difference and Tolerance in the Ottoman Empire", *Stanford Humanities Review* 5, no. 1 (1995). İmparatorlukların yönetimi altında bu çok dilli, çok kültürlü hayatın bir başka örneğini de Daniel Chirot Vilna'da hayata dair kişisel anlatısında sunar; bakınız adı geçen yazar, "Herder's Multicultural Theory of Nationalism and Its Consequences", *East European Politics and Societies* 10, no. 1 (1996).
- 14) Daniel Chirot, "Nationalist Liberations and Nationalist Nightmares: The Consequences of the End of Empires in the Twentieth Century", Beverly Crawford (yay. haz.), *Markets, States, and Democracy: The Political Economy of Post-Communist Transformation* (Boulder, Colorado: Westview Press, 1995).
- 15) Eric Hobsbawm ve Terence Ranger (yay. haz.), *The Invention of Tradition* (Cambridge: Cambridge University Press, 1983).
- 16) Linda Colley, *The Britons: Forging British Identity, 1707-1837* (New Haven, Connecticut: Yale University Press, 1992).

- 17) Alexander J. Motyl yayınlanmamış makalesinde kesinlikle bunu savunuyormuş gibi görünmektedir: "After Empire: Competing Discourses and Interstate Conflict in Postimperial Eastern Europe." Motyl, birdenbire çöküş ile bozulma arasında yaptığı ayrımın bir uzantısı olarak birdenbire çöken imparatorlukların emperyal ve militan siyasete meyli olduğunu vurgulamaktadır.
- 18) Rogers Brubaker, "Nationalizing States in the Old 'New Europe'-and the New", *Ethnic and Racial Studies* (yakında yayınlanacaktır): 10.
- 19) Brubaker, "Nationalizing States." Brubaker bu yeni devletlerin izlediği farklı uluslaştırma politikalarının mükemmel bir özetini sunar.
- 20) Yine, uygulanan politikalarda birçok farklılık vardır. Ama genel bir bakışla bu örneklerin hakkını vermek çok zordur.
- 21) Ernst Gellner, "Nationalism in the Vacuum", Alexander J. Motyl (yay. haz.), *Thinking Theoretically About Soviet Nationalities* (New York, Columbia University Press, 1992).
- 22) Chirot, "National Liberations and Nationalist Nightmares" ve aynı yazar, *Modern Tyrants: The Power and Prevalance of Evil in Our Age* (New York: Free Press, 1992).
- 23) Joseph Rothschild, *East Central Europe Between the Two World Wars* (Seattle: Washington University Press, 1974).
- 24) Rogers Brubaker, "Rethinking Nationhood: Nation as Institutionalized Form, Practical Cathegory, Contingent Event", *Contention* 4, no. 1 (1994): 3-14.
- 25) Margaret Somers, "Citizenship and the Place of the Public Sphere: Law, Community, and Political Culture in the Transition to Democracy", *American Sociological Review* 58 (1993): 589.
- 26) Robert Putnam, *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy* (Princeton: Princeton University Press, 1993).
- 27) Çağlar Keyder, Eyüp Özveren ve Donald Quatert (yay. haz.), "Port-Cities in the Eastern Mediterreanean", *Review* özel sayı 16, no. 4 (1993).

9

OSMANLI İMPARATORLUĞU

ŞERİF MARDİN

Türkiye'nin 1918 ile 1922 arasında, imparatorluktan ulusa geçişi, en görünür biçimiyle, toprak kaybı olarak özetlenebilir: Balkanlar daha önceki Balkan Savaşları (1912-1913) sırasında kaybedilmişti, artık geri alınamaz durumdaydı; Levanten vilayetleri kendi ulusal kimliklerini kurmaya meylediyorlardı, son olarak da İslam için en kutsal yerlerin bulunduğu Osmanlı Hicaz, TürkoFOBİK kafır “Lavrens”ten başkasının öneyak olmadığı bir Arap isyanının merkezi olmuştu. Osmanlı karşıtı Arap “ihaneti”, daha sonra kurulacak Türkiye Cumhuriyeti'nin dış politikasında Arap ülkelerine karşı gözlenen temkinliliği kısmen açıklayan, uzun süreli Türk *Dolchstosslegende*'nin kaynağı olacaktı. Osmanlı'nın toprak kaybının daha derin yapısal bir boyutu olduğu, imparatorluğun askeri bozgununun son safhalarına Zeytin Dağı'ndan tanık olmuş bir Türk gazetecinin hatıralarından anlaşılabilir:

Eski devirlerde milletten bahsettiğimizde Rumeli'nin Türk nüfusunu anlardık. Milletin sınırları Bursa'ya ya da Eskişehir'e kadar uzanırdı. Anadolu bize bir “bütünlük” hissi vermezdi. Bölgesel ağızlar birbirinden o kadar farklıydı ki, insanların birbirlerini anlaması çok zordu. Trabzon, Konya ve Bitlis ahalisi birbirini anlayamazdı, aynı şey Selanik, Üsküp ya da Manastır'ın Türk nüfusu için de geçerliydi. Anadolu, ancak insanların İstanbul'dan sürgüne gönderilmesi gerektiğinde ya da on bin kişinin daha Arnavutluk ya da Yemen'de ölümlerine yollanması gerektiğinde hatırlanırdı. Araplar artık başkalarıyla saf tuttuğundan, Türkler için Anadolu son anavatan olarak kalmıştı.¹

Fakat bu çok katmanının altında bile, nostaljiyle karışık, Osmanlı'nın dikkat buyurulması gereken başka sorunları yatıyordu. Bu sorunlardan biri,

Birinci Dünya Savaşı'nın sonuna gelindiğinde artık kesinlikle derinlere gömülmüş olduğu söylenebilecek “Osmanlıcılık” projesidir.² Osmanlıcılık projesi, on dokuzuncu yüzyılda Tanzimat (1839-1876) olarak bilinen Osmanlı reform hareketine paralel olarak ilerlemiş bir girişimdi.³ Muhafazakar ve liberal reform programları birbirlerine ters düşüyor olsalar da imparatorlukta bulunan çeşitli dinsel ve etnik grupların bir çatı altında toplanması, bu grupların mensuplarının Osmanlı yurttaşı olarak bir araya gelmesi umudunu paylaşıyorlardı. Böyle bir sentez umudu artık tamamen kaybolmuştu. Çok daha aşağı katmanlarda kalan, ama hâlâ güçlü olan, Osmanlı devletinin İslam'ın meşalesini taşıdığı *mythomoteur*'ü (çn: Bir etnik gruba ortak amaç duygusunu veren mit) de Türkiye'nin görünürdeki yetersizliği ve yenilgisi yüzünden yerle yeksan olmuştu.⁴ Fakat o kadar da ortadan kaybolmuş değildi, çünkü Türkiye'yi diriltme sürecindeki kişi, Mustafa Kemal Paşa, Gazi, yani *ad dei gloriam* olarak biliniyordu. Mustafa Kemal (daha sonra Atatürk) imparatorluğun yenilgisi sonrasında İtilaf Devletleri'nin Anadolu'yu parçalamasına karşı mücadeleye soyunmuş, bunu Osmanlı-İslam “vatanseverliği”nin bayraktarı olarak görünmek için yapmıştı. Bir inanç savaşçısı olarak rolü Anadolu'lu saygın isimler tarafından tanınmış, Hint Müslümanları bunu öyle kuvvetle kabul etmişlerdi ki onu desteklemek için keselerinin ağzını açmışlardı.

Mustafa Kemal'in 1919-1922'deki Türk ulusal direniş hareketinin lideri olarak vurguladığı bu İslami-vatansever duruş sıklıkla, “millet” teriminin muğlaklığından bilinçli bir istifade olarak görülmüştür. Bu kelime başlangıçta Osmanlı'da dini cemaatleri belirtmek için kullanılmıştı, ama on dokuzuncu yüzyıldan itibaren giderek Fransızcadaki *nation* kelimesinin karşılığı olarak kullanılmaya başlandı.⁵ Daha sonraları, imparatorluğu oluşturan parçaların milliyet haklarını savunurlarken Osmanlılara karşı kullandığı bu terim, on dokuzuncu yüzyılın sonunda daha radikal Osmanlı düşünürleri tarafından, bir Türk ulusu düşüncesini desteklemek için benimsendi.⁶ Mustafa Kemal “Harb-ı Umumi”ye iştirak yüzünden madden ve manen çökmüş bir nüfusu bir araya toplayıp gayrete getirmek için, amacını milletin kurtarılması olarak tanımlayarak bazılarının Müslüman kimliğine, bazılarının da Türk vatanseverliğine hitap ediyordu. Kemal'in İslamcı ya da pan-İslamcı bir ideolojiyi de içermesi gereken duruşu, daha sonra bir Türk milliyetçiliği inşasına soyunmasıyla ters düşüyordu; bu milliyetçi ideoloji en aşırı biçimiyle (1932) ırkçılık kokuyordu, bu bakımdan da hem Müs-

lûman hem milliyetçi-Türk eğilimleri olan Türklerin yabancı olduğu bir ideolojidi. Bu suçlamadaki hakikat payı bir yana, Mustafa Kemal'in gerçek vatanseverliğinin ve özellikle de hayatı boyunca itirazla karşılaşan, Türklerin üstün niteliklere sahip olduğu yolundaki inancının yine de açıklanması gerekiyor. Onun bakış açısına göre bu nitelikler Türklerin zincirlerinden kurtulmalarını, medeniyetlerin lideri olabilmelerini sağlayacak niteliklerdi.

Mustafa Kemal'in bu kararlılığı, halkta bulunan niteliklerin yeniden ortaya çıkarılması projesinin yaşayabilirliğinde ifadesini bulmuştu; bu projenin kökleri hiç kuşkusuz Türk sosyolog Ziya Gökalp'in (1860-1923) kuramlarına uzanıyordu, fakat en başta Herderci romantizmden süzülüp gelmişti. Böyle bir gururun en çarpıcı ifadelerinden biri Ziya Gökalp'ten de öncesindedir. On dokuzuncu yüzyıl Osmanlı vatanseveri ve hürriyet şairi Namık Kemal'in (1840-1888) eserlerinde görülebilir, Namık Kemal'in inancı açıkçası devlet kurucular olarak Osmanlılara (sonradan Türk oldukları anlaşılacaktı) duyduğu inançtan esinleniyordu.⁷ Gelgelelim hikayenin aslı, düz bir hat üzerindeki bu akrabalığın düşündürdüğünden daha karmaşıktır. 1908'teki Jön Türk devrimi ile 1918 arasındaki kısa süre zarfından Osmanlı entelektüelleri Osmanlı vatanseverliğinin kökleri daha geriye giden birkaç dönüşüm geçirmesine tanık olmuşlardı. Türkçe konuşan Osmanlı Müslümanları arasında bu vatanseverliğin kökleri, çok daha eskiye uzanan, Osmanlı devletine duyulan geleneksel vefada yatıyordu. Devlet başlıca meşruiyet kaynağıydı. Mustafa Kemal bu ilk vatanseverliğin Balkan Savaşları (1912-1913) sırasında gerçekleşen bir dizi değişim sonucu geçirdiği dönüşümleri yaşamıştı. Bu sürecin onun üzerinde nasıl bir etkisi olduğuna dair bilgilerimiz çok az olsa da onunla aynı devirde yaşamış birinin, Şevket Süreyya Aydemir'in otobiyografisinden bu dönüşümü izleyebiliriz. Burada bir Osmanlı devleti vatanseverinden pan-Türkçü bir idealiste dönüşüm, sonra bu idealden hayal kırıklığıyla kopuş ayrıntılı olarak betimlenmiştir. Mustafa Kemal, Aydemir'in daha sonraki adımını atmadı, onun gibi Marksizmi benimsemedi, ama bir kuşak boyunca Türkler Aydemir'in ideolojik yolculuğunun ilk üç aşamasını yaşadılar. Aydemir için bu ideoloji bir sınır kasabasında gündelik hayatı yapılandıran unsurlarla başlamış, daha sonra Osmanlı askeri okullarında serpilip gelişmişti. Onun bir çocukken dünyaya bakışının ilk aşamasında altı çizilen unsur imparatorluk kurucuları olarak Osmanlıların kudreti idi.

Askeri rüştiyeye ilk kaydolduğumda hiçbir yabancılık duygusu çekmeden kolayca aralarına girdim. Kısa süre sonra ben de kendimi büyük bir ordunun parçası haline gelecek, sınırdan sınıra koşacak, büyük bir imparatorluğun varlığını kılıcıyla savunacak biri olarak görmeye başladım...

Bu okulun duvarlarına asılı haritalarda bu geniş imparatorluğun toprakları şeker pembesiyle gösterilmişti. Bu topraklar bana dünyanın kendisi kadar geniş görünüyordu... ama ben yine de çok dar buluyordum.

Afrika'da Trablus ve Bingazi'ye, kıtanın ortasındaki Sahara Çölü'ne kadar uzanıyor, Mısır ve Sudan'ı içine alarak Etiyopyanın sınırlarına dayanıyordu bu topraklar. Tunus Beyliği'nin bile sınırları pembeyle çizilmişti, bu da aslında oranın bir bağlı devlet olduğu anlamına geliyordu. Hint Okyanusu'na kadar uzanan topraklar, Yemen ve Arabistan da bizimdi. Sina'ya kadar Irak ve Suriye; Rusya ve İran sınırlarına kadar Anadolu bizimdi. Girit, Kıbrıs, Ege, Trakya'nın tamamı, Rumeli'deki bütün vilayetler (Balkanlar) bizimdi. Hatta bağlı devlet statüsündeki Bulgaristan bile bizim sayılabilirdi. Makedonya ve Arnavutluk'un ötesinde pembeye boyanmış Bosna- Hersek, imparatorluğun topraklarını Sava ve Dalmaçya'ya kadar uzatıyordu.

Gerileme devrinde, biz çocuklar haritaların önünde toplanır, devletimizin sınırlarına bakardık. Bu sınırlarla çevrelenmiş topraklara "Vatanımız" der, neşeyle "Vatanımız, devletimiz" diye tekrarlardık. Bu kelimeleri telaffuz ederken içimizdeki bir şeyin de şakiyacağını, kabarcığını hissederdik, işte bu hisler beni büyüttü, bana bir gurur duygusu verdi...

Anavatanımın devletin sınırlarının uzanacağı her yer olduğunu biliyordum artık. Sınırlarımızın uzandığı yerler anavatanımızdı, bu sınırlar ordumuzun uzanabileceği yerlerdi.⁸

Balkanlar'daki yenilgilerin ardından Aydemir'in bu hayalleri suya düşmüştü.

Gelgelelim bütün bu karmaşanın ortasında bazı insanların zihinlerinde yeni bir anlayış belirdi. Bu yeni bir anavatan ve ulus kavrayışıydı. Bu yeni anlayışa göre anavatan ordunun denetim altında tuttuğu yerler değildi artık. Asıl, en derin hakikatin anavatan değil, halk olduğunu düşünmeye başlamıştık... Bu olaylardan önce de bizler Türktük, ama Türk kelimesinin, birçok halkı bir araya getiren bir imparatorlukta bir halkın diğerleri üzerindeki egemenliğini hatırlatacağından ötürü yaralayıcı olacağı düşünülmüştü. Ama imparatorlukta yaşayan diğer ırklar kendilerinden ait oldukları ulusun adıyla bahsediyorlardı. Askeri okulda... Yemen ve Kürdistan'ın ayrıcalıklı ailelerinin evlatları, sarayda akrabaları olması vesilesiyle Çerkes köylerinden gelen gençler kendi uluslarına övgüler düzüyor, bize tepeden bakıyorlardı. Ama

biz Türkler ırksal bağlantılarımızı asla ortaya dökmüyorduk. Bu bağlantıyı reddediyorduk, ulusumuzun ismini zikretmek gerektiğinde de kendimize “Osmanlılar” diyorduk.⁹

İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin, 1913’de siyasi bir parti olmaya doğru adım atan Jön Türk örgütlenmesinin, bu ideolojik gelişmelerin sonuçlarını yüklenmesi, kısacası yeni bir Türk kimliğini tanıtmayı, aynı zamanda I. Dünya Savaşı’nın sonuna kadar sözde birleşik bir Osmanlı İmparatorluğu’nun varlığını ayakta tutması gerekecekti. 1918’de Jön Türk liderlerinin kaçması ve sürgün edilmelerinden sonra, Rus Devrimi’ni izleyen ara dönemde Orta Asya’daki Müslüman liderlerle bağlar kurma misyonunu üstlenmeleri,¹⁰ Türklük için bir dayanak bulunması yolundaki bu yeni arayışın işaretleri arasında yer alıyordu. Türk generallerin Kafkasya’da giriştikleri riskli atılımlar, bu pek iyi düşünülmemiş politikanın bir başka yüzüydü.¹¹ Ulusu keşfetme ihtiyacı Şevket Süreyya’yı Türklüğün genişletilmesine, yani Pan-Türkizme sürüklemişti. Mustafa Kemal ise Türk milliyetçiliğinde durmuştu.

Türk milliyetçiliği tümüyle yerli bir ürün değildi. Türki-Orta Asya tarihine Batı’dan gelen bir bakış olması itibarıyla “hayal edilmişti.” İkinci bir okumayla kökenleri emperyal Rus Müslümanları’nın kendi kendilerini yönetme girişimlerinde (1904-1920) ileri sürdükleri fikirlerde görülebilir, ama Benedict Anderson’ın çalışmalarında öne sürülen anlamda “hayali” değildi. Daha geniş bir Türk kitlesine ulaşma ihtiyacından, on dokuzuncu yüzyılda başlayan bir süreçten kaynaklanması anlamında toplumun yapıtışydı. Bu süreçte “Matbuat Kapitalizmi” Anderson’ın ona atfettiği merkezi öneme sahip değildi, dil sahnenin daha çok merkezinde yer alıyordu ve 1930’larda kimliğin yeniden işlenmesinde odak noktası haline gelecekti.

“Osmanlı” dili, Osmanlı okur yazarlarının kullandığı dil, Arapça, Farsça ve Türkçenin bir karışımıydı. Osmanlı entelektüelleri, zamanla daha bir sarmal halini almış bu elit bileşimi, kendilerinin, yoksul sınıfların ve Türkmen aşiretlerinin “kaba” Türklüğünün üstüne çıkan kavramsal olarak incelikli bir enstrüman inşa etme başarısı olarak görüyorlardı. 1860’larda Osmanlı liberal-anayasacı grup Türkçe konuşan nüfusa hitap edebilmek (bu da başlı başına öğretici bir tercihtir) için bu dilsel inceliği terk etmeleri ve okur yazarlığın artması gazetecilerin yeni okurlar kazanması sonucu büyümüş daha geniş kitlelerin anlayabileceği orta yol bir dil düzenlemeleri

gerektiği kararına varmıştı. Alfabenin basitleştirilmesiyle ilgili tartışmalar da bu dönemde başlamıştı.¹² Geriye dönüp bakıldığında bu kıpırtılar modern Türk milliyetçiliğinin ilk itici güçleri gibi görünmektedir. Konuşulan dilin desteklenmesinin bilinçli olarak teşvik edilmesi, çok erken bir tarihte ulusal edebiyat “projesi” olarak tanımlanabilecek bir şeye, etnik kökenlerin propagandasını yapmaktan ziyade okurları birleştiren bir Türk yazını yaratma amacına dönüşmüştü. Bu eğilim 1890’larda entelektüel bir akım olarak canlanıp güçlendi, o tarihlerde Türkçe dilinin “Osmanlı” kimliğinin temeli olduğuna inanan bir grupla, Arap kültürünün temel olduğunu savunan bir grup, basında patlak veren hararetli bir tartışmada karşı karşıya gelmişlerdi.¹³ Etnik Türk kökenleri diriltmek hem 1890’larda hem 1908’den sonra Türk edebiyatçılarının teşvik ettiği bir yol oldu. Osmanlı Müslüman muhafazakarlar da bir başka alternatif olarak İslam’ı öneriyorlardı, bu öneri 1910 ile 1918 arasında bir İslam rönesansı şeklini aldı.¹⁴ Mustafa Kemal’in bütün konuşmaları, onun ve ayrıca cumhuriyetin kurucu isimlerinin Osmanlıcılık, İslamcılık ve pan-Türkçülüğün yeni yurttaşlık ilkelerinin teşvik edilmesini sağlayacak ideolojik çerçeveler olarak başarısız olduğuna inandıkları görülür. Mustafa Kemal’in cevabı Türk milliyetçiliği olmuştur, ama bu fikrin on dokuzuncu yüzyılda gelişiminden önce barındırdığı katmanların anlaşılması temel önemdedir.

1930’larda Türk ırkı düşüncesi ve Orta Asya Türklerinin bütün medeniyetlerin kaynağı olduğu yolundaki kuramlarla birlikte Türk milliyetçiliği giderek katılaştı.¹⁵ Kemalist milliyetçiliğin başlıca zaaflarından biri buydu. Sosyolog Ziya Gökalp’in¹⁶ daha önce ileri sürdüğü daha ılımlı bir sentezin, halkın ruhunu iyileştirmeye yönelik bir girişim olduğunu belirtmiştik; bu girişim ayakta kalarak bugünkü Türk milliyetçiliğinin bileşenlerinden biri haline geldi. Bu sentezin, yakın dönemde ortaya çıkan biçimi ise Mustafa Kemal’in cumhuriyetinin Jakoben sekülerliğiyle arasına mesafe koyan, bugün Türk siyasetinde bir güç haline gelen, yaygın olarak bilindiği adıyla Türk-İslam sentezidir.¹⁷ Sonunda ulusal bir kimliğin yaratılması, Kemalizm’in, imparatorluktan geri kalan topraklara çok büyük başarıyla aşıl原因 bir unsuru oldu. Bugün Kürt karşıtı şovenizm olarak ayrıntılandırılması ise başka bir hikayedir.

Cumhuriyetçilik

İmparatorluğun son bulmasının yol açtığı sonuçlardan biri 1923'te Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulması oldu. Monarşik imparatorluktan cumhuriyete geçiş az buz bir değişiklik değildi, Osmanlı siyasi yapısının kökten değişmesi anlamına geliyordu. Bu nedenle "sonuçlar"la ilgili sorularda dikkatimizi yönelttiğimiz başlıca alanı oluşturur.

On dokuzuncu yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'yla ilgili araştırmalar Tanzimat döneminde siyasi gücün, Bab-ı Ali erkanının elinde olduğunu, bunun sarayda büyük bir hayal kırıklığı yarattığını göstermektedir. 1877 ile 1908 arasında Sultan Abdülhamit iktidarı kendi eline almıştır, araştırmalar bu noktada da Sultan Abdülhamit'in genellikle en üst mevkideki bürokrat olduğunu, nadiren doğulu bir despot gibi hareket ettiğini göstermektedir.¹⁸ Her halükârda, Sultan Abdülhamit'in askıya aldığı 1876 Anayasası, hükümlerliliği sırasında yayınlanan devlet yıllıklarında yer almaya devam etti. 1908'de Jön Türk Devrimi'nin ardından yeniden yürürlüğe giren Osmanlı anayasası, 1909'da yasama organına daha fazla yetki verilecek şekilde değiştirildi.

I. Dünya Savaşı'nın sonunda yenilgiye uğramış Osmanlılar çabucak birbirine rakip iki cepheye bölündüler: İstanbul'daki Sultan'ın hükümetine karşı, İtilaf Devletleri'nin imparatorluğu bölme niyetlerine direnen, merkezi Ankara'da bulunan hareket. İtilaf Devletleri'nin 1919'da Yunan kuvvetlerinin Anadolu'yu işgalini teşvik etmesi bu grubun daha geniş çeperli politikasını da su yüzüne çıkardı: Direniş kuvvetlerinin açıkça Anadolulu-Türk (sürecin başlangıcında kısmen de Kürt) bir yönelimi vardı, Arap nüfuslarının liderleri imparatorluktan kopmayı tercih ettiklerinden bu hareketin bir parçası olmamışlardı. Bu direniş hareketinin somutlaştığı ortam olan Anadolu, Jön Türk hareketinde sekülerlik yanlıları ile ılımlıdan radikale İslamcılar arasında var olan bölünmeyi derinden yansıtan bir grup için birleştirici bir platform olmuştu. Jön Türk hareketindeki bu bölünme, yüzünü Batı'ya dönmüş bürokratik elitte taşra ileri gelenleri arasındaki bölünme hattına da kısmen denk düşüyordu. Bu gruplar arasındaki görüş farklılığı 1908 ile 1918 arasındaki hararetili bir sosyopolitik tartışmada su yüzüne çıkmıştı. Tartışmanın belkemiği, demokrasinin arzu edilebilirliği değildi, çünkü dönemin Müslüman muhafazakar entelektüelleri bile Sultan'ın tebasına karşı sorumlu olması ilkesini destekliyordu zaten.¹⁹ Tartışılan me-

sele, bu demokrasinin dayanak noktasının ne olacağıydı, yani Tanrı'nın kanunlarına mı yoksa halkın iradesine mi dayanacağıydı.

O dönemde mecliste kabul edilen yasaların İslam fıkına uygun olması öneriliyordu; Müslüman muhafazakarların ikinci meselesi ise Sultan'ın bütün Müslümanların Halifesi olarak sahip olduğu üstün konumla ilgiliydi. 1913 sonrasında kendi diktalarını kuran Jön Türkler, I. Dünya Savaşı öncesinde ve sırasında imparatorluk topraklarında geçerli olacak bazı kanunları sekülerleştirerek kendi eğilimlerini göstermiş olsalar da bu meseleyi halledilmeden bırakmışlardı. 23 Nisan 1920'de direniş hareketi, taşrada başkent ilan edilen Ankara'da bir Millet Meclisi topladı. 20 Ocak 1921'de Meclis yeni Türkiye için bir anayasa kabul etti, bu anayasanın birinci maddesinde "Egemenlik kayıtsız, şartsız milletindir" deniliyordu. Böylece meşruiyetin kaynağı meselesi (kuramsal olarak) ebediyen halledilmiş oluyordu.

1 Kasım 1922'de Meclis halifeliğin sultanlıktan ayrılması kararını kabul etti, 29 Ekim 1923'te cumhuriyet ilan edildi ve 3 Mart 1924'te de halifelik lağvedildi. Sekülerlik yanlıları ile İslamcılar arasındaki bölünmenin, yeni rejimin 1923 ile 1930 arasındaki bir dizi sekülerleştirici reformuyla nihai olarak halledilmesi başlı başına büyüleyici bir hikayedir ve ulaşılan hedefler gerçekten de önemlidir; bu değişimin ayrıntılarına Türk tarihiyle ilgili metinlerde bol bol rastlanabilir.²⁰ Fakat bu metinlerde o kadar belirgin olmayan, vurgulanması gereken nokta, bu temel değişimin Millet Meclisi'ndeki bir azınlığın daha büyük bir örgütsel ve ideolojik bütünlüğe sahip olmasıyla mümkün kılınmış olmasıdır; bu azınlık sonraki on yıl içinde Türkiye'de tek parti yönetimi kuracaktı. Bu dönüşümün temel itici gücü, üzerinde durulmayı hak ediyor.

Gördüğümüz şey, Kemalist kurucuların açıkça Jön Türk seleflerinin entelektüel mirasçıları olduğudur. Jön Türkler, Avrupa'da Sultan Abdülhamit'e muhalefet ederek geçirdikleri yıllarda (1895-1908) on dokuzuncu yüzyılın sonunda Avrupa'da hakim olan parlamenter hükümet ve siyasi partiler karşısında hayal kırıklığı ifade eden fikirlerin yayıldığını görmüşlerdi. Bunlar Ostrogorski'nin ve Michels'in eserlerinde, ayrıca Lenin'in "demokratik merkezîyetçiliği"nde ifade edilen akımlardı. Bu kuramların aktivist versiyonunda kilit önemdeki mesele artık, hükümetin halkın katılımıyla nasıl meşru kılınacağı değil, kitlelerin dünyayı değiştirmek için nasıl harekete

geçirileceğiydi; bu vurgu Türkiye Cumhuriyeti'nin ideolojisi açısından temel önemde olacak, nihayetinde “Kemalizm” diye adlandırılan ideolojinin temelindeki öncül haline gelecekti.

Sorel, doğal haklar kuramını kınamasıyla, mitleri tarihsel kuvvetler olarak görmesiyle, enerjiyi kültürleştirilmesiyle Avrupalı bu kuramcılarının daha felsefi eğilimli olanlarına tipik bir örnekti. Bu spekülasyon damlacıklarından Jön Türklere ulaşan, 1905 civarında Paris'teki gazetelerin *la politique par le fait*, yani şiddetle desteklenen argümanlar olarak adlandırdığı, en aşırı biçimdeki bir eylemcilikti. Bu gibi genel eylemci görüşler, 1902-1908 döneminde Makedonya'daki Jön Türk subaylarını harekete geçirmişti: Bulgar terörist düşmanlarının taktiklerini benimseyen bu subaylar Makedonya devrimci örgütü “Kara El”in teşvik ettiği, Türkiye’de “komitecilik”, yani “komite eylemi” olarak bilinen bir siyasi eylem çizgisine hayat vermişlerdi. Dolayısıyla Kemalizm’in, siyasi öncünün rolü konusunda, onun hem eylemci (acımasız) hem demokratik olması gerektiğini savunması anlamında, birbirine zıt iki yönlü bir duruşu vardı.²¹

Mustafa Kemal’in kuşağının tanıdığı Avrupa, Faşizm öncesinin Avrupalı olsa da o Avrupa bu fikirleri, daha önce batının anayasacılık, özgürlük ve temsil için söylediği şarkılarla birlikte almıştı. Osmanlı Meclisi’nin 1908 sonrasındaki deneyimi, etnik/ideolojik çıkmazları, Kemalistler arasında çok partili bir sistemin işlemeyebileceği yönünde bir şüpheyi doğruluyordu. I. Dünya Savaşı’nın sonuna gelindiğinde bu etkiler ve deneyimlerden geriye, kitleleri nihai bir demokrasi projesi için seferber etme planı kalmıştı; bu plan uyarınca kitleler biçimsel olarak demokratik ama aslında otoriter kurumlarda çıraklık ederek kazanımlar elde edeceklerdi, süresi belirsiz bir çıraklıktı bu. Pratikte ise biraz muğlak olan bu ideal, demokrasi, bireysel hakların teşvik edilmesi ile bir öncü parti ve onun liderlerinin komutasında yol alan bir sistem arasında süregelen bir kararsızlığı teşvik etmişti. Avrupa’da 1930’larda *Führerprinzip*’in dirilmesi bu eğilimi güçlendirdi. II. Dünya Savaşı, cumhuriyetin kuruluşunda içine aldığı demokratik idealleri bir kez daha dondurdurdu. Tek parti yönetimi sıkılaştı, ama bu tek partinin sonunun başlangıcı olacaktı.

Tanzimat, devleti kapsamlı olarak bürokratikleştirmesi sayesinde, eski sistemde kullanılabiliyor olan ne varsa bu yola zaten sokmuştu. Kitleleri harekete geçirme unsurundan yoksundu, ama onu da cumhuriyet ekledi. Milliyetçilik etrafında kurulan bu kitleleri harete geçirme projesi tam an-

lamıyla başarılı olmadı. Uzun vadede, milliyetçilikten daha geniş ölçekli olan cumhuriyetçi modernite projesinin beklenmedik sonuçlarıyla sekteye uğrayacaktı. Bu geniş ölçekli modernite projesi, hem kişisel hem sosyal kimliklerin kurulması için kaynak talepleri yarattı; 1923 ile 1950 arasındaki izlenen bazı modernleşme politikalarının başarılı olması sayesinde sahneye çıkan taleplerdi bunlar. Öte yandan İslamcı söylemin, hem bu taleplere hem de gündelik hayatta dünyanın siyasallaşmasının, küreselleşmesinin sonuçlarına cevaben kullandığı olağanüstü güçlü araçlar uzun vadede İslam'ı zayıflatacaklarına güçlendirdiler. Türk Marksistlerinin izlediği biraz yüzeysel çizgiye ters düşerek vurgulanması gereken nokta, modern Türk tarihinin, dinin sadece batıl, manipülatif bir uyuşturucu değil, toplumun yapıtaşlarından biri olduğunu düşündürdüğüdür. Kemalizmin tek parti sistemi, kendi retorığının sınırlarını daha derin bir mantık sunmaksızın aşırı genişletmekle, yurttaşlarının gönlü için verdiği savaşı kaybetti.

1930'lardan sonra, devlet uzun vadede tek partinin hakimiyetini ele geçirmiş gibi görünse de tek parti devleti dizginleri elinde tuttu. Fakat bu gelişmede en önemli nokta devletin yönettiği partinin güçlü bir denetim aygıtı olması değil, bu partinin yeni bir sosyopolitik ilişkiler diliyle iş görmek zorunda kalması, bu yeni dilde “cumhuriyet”, “ulusal egemenlik”, “hukuk” ve “millet”in Batı'dan kopyalanan bir sosyopolitik formülü oluşturan bir kümenin öğeleri olmasıdır. Gündelik hayatında farlı bir bütünleştirici kavramlar kümesi kullanan, artık cumhuriyetin yeni hayatının içine çekilmiş bir nüfus için bu öğelerin her birine bir anlam verilmesi gerekiyordu. Yeni olan yalnızca anlamlar değildi, diktatörlükler çağında bu anlamların birleşim değerleri de hızla dönüşüyordu. Bütün bunlar kafa karıştırıcıydı ve yeni siyasi formül çerçevesinde takipçiler için olduğu kadar liderler için de denetim altında tutması son derece zor şeylerdi.

Eğitim

Kemalizm'e göre, ilim “hayatta en hakiki mürşitti.” “İlim”le Batılı “pozitif” bilimler ve bu bilimlerin yöntemleri kast ediliyordu. Eğitimin bir ülkeyi yeni baştan şekillendirebileceği düşüncesi de Osmanlı'nın bütünlüğünün siyasi merkez tarafından şekillendirilebileceğini söyleyen, daha önceki devirlere ait anlayışının bir parçasıydı: Nüfusların yeniden iskan ve sürekli idari yeniden yapılanma, Osmanlı'nın “toplum mühendisliği”ne geleneksel

olarak meyyal olmasının bir parçasıydı. Sultan Abdülhamit'in İslam'ı kitleleri harekete geçirmek amaçlarıyla kullanması bu geleneğin en son biçimi olmuştu.

Tanzimat döneminin askeri okulları en başından beri modernleşme merkezleri olmuş, hatta bazı gözlemciler buraları “materyalizm” merkezleri olarak bile görmüşlerdi.²² Tanzimat döneminin eğitsel reformları, normal okulları teşvik ederek “usta”dan çok uzak bir türe ait bir öğretmen tipi yarattılar. Pedagoji, yani tektip bir modern dünya görüşü kazandırma girişimi, büyümlü bir dünyadan gelen, kendine özgü “oryantal” tınılarıyla eskinin usta-çırak ilişkisinin yerini aldı.

Cumhuriyetin doğmasının sonuçlarından biri halk eğitimine verilen önemin hiç olmadığı kadar artması oldu. Öğretmen, Kemalizm'in bir ikonu, Kemalist ideolojinin bir taşıyıcısı haline geldi. 1930'larda, cumhuriyetin eski rejimde yetişmiş kurucuları gibi kozmopolit bir deneyimi olmayan ikinci bir ideolog öğretmenler kuşağı ortaya çıktı. Bu ikinci kuşak, Kemalizm'in daha az hoşgörölü bir biçimini teşvik edecek, Kemalizm'in bu yorumu, 1940'ların sonunda daha iyi eğitilmiş üçüncü kuşak üniversite mezunlarının içine dert olmaya başlayacaktı. Fakat bundan da önemlisi öğretmenlerin benimsemek zorunda olduğu ideolojik konumun kendi içinde çelişkili ve istikrarsız olmasıydı. Bir yanda Batı'yı övmeleri gerekiyordu, öbür yanda iyi milliyetçiler ve 1930'lardan sonra popülerlik kazanan yeni bir düşünceyle ifade edildiği üzere “saf Türk” olmaları gerekiyordu. Bu iç çelişkiler nihayet 1940'larda Kemalizm'e yöneltilmeye başlanan güçlü eleştirilere katkıda bulundu.

Batı'dan Osmanlı İmparatorluğu'na giren bilgi dağarcığının giderek büyümesiyle ilgili ikinci bir bölünme, okul sıralarında alınanların ötesine geçiyordu. Matbaa (1729) beraberinde gazeteyi, on dokuzuncu yüzyılın sonunda da dergiyi getirmişti. Her ikisinde de sunulanlar ansiklopedicilik olarak adlandırılabilir bir potburiydi: Buharın yararları, jeoloji, hayvanlar krallığı, yıldızların uzaklığı, ama aynı zamanda o kadar da yüceltmeksizin Batı'nın maddi kültürü, Batı'da moda olan giyim kuşam, mobilyalar, hayat tarzları. Batı'ya gönderilen ilk Osmanlı elçisinin raporundan görülebileceği üzere Osmanlılar Versailles'in görkeminden, *douceur de vivre*'inden (hayatın tatlılığından) olduğu kadar askeri başarılarından da etkileniyorlardı. Elçi bir hadisi ters çevirerek şöyle bir yorumda bulunmuştu: “Dünya müminin zindanı, münafığın cennetidir.”²³ Batı'nın taklit edilmesi Tanzimat döne-

minde de devam etti, on dokuzuncu yüzyılın üçüncü çeyreğinde Osmanlı edebiyatında yüzeysel olarak Batılılaşmış züppe Osmanlı tipi ortaya çıktı.²⁴ Gündelik hayatın hoşluklarına duyulan arzu ve beraberinde getirdiği Batılı estetik anlayışı yirminci yüzyılın başlarında da devam etti. Türk edebiyatçıları bir ilham kaynağı olarak Fransız sembolizmine yüzlerini dönerken, J. M. de Heredia'da karşılırlarına çıkan klasik Yunan kültürüne yakınlığı hissetmeye çalıştılar. Jön Türkler'in yönetimi zamanında, Türkler hâlâ fes giyorlarken, ünlü bir eğitimci bu şapkanın ne kadar gülünç olduğuna inandığını feslerin püsküllerini keserek gösteriyordu. Soyadının henüz var olmadığı bir dönemde, bunun yarattığı tek etki, bu eğitimcinin "püskül kesen" namıyla tanınması oldu. Mustafa Kemal Osmanlı'nın görünümünün gülünçlüğünü o kadar derinden hissediyordu ki fesi tümüyle yasakladı.

Mustafa Kemal'in askeri makamından vazgeçmesi, sivil kıyafetlere geçilmesine ön ayak olması, Cumhuriyetçi ideolojinin genellikle üstün körü ele alınan, ama Osmanlı devletinin benimsediği siyasi formülde köklü bir değişim olduğunu gösteren bir yönünü vurgular. Mustafa Kemal'in yazılarında birçok farklı biçimde sivil hayatın üzerinde durulmuştur. Bunların ilki Osmanlı'nın fetih ve imparatorluk kurma mitinin kınanması,²⁵ bununla birlikte Batı'nın "bilimsel ve idari" başarılarının övgüyle ele alınmasıdır.²⁶ Yazılarında sürekli karşımıza çıkan bir tema Avrupa'daki "medeni kanunlar"dan imrenilesi bir başarı olarak bahsedilmesidir. Aynı tema Mustafa Kemal'in Osmanlı İmparatorluğu'nda askeri kahramanlıklara verilen değerle zanaatların oynadığı ikincil rol arasında kurduğu karşıtlıkta da karşımıza çıkar.²⁷ Ona göre, Türk ordusunun Yunan işgalciye karşı kazandığı zaferler "hakiki zafer"ın koşullarını hazırlamıştı, ama "hakiki zafer" ancak öğretmenlerin zaferiyle hayat bulabilirdi.²⁸ "Sivil" bir topluma açıkça duyulan bu özlem, Mustafa Kemal'in siyasi programını uygularken orduyu, koparıp ayrılabilen ve elde tutulabilen bir parça haline getirmesinin bir sonucuydu. Bu tümüyle yeni bir unsur değildi: Tanzimat'ın sivil bürokrasisinde de benzer bir eğilim vardı, ama yeniliği muzaffer bir generalin bunu ileri sürmesinde, teşvik etmesindeydi. Aslına bakılırsa Türkiye Cumhuriyeti'nin büyüyen kurumsal bileşenleri o kadar fazla "medeni" faaliyet yarattılar ki yurttaşlar yavaş yavaş hayatlarını bunlar etrafında örgütlemeye başladılar. Bu süreç 1918'e gelindiğinde zaten epeyce ilerlemişti. Fakat bu sürecin talepleriyle Kemalizm'in bürokrasisi arasındaki keskin çelişki, nihayetinde tek parti devletini yıkan bir muhalefetin oluşmasına yol açtı. Buradaki bağ-

lantı noktası, yeni “sivil” ve “medeni” sosyal sistemin taşıyıcıları olan bir grubu, hakimleri de içine alıyordu.

Kemalizm’in 1960’larda yeniden düşünülmesi yolundaki en güçlü itki, uzmanlaşmış yeni bir hukukçular grubundan geldi. Kemalist Türkiye’de yargısal denetim ilkesi yoktu. Yine de Kemalist Türkiye, ilk kez Tanzimat’ta görülen, idari hukuk çerçevesinde devletin hesap verebilirliğini vurgulayan bir kurum geliştirmişti. Tek parti devleti içinde burası, devletin eylemlerine karşı konulabilecek en açık alandı. Yarı anayasal ve siyasi soruların yüzeysel bir şekilde gündeme getirilebildiği bir alandı. Batılı kanunların tercümelerinden oluşan medeni kanun ve ceza kanunun felsefi temellere ihtiyacı olmasa da, yüksek idare mahkemesinin kararlarının, Danıştay’ın kararlarının genellikle siyaset felsefesiyle ilgili olarak daha soyut ilkelere başvurmaları gerekiyordu. Bu temeller, Fransız “kurumsal” hukuk ekolü denilen ekolün fikirlerinde keşfedilmişti.²⁹ Buna bağlı olarak Kemalizm’in temelleri idare hukuku uygulayıcıları arasında sorgulanageldi. Sonuçta ortaya çıkan ideolojik istikrarsızlık, hakkında açıkça yazılan bir şey olmaktan çok gizliydi, yine de 1940’ların sonunda Kemalizm’e karşı kendi safları arasında doğan muhalefetin kuramsal/hukuki boyutunu oluşturdu.

Din

Arap Müslümanlar Türk Müslümanları her zaman özgür düşünceli insanlar olarak görmüşlerdi, bunun kanıtları Türklerin İslam’a soktuğu “Moğol” siyasi ve sosyal kurumlarında görülebilir. Müslüman Türkler, on üçüncü yüzyılda Anadolu’daki baskıcı hükümlerlerini hatırladıkları kadar Moğollardan nefret etseler de Arapların suçlamasında bir hakikat payı vardır. Osmanlılar, kendilerinin İslam’ın meşalesini taşıdıklarına inanmakla birlikte, idarenin taleplerini dinin taleplerinden ayıran seküler devlet uygulamalarını gerçekten de kurumsallaştırmışlardı ve bunu önceki Müslüman imparatorluklardan daha sistematik bir biçimde yapmışlardı.³⁰ İslam hukuku doktorları ve çok dindar bazı kesimler bu “dinsiz” uygulamalara ateş püskürüyorlardı. Peş peşe gelen sultanlar, koşullar değiştikçe bu tür bir sekülerliği kâh güçlendirerek kâh azaltarak bir denge tutturmaya çalıştılar.

Geriye dönüp bakıldığında, Osmanlı Hanefi İslamı’nın katkısının ilahiyat spekülasyonlardan çok dini-idari yenilikler açısından daha güçlü olduğu görülebilir. Paradoksa dır: Bu seküler duruş, din adamlarının, devletin

şer'i Müslüman hukukuna göre düzenlenmesi gereken meseleleri ele alma biçiminde çok ileri gittiğine kanaat getirdiklerinde dini ilkelere başvurmalarını mümkün kılıyordu. Çekişmeye giden bu yol, merkezi otorite karşısındaki olası ağırlığından ötürü, çekişme siyasetin meselesi haline her geldiğinde yeniden hayat bulmuştur, demokrasi bir iş görme ideali haline geldiğinde de yeni bir önem kazanmıştır.

Birkaç makalemdе, Osmanlı siyasi kültüründeki bu sekülerlik unsurunun, on sekizinci yüzyılın sonundan itibaren giderek güçlü bir bürokrasinin doğmasını kolaylaştıran şey olduğunu ileri sürmüştüm.³¹ Tanzimatın reform hareketinin ve eğitimin, yargının, tıp gibi bazı mesleklerin sekülerleşmesinin başını çekenler bu insanlardı. Ne var ki 1860'lara gelindiğinde bu bürokratların hasımları, Genç Osmanlı anayasacıları, kendilerini Tanzimat sisteminin dış çeperlerine sürülmüş bir halde bulmuş din adamlarıyla ittifaklar kurma çabasına girmişlerdi. Meşhur devlet adamı Cevdet Paşa, "makamından edilmiş" bir İslam fıkıhçısı olarak çok ince-likli bir muhalefetle, Osmanlı Medeni Kanunu (1868) olarak Napolyon Kanunu'nun benimsenmesi girişimine karşı çıkmış, Osmanlıcılığın kültürel özünün, yani İslam'ın, toplumun başlıca alanlarının dışına çıkarıldığını belirtmişti.³²

Daha sonraları, Sultan Abdülhamit'e muhalefet eden Jön Türkler (1889-1908) esasen pozitivistlerdi. Bunlar dini, (Auguste) Comte'cu bir bakış açısıyla, toplumsal bütünleşmenin, önemli bir unsuru olarak görüyorlardı, yine de dinin etkisi zamanla kaybolmaya yazgılıydı.³³ 1908'de gerçekleştirdikleri devrim, hiç beklenmedik bir biçimde, Müslümanların spekülasyonlarının matbu hale gelip bir sel halini almasının önünü açtı. Bu Müslüman basında İslam, ön koşullarını esneterek daha popülist bir hal aldı, İslam fıkıhçılarının takdir edebileceği ince ayrımları bir kenara bırakarak ideolojik bir kılığa büründü. Ama bu gelişmeler aynı zamanda son derece eğitilmiş Müslüman entelektüellerin de öne çıkmasını sağladı, bu entelektüeller Osmanlı toplumunda İslam'ın yeri üzerine bir tartışma başlattılar.³⁴ Osmanlı medeniyetinin özünde yer aldığına inansalar da İslam'ın içinde bulunduğu durgunluğun, Tanzimat döneminde dini söylemin yerinden edilmesinden kaynaklandığı teşhisini koyuyor, Türkiye'nin sosyoekonomik geriliği ve yoksulluğunun İslam'ın içinde bulunduğu durgunlukla iç içe geçtiğini vurguluyorlardı. Bu sosyodinsel değerlendirmeler şair Mehmed Akif tarafından özellikle kuvvetli bir dille ifade ediliyordu, daha sonra cumhuriyetin

ulusal marşını yazan Mehmed Akif dini muhafazakarlığı yüzünden sonunda gönüllü bir sürgüne gidecekti.³⁵

Jön Türkler tıpkı Pan-Türkizmi kullandıkları gibi, bu eğilimi kullanmak için de ellerinden geleni yaptılar. Meşhur sosyologları Ziya Gökalp, sorunla ilgili daha ciddi bir yaklaşımı benimsemişti. Başta parlak bir çıkış yapmayı başaramamış İslam'ın içinde bulunduğu durgunluğun nedenleriyle ilgili güçlü bir kanaat besliyordu: Ona göre bu katılığın sebebi İslam'ın dayandığı yerel kültürlerin, kendi özgül karakterlerini geliştirmesine izin vermemiş olmasıydı.³⁶ Ona göre Osmanlı Türkleri böyle yapmışlardı. Bu eğilimi tersine çevirmenin, İslam'ı modern Türklerin yerel kültürleriyle bütünleşecek şekilde yeni bir kalıba dökmek gibi bir yolu vardı. Mustafa Kemal, Gökalp modeline dayanan ideolojik bir İslami reform projesini teşvik etmek yerine, böyle bir İslam-Türk sentezinin bireylerin dini inançları düzeyinde gerçekleşmesine izin vererek Gökalp'in duruşuna bir istisna teşkil etti. Yıllar sonra, 1940'larda, Gökalp'in önerisi, yaygın deyişle Türk-İslam sentezi biçiminde Türkiye'de yankısını buldu.³⁷

Mustafa Kemal'in bu açıdan işlediği büyük hatalardan bir tanesi, bir kaynak olarak seküler eğitimin ve bir ideoloji olarak milliyetçiliğin birlikte, İslam'ın yerini alabileceğine, Türkiye Cumhuriyeti'nin bu iki temel dayanağının İslam'ın bütün işlevlerinin yerini doldurabileceğine inanmasıydı. Gerçekteyse bu yeni küme, eğitim ve milliyetçilik, İslam'ın sunduğu geçmiş anlatısı ile kişisel kimlik ve gizem inşası kaynaklarını bir araya getirebilir durumda değillerdi. Mustafa Kemal köylü/taşra toplumunda dinin bir iletişim ağı olarak nasıl iş gördüğünü de pek dikkate almamıştı. İki unsur, 1950'lerde Türkiye'de çok partili siyasette dinin bir veri olarak ortaya çıkmasına neden oldu. Bu unsurlardan ilki, önceki İslami iletişim ağlarının, onları kullanacak modern bir siyasi parti tarafından kullanılmaya hazır olması, sağlamlıklarını korumasıydı. İkinci unursa, zaten mevcut olan İslamcı protesto potansiyelinin, 1924'ten 1950'ye kadar süren tek parti yönetimine karşı siyasi protestoların ayrılmaz bir parçası haline gelmiş olmasıydı. Ama bir kez daha, modernitenin sonuçları, yani cumhuriyet, birbirine ters düşen birçok düzeyde görünüyordu. Giderek çoğalan iyi eğitilmiş insan nüfusunun kişisel ya da sosyal kimlik düzeyinde, Mustafa Kemal'in ihmal ettiği düzeyde çözmesi gereken ikilemlerin sayısı giderek artıyordu. Yeni bir iş bölümüyle bütünleşmiş olan Türkler (bu da cumhuriyetin bir başarısıydı) giderek eşitlikçi değerler talep ediyorlardı, oysa

ekonomik kalkınma yolundaki ilk adım bu taleplere kendi başına bir karşılık veremiyordu. Kemalizm ideolojisi de bu kesimlere değerlerinin “ilmi tavır”da yattığını söylemekten başka bir karşılık veremiyordu. 1950’lerin ve 1960’ların Türkleri, Kemalist modern seküler eğitim müesseselerinden mezun oldukları için, onların meseleleri, daha somut olmasına rağmen daha derin bir düzeye iniyordu ve cumhuriyetin kurucularının meselelerinden daha ısrarlıydı. İslam bu kafa karışıklığına bir cevap veriyordu, ama bu meseleler Kemalist üniversitelerin İslamcı mezunları arasında İslam dünyasında emsali olmayan bir incelikle tartışılıyordu.

Notlar

- 1) Falih Rıfkı Atay, *Batış Yılları* (İstanbul, 1963), 73.
- 2) “Osmanlıcılık” hakkında bakınız Niyazi Berkes, *The Development of Secularism in Turkey* (Montreal: McGill University Press, 1964), 221; benim yazdığım *Genesis of Young Ottoman Thought* (Princeton: Princeton University Press, 1962), 331.
- 3) Tanzimat hakkında bakınız Berkes, *Development of Secularism*, s. 143-204; Mardin, *Genesis*, s. 107-132.
- 4) *Mythomoteur* kavramı hakkında bakınız John A. Armstrong, *Notions Before Nationalism* (Chapel Hill, University of North Carolina Press, 1982), 129.
- 5) Berkes, *Development of Secularism*, s. 96.
- 6) Bakınız Mardin, *Genesis*, s. 274; David Kushner, *The Rise of Turkish Nationalism, 1876-1908* (Londra: Frank Cass, 1977). *Millet* terimi, Müslüman dirilişi Cemaled-din Afgani’nin kullandığı aynı belirsiz tınıyla kullanılmıştır; bakınız Nikki R. Keddie, *Sayyid Jamal ad-din “al-Afghani”: A Political Biography* (Berkeley: University of Berkeley Press, 1972), 135-136.
- 7) Mardin, *Genesis*, s. 328-329.
- 8) Şevket Süreyya Aydemir, *Suyu Arayan Adam* (İstanbul: Remzi, 1967), 44-45.
- 9) Age., s. 59-60.
- 10) Bakınız Zeki Velidi Togan, *Hatıralar* (İstanbul, 1969), 324-325.
- 11) Audrey L. Altstadt, *The Azerbaijani Turks* (Stanford, California: Hoover Institution Press, 1992), 90-91.
- 12) Mardin, *Genesis*, s. 240, n. 188.
- 13) Kushner, *Rise of Turkish Nationalism*, s. 81 ve devamı.
- 14) Bakınız İsmail Kara, *Türkiye’de İlmî İslamcılık Düşüncesi* (İstanbul: Risale, 1989).
- 15) Büşra Ersanlı Behar, *İktidar ve Tarih* (İstanbul: Afa, 1992), özellikle de Dr. Reşit Galip (1932), 145-146.
- 16) Bakınız Ziya Gökalp, *Turkish Nationalism and Western Civilization: Selected Essays of Ziya Gökalp* (Londra: George Allen ve Unwin, 1959), 79.

- 17) Tanıl Bora ve Kemal Can, *Devlet, Ocak, Dergah*, üçüncü basım (İstanbul: İletişim, 1994).
- 18) Bakınız Stanford Shaw ve Ezel Kuran Shaw, *A History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, iki cilt (Cambridge: Cambridge University Press, 1977), ikinci cilt.
- 19) İsmail Kara, *İslamcılarının Siyasi Görüşleri* (İstanbul: İz Yayıncılık, 1994).
- 20) Bakınız Eric J. Zürcher, *Turkey: A Modern History* (New York: I. B. Tauris, 1993).
- 21) Kemalizm'in nadiren anlaşılan bir unsurudur; bakınız Mete Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)* (İstanbul: Yurt Yayınları, 1981), 313, no. 20.
- 22) Berkes, *Development of Secularism*.
- 23) Gilles Veinstein, Yirmi Sekiz Mehmet Çelebi, *Le Paradis des Infidels'e "Giriş"*, çeviren Julien-Claude Galland (Paris: Maspero, 1981).
- 24) Bakınız benim yazdığım, "Super-Westernization in the Ottoman Empire."
- 25) *Atatürk'ün Kültür ve Medeniyet Konusundaki Sözleri*, (yay. haz.) Aydın Sayılı (Ankara, 1990).
- 26) Age., s. 12.
- 27) Age., s. 20-21.
- 28) Age., s. 29.
- 29) Albert Broderick (yay. haz.), *The French Institutionalists*, çeviren Mary Welling (Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1970).
- 30) Bakınız Halil İnalcık, *The Ottoman Empire: The Classical Age, 1300-1600* (New York: Weidenfeld and Nicolson, 1973).
- 31) Bakınız benim *Genesis*, s. 147 ve birçok yerden.
- 32) Berkes, *Development of Secularism*, s. 168.
- 33) Bakınız benim *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*, üçüncü basım (İstanbul: İletişim, 1989), 43, 136.
- 34) Kara (yay. haz.), *Türkiye'de İslamcılık*, birçok yerden.
- 35) Gökalp, *Turkish Nationalism and Western Civilization*, s. 265.
- 36) Bora ve Can, *Devlet*, s. 294.

10

HABSBURG İMPARATORLUĞU

ISTVAN DEAK

Ekim 1918'de Avusturya-Macaristan'daki birçok etnik grubun siyasi liderleri monarşiyi lağvettiler. Bu kararı almak zor olmuştu, çünkü savaş boyunca bu liderlerin hepsi de kadim Habsburg topraklarına sadakat vaadinde bulunmuşlardı, ama imparatorluğu çözülmeye zorlayan nedenler vardı: İttifak Devletleri Harb-i Umumi'yi kaybetmek üzereydiler, Itilaf Devletleri de bildirgelerinde monarşi halklarının, Çekler, Slovaklar, Lehler, Ukraynalılar, Slovenler, Hırvatlar, Sırp, Bosnalılar, Romenler, İtalyanlar, Macarlar ya da Almanca konuşan Avusturyalıların monarşilerini terk etmelerinin onlar için en iyisi olacağını açıklamışlardı. Etnik siyasetçiler, kendi bağımsız devletlerini kurmanın ya da Sırp, Romenler, İtalyanlar ve Almanca konuşanlar örneğinde olduğu gibi kendi milletlerinden insanların yaşadığı komşu devletlere katılmalarının vaktinin artık geldiğine hiç kuşku olmadığını düşünüyorlardı. Çözüm süreci yalnızca birkaç gün sürdü ve en azından bu sürecin mimarı olanlara hemen bazı yararlar sağladı.¹ Avusturya-Macaristan'ın çözülmesinin uzun vadede sonuçları o kadar açık değildi: Yirminci yüzyılın geri kalanı Orta Avrupa'ya sefalet ve kan deryasından başka bir şey getirmeyecekti. Ne var ki milliyetçiliğin yükseldiği bir çağda eski ulus-üstü imparatorluğun artık kendisini hiçbir şekilde ayakta tutamayacak halde olduğunu da eklemek yerinde olur. Monarşinin etnik siyasetçilerinin inatçılığı yüzünden, imparatorluğun çözülmesine düşünülebilecek tek alternatif federalleşmeydi, ama bu seçeneğin planlama aşamasının ötesine geçmek gibi bir şansı olmadı hiç.

Çözülmenin ganimetleri etkileyiciydi: Yeni devletlerin payına, başka şeylerin yanı sıra ikili monarşinin 1840'lar ile 1914 arasındaki inşa edil-

miş geniş ve modern demiryolu sistemi de dahil olmak üzere kapsamlı bir ulaşım ağı düştü. Ayrıca halef devletler, işlenmiş demirden heybetli demiryolu istasyonları, yükselen viyadükler, asma köprüler, belediye parkları, eklektik tiyatro binaları, görkemli opera salonları, muhteşem müzeler, barok kiliseler, Mağrip mimarili sinagoglar, gösterişli parlamento binaları, neo-Gotik ya da neo-klasik belediye binaları, geniş askeri kışlalar, hastaneler ve kırmızı tuğladan yapılmış binlerce devlet okulu binası devraldı. İyi inşa edilmiş idari binaların oluşturduğu kapsamlı ağ da bu mirasa dahildi, İmparatoriçe Maria Theresa'nın Schönbrunn'daki yazlık sarayının geleceksel "Habsburg sarısı"na tekrar tekrar boyanmış olan bu binaların çoğu bugün hâlâ kullanılmaktadır. Ama ikili monarşinin bıraktığı en değerli miras, iyi eğitilmiş idareciler, yargıçlar, memurlar, serbest meslek mensupları, iş adamları, dükkan sahipleri ve vasıflı işçilerdi. Bu grupların dürüstlüğü, üretkenliği ve çalışma etiği Batı'daki muadillerinin bu vasıflarına pekâlâ denkti, Avusturya-Macaristan'ın güneyi ve doğusundaki meslektaşlarının vasıflarından kesinlikle daha üstündü.²

Monarşi sınırları içinde Alman sınırında Passau'dan ya da İsviçre sınırında Bregenz'den doğuya doğru, bugünün batı Ukrayna'sına ya da orta Romanya'sına doğru ilerlendiğinde kaçınılmaz olarak refahın, eğitim seviyesinin ve verimliliğin giderek azaldığına tanık olunuyordu, doğru. Ama doğu Galiçya, Dalmaçya ya da Bosna-Hersek gibi geri bölgelerde bile Habsburg Monarşisi'nin başarılı modernleşme çabalarının kanıtları bugün bile hâlâ görülebilir durumdadır, Sırp topçularının Habsburg döneminden kalan kamu binalarını enkaza çevirdiği Saraybosna gibi yerler dışında tabii. Bütün bu başarılar yöre sakinlerinin adanmışlıklarına, çalışkanlıklarına, yeteneklerine çok şey borçludur, ama kadim Avusturya Sarayı'nın birkaç yüz yıl boyunca az çok başarıyla uyguladığı *Pax Austriaca* (Avusturya Barışı ç.n.) olmasaydı onların başarılarının bu kadar görkemli olmayacağını eklemek de yerinde olacaktır.

Böyle saygı uyandıran bir devletin nasıl çabucak ortadan kalktığını, yerini yeni devletlerin aldığını görmek hayret vericidir. 16 Ekim 1918'de imparatorluk emriyle kurulan çeşitli Ulusal Komiteler, eski rejimden yalnızca göstermelik bir dirençle karşılaşarak peş peşe nihai iktidarı üstlendiler. Milliyetçi propagandalar daha sonra yönetimlerin bu şekilde devralınmasını riskli ve kahramanca işler olarak sunacaktı, ama aslında eski rejimin açık göz mensupları çabucak yeni devletlerin bayraklarına sarılırlarken,

emperyal iktidar da sanki sihirli bir değnekle dokunulmuş gibi ortadan kaybolmuştu.³ Prag'da eski düzenin çöküşünün, yenisinin doğuşunun gürültülü sokak kutlamalarından, Habsburg döneminden kalma bazı heykellerin alaşağı edilmesinden, Avusturya Sarayı'nın sarı ve siyah renkleri yerine yeni Çekoslovak devletinin üç renginin geçirilmesinden ibaret kalması başka nasıl açıklanabilir ki? Bohemyalı yöneticilerin çoğu masalarının başından kalkmamışlar, sanki hiçbir şey olmamış gibi işleri yürütmeye devam etmişlerdi. Bu güçlü bürokrasinin hazırladığı dosyaların titizlikle numaralandırılması bile yeni bir çağın başlangıcını şerefletirmek üzere değiştirilmemişti. Bohemya memurları arasında Almanca konuşan memurların tasfiye edilmesi çok daha sonra gerçekleşecekti, bunu 1938 sonrasında kısmen Çeklerin, 1945'te de Bohemyalı bütün Almanların sınır dışı edilmesi izleyecekti.⁴

Eski düzenin temel direkleri askeri yenilginin ve kansız ulusal devrimlerin etkisi altında un ufak oldu. Kozmopolit Habsburg aristokrasisi ve Katolik yüksek din adamları alelacele yeni ulus-devletlere sadakatlerini ilan ettiler, İmparator-Kral Şarl'ı muhteşem kıyafetler içindeki Arcieren, Trabanten ve Macar soylusu korumaları bile terk etti, oysa tarihte ilk kez hükümdarlarını koruma fırsatı bulmuşlardı. İmparatorluğun son günlerinde ergenlik çağındaki topçu subayları Şarl'ı Viyana'yı tehdit eden çetelerden korumak için Schönbrunn Sarayı'nda at sırtında nöbet tuttular.⁵

Viyana'nın devrimci bir biçimde devralınması esasen bazı saygın Sosyal Demokrat ve Hristiyan Sosyal Demokrat siyasetçilerin, hem "Alman Avusturya"nın doğuşunu hem de yeni devletin demokratik Almanya ile kaynaşma kararlılığını iddia etmesinden ibaretti.⁶ Zagreb'te yeni Güney Slav devleti Avusturya-Macaristan ordusunun Hırvatça konuşan subayları tarafından kurulmuştu, onlar da eski düzenin temsilcilerinden bir direnişle karşılaşmamışlardı. Evet, bela gelmişti gelmesine, ama bir süre sonra daha yeni bağımsızlığını kazanmış Hırvatistan ile yeni kurulmuş Slovenya'dan, eskiden düşman bir devlet olan Sırbistan Krallığı'yla birleşmeleri istendiğinde gelmişti. Muzaffer Sırbistan'ın liderleri, Yugoslavya'nın esasen Sırlar tarafından, Sırlar için yönetileceğini açıkça ortaya koymuşlardı.⁷

Ekim 1918 sonunda yalnızca Macaristan, sahiden bir devrime benzeyen bir şey yaşamıştı; demokratlar, burjuva radikalleri ve Sosyal Demokratlar iktidarı ele geçirerek yalnızca ulusal bağımsızlık değil, köklü iç reform vadinde de bulunmuşlardı. Ama Budapeşte'de bile eski rejimin ordusu ve

polisi göstermelik bir direnişten fazlasını göstermemişti. Birkaç ay sonra Macaristan bir Sovyet Komünist Cumhuriyeti haline geldi, ama Kasım 1919'da eski elitlerin yönetimine döndü, onlar da devrimcilerin peşine düştüler. Macaristan'da savaş öncesindeki rejim ile Habsburg Amirali Miklos Horthy'nin yeni rejimi arasındaki farklılıklar esasen ton ve taktiklerde görülür. Askeri yenilgiler, Macaristan'ın ayrılması, demokratik ve ayrıca Bolşevik yönetim devir teslimleriyle travmatize olan eski elitlerin mensupları acımasız olmak istemeyenleri aralarından atıldı. Geri kalanlar radikal milliyetçi ve ırkçı sloganlar atarak Yahudilere, olası muhaliflere ve huzursuz tarım proleteriyasına göz açtırmadılar.⁸

Çözülme sürecinin geleceğini o kadar uğursuz kılan şey, savaşın son bulmasının ve monarşinin çökmesinin her yerde, dört buçuk yıl önce savaşın başlaması sırasındaki heyecan ve coşkuyla kutlanmasıydı. Habsburg boyunduruğundan kurtulmanın yeni bir çağın şafağı, toplumsal reformların ve şanlı bir ulusal geleceğin başlangıcı olacağı hissediliyordu her yerde. Bu bakımdan bir yanda Çekoslovakya, yeni Güney Slav devleti ve doğmakta olan Büyük Romanya ile diğer yanda Alman Avusturya ve Macaristan arasında pek bir fark yoktu. Ama İtilaf Devletleri'nin tuhaf mantığına göre adı geçen ilk üç devlet ve halkları savaşı kazananlar arasında sayılıyordu, son iki devletse savaşı kaybedenler arasında yer alıyordu, bu ikisinin işlediği günahlardan dolayı ağır bir cezaya mahkum edilmeleri gerekiyordu. Habsburg Monarşisi'nin ordularında Çek, Slovak, Hırvat, Sloven, Boşnak, hatta Transilvanyalı Romen sayısının Macar ve Alman sayısına hemen hemen eşit olmasının, savaş esiri kamplarındaki Çekler ve Güney Slavlarının yalnızca küçük bir bölümünün Ruslar ve İtalyanların kurduğu Habsburg karşıtı birliklere katılmış olmasının hiç önemi yoktu! Savaşın son günlerinde Macar hükümetinin alaylarını cepheden geri çağırması, Alman-Avusturyalıların büyük bölümünün memleketlerine geri dönmeleri sonrasında ilerleyen İtalyanlar, esasen Slav kökenli askerlerden oluşan birliklerce durdurulmuştu. Hırvatlar, Slovenler ve Boşnakların Habsburg ordusunun en güvenilir askerleri arasında sayıldığını da belirtelim!⁹

Monarşinin çökmesinin hemen sağladığı faydalardan biri, siyasi mesleklerin çoğalması oldu; aslında bu süreç 1867'de Uzlaşma Antlaşması'yla birlikte Avusturya ve Macaristan taca bağlı ayrı devletler haline geldiğinde başlamıştı. O tarihten itibaren bu "İkili Monarşi"nin bir değil, iki başbakanı, iki kabinesi, iki meclisi ve bunlara hizmet etmekle görevli, hayli şişkin

iki devlet bürokrasisi oldu. Ayrıca sözde ortak işleri yürüten üç bakanlıkta (dışişleri, harp ve ilk iki bakanlığın finansmanından sorumlu bakanlık) genellikle hem Macarların hem Macar olmayanların istihdamı için mevkiler çifter çifter bulunuyordu. 1918 sonrasında birdenbire daha fazla başbakan, kabine, diplomatik heyet, ordu, parlamento ve bürokrasi ortaya çıktı; bunların hepsi de artık iktidarda olan Habsburg karşıtı siyasi partilerin iştahını kabartacak fırsatlardı. Devlet ya da belediyeler tarafından istihdam edilmenin bu bölgede ticaretle uğraşmaktan daha büyük bir saygınlığı olduğunu, ticaretin genellikle yabancılara bırakıldığını da belirtelim.

Her milliyetçi siyasetçinin kutlama yapmasını gerektiren bir neden yoktu ortada. I. Dünya Savaşı sonrası düzenlemeleri Slovak, Hırvat, Boşnak ve Ukraynalı milliyetçilerin siyasi heveslerini tatmin edememişti. Onların vakti II. Dünya Savaşı sırasında gelecekti, ama hamileri Nazi Almanyası bölgede üstünlüğünü koruduğu müddetçe. Son dönemde bu halklar yine kendi başlarına kalmışlardır, sonuç, devletlerin ve bürokrasilerin dudak uçuklatıcı bir şekilde çoğalması olmuştur. 1848'de Osmanlı, Romanov ve Habsburg olmak üzere üç imparatorluk varken, bugün yaklaşık yirmi tane bağımsız devlet vardır.

I. Dünya Savaşı'nın son bulması Habsburg topraklarına barış getirmedi: Daha ateşkes imzalanmadan bir zamanlar tek bir orduyu oluşturan, artık dağılmış birimlerin ve silahlı sivillerin katıldığı yeni savaşlar patlak verdi. 1918'in sonuyla 1920'lerin başı arasında, Galıçya'da Lehler, Ukraynalılar ve "Beyaz", ayrıca Sovyet Ruslar arasında; Bukovina'da Romenler ve Ukraynalılar, Macaristan'daysa Kızılilar ve Beyazlar arasında silahlı çatışmalar yaşandı. Bu arada Macar Kızıl Ordusu, yeni Çekoslovak Cumhuriyeti'nin alelacele topladığı düzenli Habsburg birimlerinin yanı sıra, Rumen ve Sırp ordularına karşı savaştı. Romanya ile Macar Sovyet Cumhuriyeti arasındaki savaş ancak Romanya birliklerinin Ağustos 1919'da Budapeşte'yi işgal etmesinden sonra sona erdi. Bundan kısa bir süre sonra düzensiz Macar birlikleri Burgenland konusunda Avusturya Cumhuriyeti'nin jandarmalarıyla kanlı çatışmalara girdi. Ondan önce de Sloven ve Avusturya milisleri Avusturya Alpleri'nde birbirleriyle çatışmış, Banat'taki Fransız işgal birlikleri Romanya ve Güney Slav ordularının bölgede çatışmaya girmesini zar zor önlemişlerdi. Çekler ve Lehler Teschen eyaleti için çarpışıyor, Çek birlikleri yeni Çekoslovak Cumhuriyeti'nde bir azınlık olmaksızın Avusturya'ya katılma arzularını açıkça dile getiren Südetli Alman sivilleri vuruyorlardı.¹⁰

Orta Avrupa’da savaştan hemen sonraki yıllarda iç savaşın genel bir hal almasını, iki savaş arası dönemde zar zor kontrol altına alınan husumetler izledi; özellikle de Macaristan ile komşuları Çekoslovakya, Romanya ve Yugoslavya arasında bir husumet vardı. Bu ülkelerin çekişmelerinin temel sebebi, Macaristan’ın savaştan önceki topraklarının üçte ikisinin ve üç milyon etnik Macar’ın bu üç ülkenin yönetiminde olmasıydı. Çekoslovakya, Romanya ve Yugoslavya Macaristan’ın saldırgan revizyonizmi olarak gördükleri şeyi durdurmak için Küçük İtilaf denilen bir diplomatik ittifak kurdular. Macaristan’ın onların bir milyon kişiyi aşan düzenli ordularına ancak 35.000 kişilik zar zor silahlanmış bir gönüllü ordusuyla karşı koyabilecek durumda olduğunu bir kenara bırakalım. Küçük İtilaf devletlerinin Macaristan tehlikesiyle bu kadar düşüncesizce meşgul olmaları Nazi Almanyasının yarattığı asıl tehdidi görmezden gelmelerine yol açtı. Ama iki savaş arası dönemde İtalya ile Yugoslavya arasında da, Polonya ile Çekoslovakya arasında da benzer bir husumet ve kuşkuculuk hüküm sürüyordu.¹¹

Eylül 1919’de Avusturya’yla imzalanan St. Germain Barış Antlaşması ile Haziran 1920’de Macaristan’la imzalanan Trianon Barış Antlaşması savaş sonrası çatışmalarla yaratılan topraksal statükoyu onaylıyordu. Resmen etnik kendi kaderini tayin ilkesine dayanıyor olsalar da nihai sınırlar ancak İtilaf Devletleri yanlısı Orta Avrupa devletlerinin işine yaradığında etnisiyete dikkate alıyordu. Başka yerlerde stratejik ya da ticari çıkarlar milliyete ağır basıyordu.¹² Sonuçta Polonya barış antlaşmalarından nüfusunun neredeyse üçte birini oluşturan bir azınlık nüfusuyla; Çekoslovak “ulus devleti” yalnızca yüzde 50 Çek nüfusla ve Romanya da nüfusunun neredeyse yüzde 28’ini oluşturan azınlıklarla çıktı. Yugoslav hükümetinin Sırp-lar, Hırvatlar, Slovenler, Müslümanlar ve Makedonların aslında tek bir ulus olduğu yolundaki asılsız iddiasına rağmen Yugoslavya’nın bir zamanların Habsburg ve Osmanlı imparatorlukları gibi bir halklar mozaigi olmaktan aşağı kalır yanı yoktu.

İşleri daha da kötüleştiren şey hem Horthy’nin Macaristan’ının hem de demokratik Avusturya Cumhuriyeti’nin savaşı başlatmanın sorumluluğunu üstlenip ağır savaş tazminatları ödemeye söz vermiş olmalarıydı. Aynı zamanda tekrar silahlanmaları yasaklanmıştı. Muzaffer Orta Avrupa güçleri de tam anlamıyla durumdan memnun değillerdi, çünkü barış antlaşmalarında başka şeylerin yanı sıra etnik ve dinsel azınlıkların haklarına saygılı olmaya söz vermeleri gerekmişti. Bu insancıl ve iyi niyetli öneri savaştan

sonra benimsenen başka birçok tedbir gibi geri tepmişti. Güvensiz ve saldırgan yeni rejimler azınlık antlaşmalarını kendi iç işlerine yapılmış apaçık bir müdahale olarak görüyorlardı. Özellikle de Romanya ve Polonya azınlıkların, özellikle de Yahudi azınlığın hayatını zorlaştırmaya çalışıyorlardı. Gerçi savaş arası dönemde alınan baskıcı tedbirler II. Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında yaşanacak olanlarla kıyaslandığında çocuk oyuncağı gibi kalırdı.

Alman Avusturya var olmak istemediğini resmen açıkladı, fakat barış antlaşmasında Almanya'yla birleşmesi yasaklanmış, hatta ismini Avusturya Cumhuriyeti olarak değiştirmesi şart koşulmuştu. Habsburg İmparatorluğu'nun çöküşünün doğurduğu birçok talihsiz sonuç arasında herhalde en talihsiz olanı buydu. 1938'deki *Anschluss* ve Avusturya kamuoyunun işgalci Alman birliklerini coşkulu kabulü, Batılı güçlerin kendi davalarının haklılığına inançlarını sarstı ve Almanya'nın daha fazla toprağı ilhak etmesine, sonunda da II. Dünya Savaşı'nın patlak vermesine yol açtı.¹³

Yeni devletlerin yoksulluğu, monarşinin geride bıraktığı muazzam maddi ve teknik altyapının çok geçmeden onarıma muhtaç duruma düşeceği anlamına geliyordu. Özellikle ulaşım sisteminde aksaklıklar yaşanıyordu, çünkü birçok yeni sınır olması trafiğe sekte vurmuş, yeni ve ekonomik olmayan otoyolların ve demiryolu hatlarının yapılmasını zorunlu kılmıştı. Ama monarşinin mirası arasında karşılıklı hoşgörü ve birçok ulusun bir arada yaşamasının desteklenmesi gibi otoyollar ve demiryollarından daha manevi daha insani şeyler de yok muydu? Kesinlikle olsa gerek, ne var ki böyle bir mirasın kanıtlarını bulmak güçtür ya da en azından göstermek zordur. İmparatorluğun ulus-üstü siyasi pratiklerinin, mutlak dinsel hoşgörü politikasının kolektif hatırası olmasaydı işler daha da kötüye gidebilir miydi? Herhalde öyle olurdu: Tek bir örnek verelim: Kral Naibi Horthy İmparator Francis Joseph'in yardımcısı olarak geçirdiği mesut günlerde, genellikle hoşgörülü, ılımlı tavrıyla hatırlanırdı, ama Beyaz karşı devrimci dostlarının yanında zalimce önlemler benimseme eğiliminde olmuştu.¹⁴

Habsburg devletinin son bulmasına kadar ayakta kalan, gerçek anlamda tamamen monarşik tek kurum Ortak Ordu olmuştu. Bu durum monarşinin kalıcı bir Orta Avrupa kimliği ve yurttaşlığı yaratmaktaki başarısızlığı, Ortak Ordu'nun halef devletlerin ordularına dostane bir işbirliği geleneği aktaramaması konusunda bir şeyler söylüyor. Eski subaylar arasında eski orduya büyük bir özlem duyuluyordu, bu kesimler bir zamanlar askerlerin

ırk, din ve etnisiteden bağımsız mutlu bir aile olduğunu söyleyerek övünmekten hoşlanıyorlardı. Fakat birliğin sembolü olan İmparator gittiğinde, eski muvazzaf subaylar koşa koşa birbirlerine düşman yeni devletlerin ordularına katılmışlardı. Profesyonellik ve geçimi sağlama ihtiyacı çok şeyi açıklıyor, ama tablonun tamamını açıklamıyor. II. Dünya Savaşı sırasında Polonya ya da Almanya ordularında hizmet eden eski Habsburg subayları hiç tereddüt etmeden birbirlerine düşman oldular. 1938'de Avusturya'nın Anschluss'unun ardından, Hitler'in Habsburglar'dan nefret ettiği, çok uluslu Avusturya-Macaristan ordusunu hor gördüğü gayet iyi biliniyor olsa da yalnızca bir avuç subay Nazi Almanyasına hizmet etmeyi reddetti. Aslına bakılırsa 300'ü aşkın eski Habsburg subayı Wehrmacht'ta ya da Waffen SS'de general rütbesine ulaştı. Ayrıca eski orduda dini ayrımcılık katı kurallarla yasaklanmış, hatta nadiren görülüyorken yeni Macar ulusal ordusundaki eski Habsburg subayları yalnızca Yahudi subayların değil, vaftiz olmuş Yahudilerin ve yarı Yahudilerin de ordudan atılmasının başını çekti.¹⁵

Artık farklı ordularda hizmet eden eski Habsburg subayları arasında ara sıra yaşanan işbirliği Francis Joseph'i pek memnun etmeyecek türden bir işbirliğiydi: II. Dünya Savaşı sırasında Macaristan üniforması giyen eski Avusturya-Macaristan askerleri Wehrmacht ve SS üniforması giyen eski silah arkadaşlarıyla Macaristan'nın Nazileştirilmesi için gönülden işbirliği yaptılar. Bağımsız Hırvatistan devletinin subaylarının Alman subaylarıyla işbirliği yaparak Yugoslavya'da bir korku rejiminin kurulmasını sağlamasında ahlakça daha üstün bir yan yoktu. Hitler Balkan savaşlarında deneyimli eski Habsburg subaylarını özellikle bu bölgeye göndermişti, çünkü Çetnikler ve Partizanlarla dolu bölgelerde onların sert tedbirler alacağına güvenilebilirdi.¹⁶

Hiç kuşku yok ki iki dünya savaşı arasındaki dönemde bölgede sosyal değişimler de yaşanmıştır, gerçek bu değişimlerin monarşinin çözülmesinin bir sonucu olup olmadığı o kadar da açıklık kazanmış değildir. Benzer değişiklikler, Habsburg yönetimi altında da meydana gelebilirdi. En başta, monarşinin çöküşü, siyasi sınırların yeniden çizilmesi toplumsal ve ekonomik ilişkileri anlamlı bir biçimde değiştirmeyi başaramamış gibi görünüyordu. İngiliz tarihçi Francis L. Carsten bir zamanlar Habsburg Monarşisi'ni oluşturan ülkelerde hükümet mekanizması, devlet memurluğu ve polis 1918'de işlemeyi sürdürdüğünden, kitleler her şeyden önce barış ve düzen koşullarına dönmeyi istediklerinden devrimlerin çabucak

söndüğünü, toplumda işlerin savaştan önceki gibi işlemeyi sürdürdüğünü savunacak kadar ileri gitmiştir.¹⁷ Ne var ki Tuna havzasında toplumsal dönüşüm kaçınılmazdı, olduğundan hızlı gelmediyse bunun sebebi de siyasetçilerin kurnazca manipüle ettiği milliyetçiliğin sosyalist itkilerle çatışma içine girmesiydi. Toplumsal reform yönünde atılmış birkaç somut adım olmuştu, bunların başında da Çekoslovakya, Romanya ve Güney Slav Krallığı'nda birçok geniş arazinin dağıtılması geliyordu, ama bu tedbirlerin bile güçlü milliyetçi vurguları vardı. Arazilerini kaybedenlerin çoğu Çek, Slovak, Romen ya da Güney Slavları değillerdi.

İki savaş arası dönemde devlet sanayileşmede giderek önem kazanan bir rol üstlenmeye başladı, savaş sırasında üstlenilmeye başlanan bir roldü bu. Bütün Orta Avrupa ülkeleri eş zamanlı olarak refah devleti haline gelme yönünde büyük atılımlarda bulundular. Toplumsal bir bakış açısıyla yaklaşıldığında daha da önemlisi bütün milliyetlerin siyaseten yerlerinden edilmesiydi, Moravya'daki Almanlar, Transilvanya'daki Macarlar gibi. Moravyalı Alman aristokrat ve Transilvanyalı Macar memurlar sahneden çekildiklerinde, yerlerini genellikle köylü kökenli insanlar aldılar. Macaristan'da, Orta Avrupa devletlerinin en gelenekçisinde bile iki savaş arası dönemde büyük bir toplumsal değişim oldu. Başta sanki hiçbir şey değişmemiş gibi görünüyordu: Siyasi iktidar soylu kökenli bir bürokrasinin, ekonomik iktidarsa Yahudi ve Alman kapitalistlerin elindeydi. Ama savaşın ve monarşinin çöküşünün yarattığı travma, Macaristan'daki toplumsal ilişkileri de etkilemişti. Soyluların iktidarı artık konsensüse değil şiddete dayanıyordu, Yahudi kapitalistlerin iktidarı da aslında anti-Semitizm yüzünden ciddi bir biçimde baltalanmıştı. Büyük Bunalım'ın ardından soylular siyasi nüfuzdan ellerinde kalan ne varsa kaybettiler, yerlerini de soylu tavırlar gösteren, ama aslında halkın içinden gelen yeni insanlar aldı.

Doğru, eski Habsburg Monarşisi'nde halktan olup da yüksek askeri, idari ve siyasi mevkilerde görev alanların sayısı giderek artıyordu, ama bu kişiler aristokrasinin ahlaki değerlerini el üstünde tutuyorlardı. 1930'larda yüksek mevkilere gelen halktan insanlar, gelenekler ve tarih hakkındaki bütün sözlerine rağmen, esasen faşist çağa uygun politikaları ve hevesleri olan kaba saba insanlardı. 1930'larda Macaristan'ın Mihver yanlısı başbakanı Yüzbaşı Gyula Gömbös, Andrassy'ler, Tisza'lar ya da Kont Istvan Bethlen gibi eskinin büyük aristokratlarının sönük bir taklidiydi. Macaristan'da 1930'ların sonunda anti-Semitist yasaların yürürlüğe girmesi, ekonominin

muhafızlarının değişmesine neden oldu. Son olarak faşist Ok Haç'ın Ekim 1944'te hükümeti kurması, yeni zengin, sonradan görme halk kesiminin eski elitler üzerinde kurduğu hakimiyeti sağlamlaştırdı ve Macaristan'ın 1945'te özgürlüğüne kavuşmasıyla ivmelenen, 1948'de Komünistlerin iktidarı almasıyla baş döndürücü bir hıza ulaşan bir toplumsal devrimin başlangıcı oldu.

1918 sonrasında Avusturya ve Çekoslovakya'da da benzer bir toplumsal dönüşümün başlayıp başlamadığını belirlemek zordur. Bu ülkelerde burjuvalar, I. Dünya Savaşı'ndan çok önce ekonomi ve siyaset üzerinde nüfuz sahibi olduğundan, iki savaş arasındaki toplumsal değişim, yarı feodal Macaristan'da olduğu kadar dikkat çekici olmamıştır. Yine de kitle siyaseti ve zorunlu eğitim Avusturya ve Çekoslovakya'da da siyasetin demokratikleşmesi, ordu, bürokrasi, ekonomi ve serbest mesleklerle aşağı sınıflardan unsurların sayılarının artması anlamında kaçınılmaz sonuçlar doğurdu.

Habsburg Monarşisi'nin çözülmesinin, özellikle toplumsal değişim anlamında en derin sonucu, bugün etnik temizlik dediğimiz şey oldu. Etnik temizlik yavaş yavaş gerçekten tek etnili ulus-devletlerin ortaya çıkmasıyla sonuçlandığından dolayı, bugünkü etnik çatışmaların ve etnik azınlıkların ezilmesinin son bulması vaadinde bulunur. Fakat bu süreç henüz tamamlanmamıştır, kanla ödenen bedel de tüyler ürpertici olmuştur. Düşünün, on dokuzuncu yüzyılda, yirminci yüzyılın başlarında ancak bir avuç insan dinleri ya da milliyetleri yüzünden öldürülmüştü! Bunun en dikkat çekici örneği, 1848-1849'daki devrimci dönemdir, o zamanlar özellikle Güney Macaristan'da ve Transilvanya'da insanlar tarihte ilk kez, toprak sahibi soylu, rahip, serf, lonca üstadı, Protestan ya da Yahudi oldukları için değil yanlış milliyetten oldukları için öldürüldüler. Ama Habsburg ordusu birkaç yüz Macar, Polonyalı ve Alman isyancıyı asarak bir yıl içinde düzeni sağlamayı başardı.¹⁸

1918'den bu yana bu bölgede kaç kişinin etnik ya da dinsel gerekçelerle öldürüldüğünü bilmiyoruz, ama sayıları milyonlarla ifade edilse gerek. Buna milyonlarca sürgünü ve mülteciyi de ekleyin, yirminci yüzyılın, tarihin en kapsamlı etnik temizliklerini, en büyük göçlerini ortaya çıkardığı açıklık kazanır. Öldürülmeyenler ya da sürülmeyenler, yüzyıl boyunca kendiliklerinden ve sürekli doğudan batıya doğru hareket ettiler, hâlâ akıl sır ermez bir etnik devrimi de beraberlerinde getirdiler. Düşünün, bir zamanlar yalnızca Almanlar ve Yahudilerin yaşadığı şehirlerde, bölgelerde

bugün Lehler, Çekler, Slovaklar, Macarlar ve Rumenler yaşıyor! Başka bir örnek verelim: Bir zamanlar Lehlerin yaşadığı yerlerde bugün Ukraynalılar ve Belaruslar, ayrıca doğuda çok daha uzak yerlerden gelen insanlar yaşıyor. Monarşinin doğu yarısındaki şehirlerin sakinleri bir zamanlar çoğunlukla Almanca ya da Yiddiş konuşur, kendi kanunlarına göre yaşarlarken, bugün orta Avrupa'nın doğusunda eskiden komşu olan cemaatlerin köylüleri, kentlerin başlıca unsurları haline gelmiş durumda.¹⁹

Habsburg Monarşisi'nin çözülmesinin nihai kurbanları hiç kuşkusuz Yahudiler oldu. On dokuzuncu yüzyılda Habsburglar Yahudilere karşı benimsedikleri geleneksel Katolik güvensizliğini aşıp onların sadık koruyucuları olmuşlarsa da Habsburg sonrası rejimler neredeyse değişmez bir biçimde Yahudilere karşı olmuşlardır. Söylemeye hiç gerek yok, on dokuzuncu yüzyılda kilise karşıtı liberalizm Yahudilerin kurtulması ve özgürleşmesinde hanedandan daha büyük bir rol oynamıştı, on dokuzuncu yüzyıl sonunda liberalizmin gerilemesi de her yerde Yahudi karşıtı hislerin yükselmesine katkıda bulunmuştu. Yine de özellikle İmparator Francis Joseph'in hükümdarlığı döneminde hanedanın bu bakımdan oynadığı ilerici rol inkar edilemez, Francis Joseph ordusu ve idari kurumlarındaki en küçük bir hoşgörüsüzlük emaresini bile cezalandırarak iyi bir örnek olmuştu.

İmparatorun Yahudi dostu olmasının iyi bir nedeni vardı: Yahudiler (ve Ermeniler) Monarşi'de kendilerine ait ulusal bir vatandan yoksunlardı, komşu ulusların da onlar üzerinde irredantist bir çekim gücü yoktu. Yahudiler özgürlüklerine kavuştukları için monarşi makamlarına büyük bir minnet duyuyorlardı. Bunun sonucunda en önde gelen *Staatsvolk*, yani hanedana ve Avusturya *Staatsidee*'ye sadık olması en muhtemel grup haline geldiler. Yalnızca Macaristan gibi Yahudi asimilasyonunun bir gerçeklik haline geldiği yerlerde birçok Yahudi yerel milliyetçiliğe sarıldı. Ama orada bile, Yahudi olmayan Macarların tersine, Yahudiler Macar milliyetçiliği ile iktidara sadakati birleştirebileceklerini sanıyorlardı.

I. Dünya Savaşı, Yahudilerin orta Avrupa'nın hayatına katılımının zirvesini teşkil ediyordu. Ağustos 1914'ün esrik coşkusu içinde Yahudiler en coşkulu kesimler arasında yer alıyorlardı. Savaşı, kısmen düşman anti-Semitist Rus İmparatorluğu olduğu için, kısmen çatışmanın sonucu onların tam anlamıyla, nihai olarak kabul görmeleri vaadinde bulunduğu için, destekliyorlardı. I. Dünya Savaşı sırasında yaklaşık 300.000 Yahudi Avusturya-Macaristan ordusunda hizmet verdi, bunların 25.000'ini Yahudi subaylar

oluşturuyordu; ordudaki subaylar arasında diğer dini grupların temsil oranının çok üstüne çıkan bir rakamdı bu. Nedeni, zengin ve eğitilmiş sınıflara mensup Yahudi sayısının çok fazla olmasıydı.²⁰

Bütün bu tablo I. Dünya Savaşı'ndan sonra değişti. Savaşın önce popüler olan Yahudi karşıtı hissiyat, özellikle de Hristiyan orta sınıfların ekonomisi güdümlü anti-Semitizmi artık patlamıştı. Savaşın sonunda Bolşevikler ve başka solcu hareketler, rejimler içinde Yahudilerin sayısının çok fazla olması ve Orta Avrupa'da milliyetçilik ve anti-Semitizmin genellikle iç içe geçmiş ideolojiler olması durumu daha da ağırlaştırdı. Sonuçta demokratik Çekoslovakya hariç, her yerde er ya da geç Yahudilere karşı halk tarafından desteklenen idari önlemler alındı. Alman Naziler geldiklerinde yerel idari mekanizma ve halkın büyük bir bölümü Yahudilerin sınır dışı edilmesine yardım etmeye hazırdı. Bu genel kuraldan ne savaş dönemi Slovakya'sı ne Çek Protektorası muaf tutulabilirdi. II. Dünya Savaşı sonrasında hayatta kalan Yahudilerin geri dönmesi ve birçok Yahudinin Stalinist Doğu Avrupa rejimlerine şevkle katılmaları, on dokuzuncu yüzyılda liberalizmin Yahudiler ile Yahudi olmayanlar arasındaki kapatmayı neredeyse başardığı uçurumu daha da açtı. Bugün orta Avrupa'nın doğusunun gidişatında Yahudilerin varlığı, etnik Almanların varlığı ve katılımı kadar istisnai bir durumdur. Habsburg hanedanı döneminde etnik Alman azınlıklar Macaristan, Transilvanya, Bohemya ve Bukovina'da ekonomik ve toplumsal bakımdan önemli unsurlardı, bugün Almanlar ya bölgeyi terk etmiş ya da çoğunluğu oluşturan milliyet tarafından özümsemişlerdir. Unutmayalım, II. Dünya Savaşı'ndan sonra Çekoslovakya'da ve Yugoslavya'da on binlerce etnik Alman kayboldu ya da açıkça öldürüldü, milyonlarca Alman bir zamanlar Habsburg İmparatorluğu'na ait olan topraklardan sürüldü.²¹

II. Dünya Savaşı'nın ve hemen ardından gelen Stalinist yılların orta ve doğu Avrupa'da yarattığı dehşetin etkisi, Habsburg İmparatorluğu sonrası kurulan devletler Nazi ve Sovyet emperyalizmlerine karşı işbirliği yapabilselerdi kesinlikle hafiflemiş olurdu. Ama siyasi senkronizasyon gibi bir sorun olmadı hiç: I. Dünya Savaşı sonrasındaki sınır çatışmalarının, Paris Barış Antlaşmaları'ndaki haksızlıkların ve yanlışlıkların hatıraları halkların ve hükümetlerin uluslararası alanı dikkate alan bir politika geliştirmesine izin vermeyecek kadar canlıydı. Öyle ki 1938-39'da Polonya ve Macaristan Çekoslovakya'nın parçalanmasından pay kapmaya koştular, 1939'da Polonya Alman ve Sovyet işgaline karşı kimsenin yardımını almadan sa-

vaştı, 1940'ta Macaristan ve Romanya'nın Transilvanya yüzünden savaşa girmesine ramak kalmıştı ki Almanya dürüst arabulucu rolünü üstlendi, Nisan 1941'de Macaristan ve Bulgaristan Yugoslavya'nın işgalinde Almanlara katıldılar, Haziran 1941'de Macaristan Almanya sırtını sıvazlasın diye Romanya'ya karşı Sovyet karşısı bir "haçlı seferi"ne katıldı, 1943-44'te Macarların İttifak devletlerine teslim olması kısmen Romanya, Slovakya ve Hırvatistan'ın ülkeyi işgal tehdidiyle engellendi. Uzun uzun devam edilebilir böyle, ama burada okurlara Romanya ve Çekoslovakya'nın 1956'da Macaristan'ı işgal tehdidinde bulunduğunu, 1968'de de Çekoslovakya'nın Macaristan, Polonya vs. tarafından bilfiil işgal edildiğini hatırlatmak yeterli olacaktır.

Bugün, bölgesel işbirliği gerçekçi bir olasılık gibi görünmüyor. Orta Avrupa ülkeleri NATO ve Avrupa Birliği'ne girebilmek için birbirleriyle yarışıyorlar. Etnik azınlıkların kaldıkları yerlerde, bu olgu tek başına komşu ülkeler arasındaki ilişkilerin kötü olması için yeterli gerekçeyi oluşturuyor. Habsburg Monarşisi'nin sırrı etnik olarak tarafsız bir insanın -ne bir Alman, ne bir Macar ne de bir Slav- devletin on iki millete hükmediyor olmasıydı. 1867'de Macarlar azınlığı oluşturdukları "ulus-devletleri"ne sahip olmuşlardı. Francis Joseph Macaristan Kralı olarak, Avusturya İmparatoru olarak oynadığından çok çok daha farklı bir rol oynuyordu. Yine de monarşi devam etti. Bölge halkları etnik olarak tarafsız üst bir otoritede -belki de Avrupa Birliği biçiminde- karar kılmadıkça gerçek bir uzlaşma umudu ufukta görünmüyor.

Notlar

- 1) Habsburg İmparatorluğu'nun çözülmesi üzerine hatırı sayılır bir yazın vardır, örneğin: Arthur J. May, *The Passing of Habsburg Monarchy, 1914-1918*, iki cilt (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1966); Richard G. Plaschka, Horst Haselsteiner ve Arnold Suppan, *Innere Front: Militärassistentz, Widerstand und Umsturz in der Danaumonarchie 1918*, iki cilt (Münih: R. Oldenburg, 1974); Richard Georg Plaschka ve Karlheinz Mack (yay. haz.), *Die Auflösung des Habsburgerreiches: Zusammenbruch und Neuorientierung im Donaauraum* (Viyana: Verlag für Geschichte und Politik, 1970); Manfred Rauchensteiner, *Der Tod des Doppelladlers: Österreich-Ungarn und der Erste Weltkrieg* (Graz: Styria Verlag, 1993); Leo Valiani, *The End of Austria-Hungary* (New York: Knopf, 1973); Z. A. B. Zeman, *The Break-Up of the Habsburg Empire* (Londra: Oxford University Press, 1961).

- 2) Habsburg Monarşisi hakkında İngilizce yayınlanmış en iyi tarihler arasında şunlar yer alır: Oscar Jaszi, *The Dissolution of the Habsburg Monarchy* (Chicago: University of Chicago Press, 1961); Barbara Jelavich, *The Habsburg Empire in European Affairs, 1814-1918* (New York: Rand McNally, 1975); Robert A. Kann, *A History of Habsburg Empire, 1526-1918* (Berkeley: University of California Press, 1974); C. A. Macartney, *The Habsburg Empire, 1790-1918* (Londra: Weidenfeld and Nicholson, 1968); Alan Sked, *The Decline and Fall of the Habsburg Empire* (New York: Longman, 1989); Victor L. Tapie, *The Rise and Fall of the Habsburg Monarchy, İngilizce'ye çeviren Stephen Hardman* (New York: Praeger, 1971). Habsburg hanedanı hakkında bakınız Adam Wandruszka, *The House of Austria: Six Hundred Years of a European Dynasty*, İngilizce'ye çeviren Cathleen ve Hans Epstein (Garden City, New York: Doubleday, 1964); Dorothy G. McGuigan, *The Habsburgs* (New York: Doubleday, 1966). Monarşideki ekonomik gelişmeler başka bazı kaynakların yanı sıra şuralarda da anlatılmıştır: David Good, *The Economic Rise of the Habsburg Empire, 1750-1914* (Berkeley: University of California Press, 1984). İkili Monarşi'nin maddi alt-yapısı ve idaresi şurada gayet iyi betimlenip belgelenmiştir: Alexander Sixtus von Reden, *Österreich-Ungarn: Die Donaumonarchie in historischen Dokumenten* (Salzburg: Druckhaus Nonntal Bücherdienst, 1984).
- 3) Orta Avrupa'da hem milliyetçi hem sosyalist devrimler hakkında genel bir tartışma için bakınız Francis L. Carsten, *Revolution in Central Europe, 1918-1919* (Berkeley: University of California Press, 1972). İki savaş arası dönemde bölgenin tarihi hakkında en iyi kitap şudur: Joseph Rothschild, *East Central Europe Between the Two World Wars* (Seattle: University of Washington Press, 1974). Ayrıca bakınız R. J. Crampton, *Eastern Europe in the Twentieth Century* (New York: Routledge, 1994); Joseph Held (yay. haz.), *The Columbia History of East Central Europe in the Twentieth Century* (New York: Columbia University Press, 1992).
- 4) Çekoslovakya'nın kurulması hakkında bakınız Todd Huebner, "The Multinational 'Nation-State': The Origins and the Paradox of Czechoslovakia, 1914-1920", doktora tezi, Columbia Üniversitesi, 1993; Victor J. Mamatey ve Radomir Luza (yay. haz.), *A History of the Czechoslovak Republic, 1918-1948* (Princeton: Princeton University Press, 1973).
- 5) Emperyal gücün çöküşü hakkında başka kaynakların yanı sıra bakınız Istvan Deak, *Beyond Nationalism: A Social and Political History of the Habsburg Officer Corps, 1848-1918* (New York: Oxford University Press, 1990), 11. bölüm.
- 6) İki savaş arası dönemde Avusturya hakkında bakınız özellikle Charles Gulick, *Austria from Habsburg to Hitler*, iki cilt (Berkeley: University of California Press, 1948); K. R. Stadler, *The Birth of the Austrian Republic, 1918-1921* (Leyden: A. W. Sijthoff, 1966).
- 7) Yugoslavya hakkındaki en iyi kitapların bazıları şunlardır: Ivo Banac, *The National Question in Yugoslavia* (Cornell: Cornell University Press, 1984); Aleksa Djilas, *The Contested Country: Yugoslav Unity and Communist Revolutions, 1919-1953* (Camb-

- ridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1991); Fred Singleton, *A Short History of the Yugoslav People* (New York: Cambridge University Press, 1985).
- 8) I. Dünya Savaşı sonrası Macar devrimleri ve karşı devrimi hakkında bakınız Andrew C. Janos, *The Politics of Backwardness in Hungary, 1825-1945* (Princeton: Princeton University Press, 1982), 5. ve 6. bölümler; Oscar Jaszi, *Revolution and Counter-Revolution in Hungary* (Londra: P. S. King and Son, 1924); Peter Pastor, *Hungary Between Wilson and Lenin: The Hungarian Revolution of 1918-1919 and the Big Three*, East European Monographs, no. 20 (New York: Columbia University Press, 1976); Peter Pastor (yay. haz.), *Revolutions and Interventions in Hungary and Its Neighbour States, 1918-1919*, East European Monographs, no. 260 (New York: Columbia University Press, 1988); Rudolf Tokes, *Bela Kun and the Hungarian Soviet Republic* (New York: Praeger, 1967); Ivan Völgyes (yay. haz.), *Hungary in Revolution, 1918-1919: Nine Essays* (Lincoln: Nebraska University Press, 1971).
- 9) Genel olarak Habsburg ordusu hakkında bakınız Deak, *Beyond Nationalism* ve Gunther Rothenberg, *The Army of Francis Joseph* (West Lafayette, Indiana: Purdue University Press, 1976). Avusturya-Macaristan silahlı kuvvetlerinde etnik durum şurada betimlenmiştir: Robert Nowak, "Die Klammer des Reichs: Das Verhalten der elf Nationalitäten Österreich-Ungarns in der k.u.k. Wehrmacht 1914-1918", dört cilt, yayınlanmamış el yazması, Kriegsarchiv, Viyana, B/726, no. 1; Plaschka, Haselsteiner ve Suppan, *Innere Front*; Plaschka ve Mack, *Die Auflösung des Habsburgerreiches*; Richard G. Plaschka, *Cattaro-Prag: Revolte und Revolution* (Graz: H. Böhlau, 1963). Rusya ve İtalya'daki savaş esiri kampları ve buralarda oluşturulan Çekoslovak ve Yugoslav lejyonları hakkında bakınız Samuel R. Williamson Jr. ve Peter Pastor (yay. haz.), *Essays on World War I: Origin and Prisoners of War*, East European Monographs, no. 126 (New York: Columbia University Press, 1983).
- 11) Bakınız Robert Machray, *The Little Entente* (New York: H. Fertig, 1970); Magda Adam, *The Little Entente and Europe (1920-1929)* (Budapeşte: Akademiai Kiado, 1993).
- 12) Macaristan'la yapılan barış antlaşması şurada tartışılmıştır: Francis Deak, *Hungary at the Peace Conference* (New York: Columbia University Press, 1942); C. A. Macartney, *Hungary and Her Successors: The Treaty of Trianon and Its Consequences, 1919-1937* (Londra: Oxford University Press, 1937). Avusturya'yla yapılan barış antlaşmasıyla ilgili benzer çalışmalar yoktur.
- 13) Avusturya'nın 1938'deki Anschluss'u hakkında başka kaynakların yanı sıra bakınız Jurgen Gehl, *Austria, Germany and the Anschluss, 1931-1938* (Londra: Oxford University Press, 1963).
- 14) Nihayet artık Miklos Horthy hakkında güzel bir biyografi mevcut: Thomas Sakmyster, *Hungary's Admiral on Horseback: Miklos Horthy, 1918-1944*, East European Monographs, no. 396 (New York: Columbia University Press, 1994). Ayrıca bakınız Amiral Nicholas Horthy, *Memoirs*, Nicholas Roosevelt'in kaleme aldığı giriş yazısıyla (New York: Speller, 1957); Miklos Szinai ve Laszlo Szűcs (yay. haz.), *The*

- Confidential Papers of Admiral Horthy* (Budapeşte: Corvina Press, 1965). Horthy rejiminin ideolojisi ve pratikleri en iyi şekilde aktarılmıştır: C. A. Macartney, *A History of Hungary, 1929-1945*, iki cilt (New York: Praeger, 1956-1957).
- 15) 1918 sonrasında Habsburg subaylarının kaderleri hakkında bakınız Deak, *Beyond Nationalism*, Sonsöz. Yahudi subayların Horthy Macaristan'ında gördüğü kötü muamele hakkında bakınız Randolph L. Braham, *The Politics of Genocide: The Holocaust in Hungary*, iki cilt, ikinci basım (New York: Columbia University Press, 1994), 1. cilt, 10. bölüm, çeşitli yerler. Üçüncü Reich'in emrindeki Avusturya askerleri hakkında bakınız Johann Christoph Allmayer-Beck, "Die Österreicher im Zweiten Weltkrieg", Herbert St. Führlinger ve Ludwig Jedlicka (yay. haz.), *Unser Heer: 300 Jahre österreichisches Soldatentum in Krieg und Frieden* (Viyana: Förlinger, 1963), 342-375. Avusturya generalleri hakkında istatistiksel veriler s. 359'da bulunabilir.
 - 16) II. Dünya Savaşı sırasında Wehrmacht ve Waffen SS'in Balkan seferberliklerinde Avusturya subaylarının rolü üzerine bakınız Peter Broucek (yay. haz.), *Ein General im Zwielicht: Die Erinnerungen Edmund Glaises von Horstenau*, üç cilt (Viyana: Böhlau Verlag, 1980-1987), ikinci cilt; Christopher R. Browning, *Fateful Months: Essays on the Emergence of the Final Solution*, gözden geçirilmiş basım (New York: Holmes and Meier, 1991).
 - 17) Carsten, *Revolution in Central Europe*, s. 18-19.
 - 18) 1848-49 orta Avrupa devrimleri sırasındaki etnik temizlik hakkında bakınız Istvan Deak, *The Lawful Revolution: Louis Kossuth and the Hungarians, 1848-1849* (New York: Columbia University Press, 1979), 140-141 ve çeşitli yerlerden.
 - 19) Yirminci yüzyılda etnik temizlik, mültecilerin akıbeti, doğu Avrupa halklarının batıya doğru göçü en iyi şekilde anlatılmıştır: Michael Marrus, *The Unwanted: European Refugees in the Twentieth Century* (New York: Oxford University Press, 1985); Raymond Pearson, *National Minorities in Eastern Europe, 1848-1945* (New York: St. Martin's Press, 1983).
 - 20) I. Dünya Savaşı'nda Yahudi askerler ve subaylar hakkında veriler için bakınız Deak, *Beyond Nationalism*, s. 195-197.
 - 21) Yahudi Holokost'uyla ilgili en iyi çalışma hâlâ Raul Hilberg'in eseridir, *The Destruction of European Jews*, üç cilt, gözden geçirilmiş basım (New York: Holmes and Meier, 1985). Doğu ve orta Avrupa'da on üç milyon Alman sivilin öldürülmesi, göçü ve sürülmesi hakkında bakınız Alfred M. de Zayas, *A Terrible Revenge: The Ethnic Cleansing of the East European Germans, 1944-1950* (New York: St. Martin's Press, 1994).

RUS İMPARATORLUĞU

RONALD G. SUNY

Tarih disiplini, post-modernistlerin saldırıları altında bile belirsiz ve spekülatif olana karşı tedbirli olmayı, tutulmamış yollara karşı kayıtsız kalmayı başarıyor. Ne var ki Rus ve Sovyet tarihçiler alternatifler konusunda başka tarihsel alanlardaki meslektaşlarından daha hevesli oldular, bazen imparatorluk Rusyasının son reformlarının izlediği yolu gözden geçirip ya dünya savaşı olmasaydı diye düşündüler, bazen Bolşevikler şevkle araya girmemiş olsalardı devrimin demokratik bir sonuç doğurması ihtimali ne olurdu diye kafa yordular, bazen de NEP¹'in (Yeni Ekonomi Politikası) son bulması ve Stalin'in "zorunluluğu" üzerine çeşitli fikirler geliştirdiler. Sonuçlar, hem bir harita çıkarmamızı mümkün kılacak derecede aldatıcı bir kolaylık, hem yüzeyin altına inmeyi, derin kararlılığı ve olumsuzluğu tartmayı çetinleştirecek bir zorluk gösterir.

Çarlık Rusyası yüzyıllar süren genişlemesi ve iç pekişmesi sırasında bürokratik mutlakiyetçi bir devlet ve çok uluslu geniş bir imparatorluk kurmayı başarmış, ama bu imparatorluk içinde bir "Rus ulusu" yaratmayı başaramamıştı. Moskova'nın başkenti olduğu Moskof Büyük Dükalığı ve imparatorluk Rusyası, imparatorluğun, genellikle *vnutrennie guberniia* diye bahsedilen çekirdek bölgelerini tek bir milliyet olarak bütünleştirmeyi başarmıştı, fakat idari uygulamaların farklılıklar göstermesi, yerel etnisitelerin sıklığı ve iskan politikalarının etkileri Rus çekirdek bölgesi ile Rus ol-

1) NEP (New Economic Policy): Lenin tarafından önerilen ve kendisi tarafından devlet kapitalizmi olarak adlandırılan yeni ekonomik politika. Özel ve kamu sektörlerinin bir arada bulunduğu devlet güdümündeki karma ekonomi. ç.n.

mayan çevre bölgeler arasındaki farklılıkları ayakta tutmuş, ağırlaştırmıştı. Moskof Büyük Dükalığı orta Rusya'nın (Vladimir, Novgorod ve diğer miras kalan devletler) Ortodoks nüfusunu nispeten başarıyla fethedip asimile ettikten sonra, Kazan gibi, Ortodoks olmayan nüfusun bulunduğu toprakları "geri almaya" koyuldu. Rusya imparatorluk kurma mantığını izledi: Genellikle fetihlerle, sıklıkla yerleşimlerin genişlemesiyle toprak kazandıktan sonra, Çar'ın amilleri yerel elitleri imparatorluğun hizmetine aldılar.¹ Ama Transkafkasya ve Orta Asya gibi birçok çevre bölgede kendi aşiret, etnik ve dinsel kimliklerini koruyan köylü ya da göçmen nüfuslarla değil, yalnızca elitlerle bütünleşme başarılı oldu (o da kısmen). Tatar ve Ukraynalı soylular gibi bazı elitler Rus *dvoriansvo*'su içinde eridiler, ama Baltık bölgesindeki Alman baronlar ya da Finlandiya'daki İsveçli aristokratlar gibi bazı elitler ayrıcalıklarını ve ayrı kimliklerini korudular. Bazı bölgelerde Çarlık rejimi, kültürel kimliklerin dönüşümü yoluyla sadık tebalar yaratmayı başaramadı, ama politikaları tutarsızdı ve çok büyük farklılıklar gösteriyordu. Ruslar arasında bile etnik bir ulus-kurma projesinde başarılı olamadı (ya da bu yönde çok sıkı çalışmadı). Fransa'da olduğu gibi, milyonlarca insanın ulus fikri etrafında eğitilmesi ve bu fikre bağlanması yönünde bir program yoktu. Roman Szporluk'un kısa süre önce imparatorlukla ilgili bir konferansta söylediği gibi çarlık hükümeti köylüleri Ruslara dönüştürmeyi başaramamıştı. Rusya'nın deneyimi yarım kalmış bir ulus-kurma projesiydi ve imparatorluğun son krizinde hanedanın, muhaliflerinin iddialarına karşı bu projeyi savunacak ulusal meşrulaştırıcı bir formülü yoktu.

Çarlık Rusyasının sonu aynı zamanda bir devletin sonuydu, siyasal/dinsel bir ideolojinin yerinden edilmesi (ama tamamen silinmemesi), kudretlileri aşağı çeken, aşağıdakileri yukarı çıkaran toplumsal bir alt üst oluştu. Devrim ve iç savaşla güçlü bir yeni devlet kurulmuştu, bu yeni devlet zamanla başlı başına bir imparatorluk haline gelecekti; ayrıca birkaç küçük devlet daha ortaya çıkmıştı, bu devletler bir süre bağımsız kalacaklar, ama hiçbir zaman yeni Sovyet devletinin merkeze doğru çekiminden tamamen bağımsız olamayacaklardı. Osmanlı ve Avusturya-Macaristan örneklerinin tersine, Rusya'da imparatorluğun son bulması, parçaların devlet haline gelmesiyle değil, parçaların çok uluslu bir devlette yeniden bir araya gelip Sovyetler Birliği'ni ortaya çıkarmasıyla sonuçlandı. Sovyetler'in yeniden bütünleşme yönündeki ilk dalgasına direnmeyi başarabilen devletler (Estonya, Letonya, Litvanya, Finlandiya ve Polonya) Baltık Denizi kıyısında

bulunuyorlardı, Avrupa'dan erişilebilen topraklardı, hatta bağımsızlıklarını tesis etmelerinde önem taşıyan dönemlerde Batı Avrupalı güçlerin yardımını almışlardı. Hepsi de yeni devletlerini ve ulusal kimliklerini Batı'daki ulus-devletleri örnek alarak kurmuştu, eski emperyal kuvvetin her zaman varlığını hissettiren tehlikesi karşısında, bu devletlerin dış politikaları da sonraki yirmi yıl boyunca SSCB'ye düşman bir hatta ilerleme eğiliminde olacaktı. (İç politikaları ise Komünist sola meyledecekti.) Yeni Baltık devletleri hem kendilerini temsil etme biçimleri açısından hem Avrupalıların gözlerinde Bolşevikliğin yayılmasına karşı arınmış bir hat oluşturuyorlardı. Bu nedenle, bir devletin yerini birkaç devletin alması, birbirine karşıt iki toplumsal ve siyasal gelişme arasındaki sınırı da belirtiyordu; bu gelişmelerden biri kapitalist ekonomilerde ve milliyetçi meşrulaştırma bağlamında liberal parlamenter siyasal oluşumların yeniden kurulmasını hedefliyordu, diğerinin amacıysa uluslararası devrimci bir program bağlamında kapitalist olmayan bir toplum ve liberalizm sonrası bir siyasi sistem inşa etmek için büyük bir toplumsal deneye girişmekti.

1917 Devrimi ve onu izleyen iç savaş, devrimci dönüşüme getirilen neredeyse bütün bildik tanımlara uygun düşer. Çarlık Rusyasının yapıları ve uygulamalarından derin bir kopuş olan devrim, hem siyasal bir rejimi hem toplumsal bir düzeni sona erdirdi. 1917-1921 dönemi, üst üste gelip örtüşen bir dizi devrim olarak anlaşılabilir. İlk devrim işçilerin isyanıydı (aslında kadınlar tarafından başlatılmıştı), onu askerlerin başkaldırısı izlemiş, bu ayaklanma iki otorite merkezinin kurulmasıyla son bulmuştu. Devrimci alt sınıflar ya da sosyalistlerin tabiriyle *demokratiia* kendi iktidar organlarını, sovyetleri seçmişti; orta ve üst sınıflar, subaylar, devlet bürokrasisi ve eğitilmiş toplumun büyük bölümüyse Duma'nın önde gelen mensupları tarafından seçilmiş Geçici Hükümet'le özdeşleşiyordu. Mart 1917 ile Ekim 1917 arasındaki dönemin büyük bir bölümü, anayasal bir düzen kurma girişiminde bulunan orta sınıf siyasetçilerin ve aydınların bir kısmının liderliğinde gerçekleştirilmiş ikinci bir devrim ya da "liberal" bir devrim olarak görülebilir. Ekim 1917'de Sovyet iktidarının tesis edilmesiyle birlikte işçilerin devrimi tazelendi, ama bu kez entelektüeller ve parti eylemcileri, işçiler adına yönetiyorlar, yavaş yavaş, temsil etmeyi amaçladıkları sınıfın yerini alıyorlardı. Eş zamanlı olarak, ama hız kazanarak köylü devrimi de gerçekleşiyordu; köylü devrimi topraklara el konulmasıyla, soyluların topraklarının kamulaştırılmasıyla, 1918'de toprak sahipliğinin eşit düzeye ge-

tilirmesiyle zirveye çıktı. Son olarak 1918’de imparatorluğun Rus olmayan halklarının başlattığı isyanlar üniter imparatorluğu parçaladı ve Rusya’nın çevre bölgelerinde ulus-devletlerin kurulmasına yol açtı.

Şubat-Mart 1917’deki siyasal devrim monarşiye ve emperyal otokrasi-nin beş yüz yıldır geçirdiği evrime son verdi. Çarlık I. Dünya Savaşı sırasında imparatorluğu savunmadığından ve çok sayıda gruba,aristokrat elitlere bile hızla hiç olmadığı kadar yabancılaştığından, çöktüğünde onu destekleyecek kimse kalmamıştı. İç Savaş sırasında bazı Beyaz liderler arasında monarşiye ilgi canlandı, ama genelde imparatorun ailesi ve bu hanedanın yönetme hakkına duyulan sempati, onları destekleyen kurumlar kadar hızlı bir biçimde ortadan kalktı. Çarlık elitinin Geçici Hükümet’teki Duma siyasetçileri grubuna liberal siyasal transferi, eski aristokratik düzenin hızla altının oyulmasına yol açtı. Şubat Devrimi ayrıcalıkların doğuma dayanarak haklı çıkarılmasını ortadan kaldırdı. Aristokrasi önce ideolojik, sonra hukuksal, son olarak ekonomik ve fiziksel olarak gücünü ve ayrıcalıklarını yitirdi. Eski *soslovie* düzeninin aldığı son darbe, önce Geçici Hükümet’in yasalarından, ardından yüzbinlerce köylünün doğrudan eyleminden geldi; köylüler 1917-18 döneminde toprak sahibi soyluların topraklarına, evlerine, zenginliklerine el koydular. O zamana kadar monarşi yeniden kurulmamış, soyluluk, tıpkı ilk soylusu gibi, yeniden düzenlenmemişti. 1917 en başta, oldukça fazla kullanılan Sovyet anlatım tarzını kullanacak olursak “feodalizmin son kalıntıları”nı silmişti, iç savaş normal seyrini izlerken, kan üzerine kurulmuş olan, eski orduya ve yönetici elitlere dayanan bir dizi alternatif rejim de ebediyen son buldu.

Eski elitleri ortadan kaldıran siyasal devrim, geniş kapsamlı bir toplumsal devrimle iç içe geçmiş, toplumsal devrim önce kentlerdeki, sonra da kırsal kesimdeki alt sınıfları ön plana çıkararak genişlemişti.. Şubat devrimini kadınlar, işçiler ve askerler yapmıştı. İşçiler ve askerler orta ve üst sınıflardan siyasetçiler ve entelektüellerin oluşturduğu Geçici Hükümet’in iktidarın resmi ayrıcalıklarını almasına izin vermiş olsalar da hükümeti, fabrika sahiplerini, subayları denetlemek, nihayetinde onların ayrıcalıklarını ve iktidarını sınırlandırmak için kendi sınıflarının iktidar “organları”nı, sovyetleri, fabrika ve asker komitelerini örgütlediler. Toplumsal devrim, devrimin ilk sekiz ayında ılımlı sosyalistler ve liberal siyasetçilerin koyduğu sınırlar dahilinde kaldı, ama savaşın güdümündeki ekonomik kriz, Bolşeviklerin devrimi okumalarına itibar kazandırırken, alttan alta kaynıyordu. Gün be

gün fabrikalardaki işçilerin, kırsalardaki askerlerin gerçek iktidarı, yöneticiler, fabrika sahipleri ve subaylar aleyhine güçlendi. Rusya komiteler ve konseylerle yönetiliyordu (ya da bazılarının dediği gibi mahvediliyordu).

Ekim 1917 sonrasında, Bolşeviklerin köylülere dizginlerini ellerine almaları çağrısının ardından, kırsal Rusya buna, şehirlerin dışındaki bütün toprak sahiplerinin ve devletin otoritesini dağıtarak, iktidarın köylüler, köylü komünleri, sovyetler ve komitelerin eline geçmesiyle karşılık verdi. 1918'in sonuna gelindiğinde Rusya, *demos*'un işleri kendi eline alması anlamında olağanüstü "demokratik" bir devrim geçirmiş bulunuyordu. Merkezin iktidarı dağılmış, yerelliklerin iktidarıysa en azından bir süreliğine artmıştı. Bolşevik devleti, iç savaşın büyük bölümü boyunca, bazı bakımlardan doğruca kollektifleştirme ve Büyük Terör yoluyla, fiili iktidarın radikal demokratikleşmesini ve adem-i merkezîyetçi bir karakter kazanmasını tersine çevirme ve merkezde devletin otoritesini yeniden tesis etme mücadelesini verdi. Nüfusun olağandışı bir hareketlilik göstermesi, seferber olması, Sovyet devletinin zayıflığı; bütün bunlar rejimin tekrar tekrar baskıya ve korku salmaya başvurmasına zemin hazırladı.

Rus devrimi ve iç savaş, şehirlerde bir "proletarya" devrimi olabilirdi (Michael Reiman'ın² tabiriyle "alt tabaka" devrimi daha iyi bir terim olabilir), ama devrim sonrası Rusya'daki (ve Rus olmayan Sovyet cumhuriyetlerindeki) insanların çok büyük bir bölümü için, köylüler için bir "küçük burjuva" devrimiydi. Sıradan çalışan köylüler Ekim Devrimi'nden sonra kendi köylerinin, topraklarının ve hayatlarının denetimini ellerine almışlardı, gıda toplamalarla, Kızıl Ordu'nun asker toplamasıyla epey hırpalanmış olsalar da devlet otoritesinin kendi köylerine tam anlamıyla müdahale etmesini savuşturmayı başarmışlardı. İç savaş sırasında komünistlerin başarısı köylüleri kazanmalarına ya da en azından tarafsız hale getirmelerine bağlı olmuştu. Büyük ölçüde şehirlerde ve kasabalarda örgütlenen bir parti olarak 1918 öncesinde köylüler arasında temasta oldukları pek az insan vardı. Ayrıca o yıl başlattıkları tahıla zorla el koyma politikası köylülerde husumet yaratmıştı. Gelgelelim savaşın sonuna doğru, köylüler Beyaz generallerin arkasından eski toprak sahiplerinin geri dönmesinden korktukları için, ehven-i şer kabilinden Komünistleri tercih etmişlerdi.³

Rusya'nın her yerinde, Bolşeviklerin politikalarından ve kırsal kesimdeki kargaşadan cesaret alan köylüler topraklara, toprak sahiplerinin mülklerine el koydular. Birçok bakımdan köylüler işçilerin devrimini doğrulu-

yor, eski rejimin yeniden kurulmasını imkansız hale getiriyorlardı. Kırsal kesimde bütün yönetim yapısını yerle yeksan ettiler, eski yerel idarelerin yerine, geçici köylü komitelerini, sonra da sovyetleri geçirdiler. İşçiler ve askerler gibi köylüler de devrimin bir sonucu olarak kendi hayatlarını yönetmekte daha faal hale gelmişlerdi. Bolşeviklerin toprak reformunun ve kırsal kesimdeki köylü devriminin bir sonucu olarak Sovyetler iki önemli siyasi kazanım sağladı: Bolşevizme muhalefetin ekonomik tabanı yıkıma uğrattıldı, köylülerin yeni hükümeti etkin ve edilgin bir biçimde desteklemelerinin temeli atıldı (geçici olarak da olsa).

Sovyet iktidarının ilk altı ayında köylüler kendi ekonomilerini ve sosyal hayatlarını yürüttüler. Ama şehirlerdeki gıda kıtlığı ağır bir hal alınca Bolşevikler kırsal kesim üzerinde denetim sağlamaya yönelik çabalarını yoğunlaştırdılar. Şehirleri ve orduyu beslemek için zorla tahıla el koydular, köylülerin büyük bölümünü yabancılaştırdılar. Geri dönen köylü askerler, Bolşeviklere sempati duyanlar, köylerde sovyetlerin iktidarının tesis edilmesinde faal bir rol üstlendiler; kendilerini kırsal kesimde devrimin liderleri olarak görüyorlar, geleneksel hiyerarşilere meydan okuyorlardı. Köylüler nihayetinde yatıştırıldılar, fakat Sovyet iktidarı, devrimden Stalin'in 1930'lardaki kolektifleştirme politikasına kadar kırsal kesimde zayıf kaldı. Yeni Ekonomik Politika köylüler ile devlet arasında bir tür ateşkes sağladı, kırsal kesim ve tahılı büyük ölçüde köylülerin denetimine bırakıldı. Devlet ancak kolektifleştirmeyle, köylülerin ezilmesiyle, komünlerinin dağıtılmasıyla, köylü üretimine zorla el koymanın kurumsallaştırılmasıyla bağımsız köylülüğün belini büktü, kırsal kesimdeki halk devrimini sona erdirdi ve kendi bürokratik yönetimini bütün Sovyetler Birliği'ne dayattı. Bu dayatmanın bedeli tarımın mahvolması ve bir terör aygıtının yaratılması oldu, birkaç yıl geçmeden bu terör aygıtı partiye ve orduya, Stalin'in kırsal kesime karşı kullandığı araçlara yönelecekti.

1917'deki iki devrimin ardından ortaya çıkan yeni siyasal elitler, toplumsal tabanları bakımından, Şubat 1917'den, hatta iki devrim arasında Rusya'yı yöneten elitlerden daha fazla halk kesiminden geliyordu. Yeni elitler radikal entelektüellerden, eski aydınların ve subayların "uzmanları"ndan ve on binlerce işçi ve köylüden oluşuyordu. Yeni Sovyet düzeni mülk sahibi sınıfların bütün mensuplarını ve din adamlarını *pays legal*'den uzaklaştırmıştı, sovyetlerde oy kullanmaya ancak "emekçi"lerin hakkı vardı, *tsentsovoe obshchestvo*'nun (mülk sahibi cemiyetin), ayrıca emek kiralayan

insanların, kulaklar, rahipler ve Beyaz ordulardaki subayların haklarından mahrum edilmesi 1918'deki ilk Sovyet anayasasında kutsal bir yere kondu. Sheila Fitzpatrick Rus devrimi sonucu milyonların yukarıya doğru hareketlenmesini, ayrıca milyonların sosyal statülerini, 1930'ların sonunda da hayatlarını kaybetmeleriyle birlikte "aşağı doğru hareketlenmesi"ni ikna edici bir biçimde göstermiştir.⁴ Ne var ki yönetici elitlerin ve devlet aygıtının radikal demokratikleşmesi, halk unsurlarının yönetici elitlere akışı, Lenin ve Troçki'nin, sorumluluk ve yetki mevkilerine gelmiş birçok işçi ve köylünün deneyimsizliğini dengelemek amacıyla askerler ve "burjuva uzmanları"nı rejimle birlikte çalışmaya davet etme politikasıyla hafifledi.

Sovyetler Birliği'nin ilk yıllarının tarihi eşitlikçi eğilimlerin uzmanlık, yüksek verim ve disiplin talepleriyle denetim altına alındığı bir savaş meydanı tablosu çizer. Önde gelen birçok Bolşevik adem-i merkezîyetçiliğin ve demokratikleşmenin, savaş halindeki geri bir ülke için çok pahalı ve deneysel olduğuna inanıyordu. Öte yandan muhalefetin, Sol Komünistlerin, Demokratik Merkezîyetçilerin, Askeri Muhalefetin ve İşçi Muhalefeti'nin sesleri daha otoriter ve hiyerarşik eğilimlere meydan okuyordu. Her iki eğilim de varlığını sürdürdü; sıradan insanlar idari mevkilere geldiler, subay oldular, partiye girdiler, bu arada elitler de kendi vizyonlarını tabanlarına danışmaksızın dayattılar, muhalif sesler susturuldu, aşağıdan denetimlerin yerini hızla, yukarıdan gelen bürokratik baskılar aldı.

Rus Devrimi, sosyolojik ya da demografik anlamda "demokratik"ti, ama bildiğimiz siyasal anlamda, düzenli seçimlerle resmileştirilip kurumsallaştırılan bir temsili hükümet, yürütme yetkisi üzerinde anayasal sınırlama, yurttaşların haklarının devletin iddialarına karşı korunması anlamında demokratik değildi. 1917'de siyaset, sovyetler ve fabrika komiteleri için sık sık yapılan seçimlerle ne kadar demokratik olsa da iç savaş sırasında iktidar partisinin, tabanın coşkun siyasal çoğulculuğuna saldırıları, diğer siyasal partilerin (hatta başka sosyalist, Marksist partilerin, örneğin rejime karşı silahlı mücadeleden vazgeçmiş olan Menşeviklerin) bastırılması, düşmanlara karşı şiddete başvurma ve emretme alışkanlığının artması, siyasal demokratik pratiğin tomurcuklarını ezip geçti. Bolşeviklerin parlamenter sistem ve (burjuvazinin elinde bir silah olduklarını düşündükleri) özgür basına karşı ideolojik hoşnutsuzlukları, ayrıca siyasal retoriklerini Manici bir "bize karşı onlar" ("Bizden olmayan bize karşıdır") söylemine çıkarmaları, normal siyasetin al-ver ilişkilerini imkansız hale getirdi. Bolşe-

vikler tümüyle siyaseti yürürlükten kaldırmaktan bahsediyorlardı (örneğin Lenin'in *Devlet ve Devrimi*'nde; A.Polan'ın eleştirisine bakınız⁵), ama bir kere ellerine aldıklarında devlet iktidarından vazgeçmeyi hiç düşünmediler. İktidarlarını, buharlaşmakta olan ve siyaseten güvenilmez işçi sınıfına dayandıran bir azınlık partisi olarak Bolşevikler ya Kasım 1917'deki Kuru-cu Meclis seçimlerinde olduğu gibi demokratik seçimlere izin vermek ve seçimlerde köylü çoğunluğa yenilmek ya da her ne pahasına olursa olsun iktidara sarılmak (asla gelmeyecek olan uluslararası proletarya devrimini nafile yere beklemek) ve otoriter (kendi tabirleriyle bürokratik) bir rejim kurma seçenekleri arasında kalmışlardı. Bolşeviklere göre, demokratik siyasetin onların iktidarlarını kullanmasını mümkün kılmasının bir yolu yoktu.

Rus Devrimi uzatmalı bir ıstırap olmuştu. Bu ıstırapın kökenleri hem savaş öncesinde Rus toplumunu giderek radikalleşen kentli alt sınıflar ile otokrasiden uzaklaşan orta ve üst sınıflar arasında kutuplaştıran toplumsal krizde hem de I. Dünya Savaşı sırasında ülkenin (özellikle de ordunun) uğradığı yıkımda yatar. Ekonomi daha Şubat 1917 gelmeden çökmeye başlamış, yıkımı Ekim 1917'den sonra da devam etmişti. William G. Rosenberg'in gayet inandırıcı bir biçimde gösterdiği üzere, 1918 başlarında kapitalizm artık işlerliği olan bir ekonomik sistem değildi.⁶ Lenin hükümetinin Ekim 1917'den sonraki ilk altı ay içinde bir tür "devlet kapitalizmi"ni yeniden kurma çabalarına karşın, gerilikten kaynaklanan ihtiyaçlar, ekonomik kargaşa ortamı ve iç savaş Bolşeviklere kent ekonomisinden geriye kalan ne varsa devletin bunlara el koymasından başka bir seçenek bırakmadı. Serbest piyasa kapitalizmi Sovyet dönemi sırasında asla yeniden tesis edilmedi, gerçi Yeni Ekonomi Politikası çerçevesinde son derece yüksek denetime tabi bir piyasa-devlet kapitalizmi yedi yıl boyunca gelişti. Stalin'in devrimiyle birlikte kapitalizm altmış yıl boyunca gömülü kaldı ve bugün Yeltsin Rusyasının ve Sovyetler Birliği sonrası kurulan diğer devletlerin karşı karşıya kaldığı sonuçlar ortaya çıktı. Avrupa'nın büyük devletleri arasında en az "burjuva" olanı Rusya, ekonomi ve toplumun köklü bir kapitalist dönüşüm geçirmesine sahne olmadı hiç, gelişmiş Batı'da olduğu gibi "insan doğası"nın yeniden kurulmasını hiç yaşamadı. Çok çalışmanın erdemleri, takdirin ertelenmesi, zamanın kullanılmasıyla ilgili titiz hesaplamalar, iş sözleşmelerinde dürüstlük ve ağırbaşlılık, maddi zenginlik biriktirme dürtüsü nüfusun geniş kesimlerine derinden işlemedi. Entelektü-

el elitler, ister devrim öncesi sosyalistler ister muhafazakarlar ister devrim sonrası Bolşevikler olsunlar burjuvaziye ya maddiyatçı vekültürsüzlü olduğu ya da Batı'yla özdeşleştiği gerekçesiyle küçümseyip horgördüler.

1917-18 devrimleri hızla liberalden demokrasiye, kentselden kırsala, Rus'tan çok ulusluya doğru hareket etti. Rusların yönetimindeki tek bir imparatorluktan, bazıları ulus-devlet olan çok sayıda yeni devlet doğdu. Bağımsızlıklarını kazanan bu devletlere (Finlandiya, Polonya ve Baltık cumhuriyetleri) yabancı devletler yardım etti, bu devletler Avrupa'dan kolayca erişilebilir olmak gibi bir avantaja sahiplerdi. O tarihlerde Ukrayna ve Belarus Almanların desteklediği biraz yapay devletler görünümündeydi. Belarus ulusal hareketi korkunç derecede zayıftı, Belarus'un bir devlet haline gelmesi neredeyse tamamen Alman müdahalesi sonucu gerçekleşmişti. Ukrayna ise bölgesel, etnik ve toplumsal olarak parçalı bir haldeydi, birçok Rus Sovyet iktidarına arka çıkıyordu, çoğu kent etnik olarak bölünmüştü, köylüler kendilerini yerel liderler ve çıkarlarla özdeşleştiriyorlardı, milliyetçiler kasabalarda ve entelektüeller arasında yalıtılıyordu, yerel Bolşevikler Moskova'daki liderliğin tekrar tekrar Ukrayna'ya dönmesine neden olan bir inatçılık gösteriyorlardı. Transkafkasya'da Azerbaycan Türkiye'nin (daha sonra Britanya'nın) desteklediği bir devlet olmuştu, küçük bir milliyetçi elitin, halktan pek az destek alarak kurduğu bu devlet militan işçi sınıfı merkezini, Bakü'yü, başkenti olarak belirlediği kenti hazmedemeyecek durumdaydı. Popüler bir milliyetçi partinin, Daşnak Sütyun partisinin başını çektiği Ermenistan bir mülteciler ve köylüler diyarıydı, ayakta kalabilmek için kesinlikle dış desteğe bağımlıydı. Milliyetçi Türkler ve Kızıl Ordu arasında kalan Ermenistan ayakta kalabilmek için Sovyetler'e taviz verdi. Gürcistan ise Polonya ve Finlandiya gibi nispeten bütünlüklü bir ulus-devletti, tanınan ve sevilen bir ulusal (ancak yalnızca ılımlı milliyetçi) liderliği (Gürcü Sosyal Demokratlar) vardı. Orjonikidze gibi yerel Bolşevikler ve merkezdeki patronları, en önemlisi de Stalin, Lenin'in talimatlarına aykırı hareket etmeyip cumhuriyeti işgal etmeselerdi bağımsız bir devlet olarak ayakta kalabilirdi.

1917'de milliyetçilik nispeten zayıf bir siyasal güçtü, büyük ölçüde kentli entelektüellerle sınırlıydı; Ermeniler, Estonyalılar, Finler, Gürcüler, Lehler ve Ukraynalılar arasında biraz halk desteği de bulmuştu. Milliyetçilik dikkate alınması gereken bir güç haline geldiği yerlerde bir tür popülizm ya da sosyalizmle ittifak içindeydi. İç savaş ve kısa süren bağımsızlık

dönemleri sırasında çevre bölgelerin büyük bölümünde ulusal hisler güçlenmişti, ama bu hislerin ne derece güçlü olduğu henüz akademisyenler tarafından yeterince değerlendirilmemiştir. Birçok tarihçi milliyetçilerin tahminlerini izlemiş, ya milliyetçiliğin doğal, ezelden beridir var olan cevap olduğunu, ayrıntılı bir açıklama gerektirmediğini ya da entelektüeller ve eylemcilerin ifade ettiği görüşlerin doğrudan halkın daha genel hislerini yansıttığını savunmuşlardır. Milyonlarca köylünün etnik özdeşleşmesinin boyutları ne olursa olsun, bu etnik cemaat hissini, entelektüellerin hayal ettiği biçimiyle ulusun programını desteklemeye tahvil edilmemesi gerekir.

Bolşevikler iç savaşı sınıfların sınıflara karşı, işçinin köylü ve burjuvaya karşı mücadelesi olarak yorumlamış olsalar da, milliyetçiler iç savaşı Rusların azınlıklara karşı, merkezin çevre bölgelere karşı ulusal savaşı olarak görmüşlerdi. Sınır bölgelerin deneyimlerini, ulusal bağımsızlığa giden doğal tarihsel evrimi gerçekleştiren ve haklı çıkaran benzersiz olaylar olarak almışlardı. Ne var ki, çökmüş imparatorluğun Rus olmayan bölgelerinin hiçbirinde çatışma, toplumsal ve etnik unsurlardan bağımsız değildi. Hatta kültürel ve sınıfsal çelişkilerin birleşmesi çatışmaları hayli şiddetlendirmişti. Çatışmanın ulusal savaş niteliğini aldığı çevre bölgelerde bile işçiler ile sanayiciler, *tsentsovoe obshchestvo* (mülk sahibi cemiyet) ile *demokratiia* (alt sınıflar), kent ile kırsal kesim arasındaki çatışmalar kuvvetle varlıklarını hissettiriyordu. Hemen hemen her yerde milliyetçi hareketler ya güçlenmişler ya da sınıf tabanlarının niteliği yüzünden ölümcül derecede zayıflamışlardı. Etnik dayanışma, aktivizm, Rusofili ya da Rusofobi genellikle toplumsal hoşnutsuzluklarla yüklendiğinden, milliyetçi liderlerin toplumsal reformu, kendilerinin öz tanımlama, özerklik ya da bağımsızlık programlarıyla birleştirdiği yerlerde başarılı olma şansları artıyordu, Gürcistan'da olduğu gibi. Toplumsal, özellikle de tarımsal reformların ertelendiği ya da ihmal edildiği yerlerde (örneğin Ukrayna'da) etnik siyasal hevesler tek başlarına, milliyetçi entelektüelleri iktidarda tutacak kadar güçlü olamıyordu.

Transkafkasya gibi bazı bölgelerde, devrimin ilk yıllarında çatışmanın ana hatları siyasal ve toplumsaldı, etnik renklerle fazla bezeli değildi. Merkezi devletin Rus olmayan çevre bölgeler üzerindeki yetkesi hızla aşınmışsa da Ekim 1917'de Bolşeviklerin iktidarı almasına değin sınır bölgelerin çoğu (Polonya, Finlandiya ve Ukrayna dışında) yeni demokratik Rusya'dan siyasal olarak ayrılmayı düşünmüyorlardı. Toplumsal meselelerin Kurucu

Meclis tarafından oluşturulacak yeni anayasal düzen çerçevesinde hallo-lacağı hissi, yükselmekte olan etnik meselelerin geniş kapsamlı ve ölüm-cül sonuçları olabileceği hissiyle tamamlanıyordu. Örneğin Bakü'de yerel Bolşevik liderler, halkın etnik olarak bölünebileceğinden korktukları için iktidara yönelmeyi hızlandırma konusunda temkinli bir tavır içindeydiler. Ama Ekim 1917 sonrasında, özellikle de Bolşeviklerin seçilmiş Kurucu Meclis'i Ocak 1918'de dağıtmasının ardından sınır bölgelerin birçoğunu merkeze bağlayan bağlar koptu. Sonraki üç yıl boyunca çok etnili bölgelerdeki iç savaş çoğu zaman kanlı etnik çatışmalar halinde sürdü; bazen Ruslar ile Rus olmayanlar, ama genellikle de Rus olmayan farklı halklar çatışıyordu. Doğu Transkafkasya'da Azerbaycanlılar ve Ermeniler birbirlerini kırıp geçtiler, bağımsız Gürcistan ve Ermenistan arasında da sınırlarla ilgili kısa süreli bir çatışma oldu.

Medenilikten uzak bu savaşlar, Çarlık Rusyasından geri kalan siyasal ve toplumsal yapıyı un ufak etmekle kalmadı, Sovyet rejimini de enkaza dönmüş bir ekonomi ve toplumsal manzarayla baş başa bıraktı, yeni düzen bu enkazın üzerine inşa edilecekti. Bir otorite krizi iç savaş yıllarından çok sonra da devam etti, gerçi çok daha önemlisi on milyonlarca insanın fiziksel olarak hayatta kalmasıydı. Etnik köken olarak birbirinden farklı olan köylüler ve işçiler, şahsi deneyimleri ne olursa olsun, devlet otoritesinin ve ekonomik düzenin çökmesinden paylarını almışlardı. Devrimin akışı sırasında toplumsal kategoriler ve kimlikler çok daha akışkan hale gelmişler, üst üste örtüşmüşlerdi. Daha önceki bir çalışmamda⁷ göstermeye çalıştığım gibi, çoğu milliyet açısından, milliyetçilik büyük ölçüde etnik aydınlar, öğrenciler, şehirlerdeki, kasabalardaki alt orta sınıflar arasında yoğunlaşmıştı, daha geniş katmanlar arasında en iyi ihtimalle kısa süreli takipçileri oluyordu. Belaruslar, Litvanyalılar ve Azerbaycanlılar arasında başlıca özdeşleşme, kişinin ulusuyla değil, yakınındaki aynı toplumsal ve dini cemaate mensup olduğu kişilerle kuruluyordu. Milliyetçilik de sosyalizm de çok sayıda insanı, geleceklerini belirleyecek siyasi mücadelelere sürüklemeyi başaramamıştı. Aralarında Letonyalılar ve Gürcülerin bulunduğu başka birkaç milliyet açısından sınıfa dayalı sosyalist hareketler siyasal milliyetçilikten çok daha kuvvetliydi. Baskın entelektüel elitin sunduğu biçimiyle sosyalizm hem toplumsal ve etnik aşağılanma şikayetlerine cevap veriyor hem de bu iki yönlü ezilmeye karşı sosyopolitik bir çözüm sunuyordu. Ukraynalılar ve Estonyalılar gibi başka milliyetler açınsansa işçiler ve köy-

lülerin başlıca sadakat bağı olma konusunda milliyet ile sınıf arasında bir çekişme vardı, hiçbiri de baskın bir konuma gelemiyordu. Finlandiya'da toplumsal gruplar arasındaki ölümcül kutuplaşma, ulusal bağımsızlık ve Fin kültürüne bağlılık meselesinde nispeten birlik olmuş bir nüfusun bazı kesimleri arasında bir iç savaş çıkmasına yol açtı. İki imparatorluk arasında bölünmüş, yoğunlaştığı güvenli bir bölgeden yoksun, kısımla karşı karşıya bir halk olması itibarıyla benzersiz bir örnek olan Ermeniler açınsındansa sınıfsız, dikey olarak bütünleştirici bir milliyetçilik diğeri bütün rakiplerini geride bırakıyordu.

Sovyet hükümeti çökmekte olan bir devlet yapısı devrılmıştı, hem Rus hem Rus olmayan bölgelerde bu yapının yerini hızla yerel otoriteler aldı. Otoritenin merkezkaç olarak uzaklaşması ancak bölgelerin ve bağımsız devletlerin Kızıl Ordu tarafından yeniden birleştirilmesiyle son buldu. Askeri kuvvet uygulayarak, siyasal baskılara başvurarak, kendi kaderini tayin hakkından dem vurarak Rus olmayan milyonlarca insana boyun eğdirmeyi başaran Sovyet hükümeti daha kolay bir ekonomik politikaya başvurarak, ulusal hislere ve özelliklere tavizler vererek nüfusun büyük çoğunluğunu yatıştırmaya koyuldu. İç savaş deneyimi, milliyetçiliğin en azından elitler arasında görünen gücü Bolşevik liderleri, federalizme karşı muhalefetlerinden taviz verme konusunda cesaretlendirdi. Rus devriminin Rus olmayan nüfuslar açısından başlıca sonucu yeni çok uluslu bir federasyon içinde yeni "ulusal" devletlerin yaratılması oldu. Rus olmayanlara tam siyasal bağımsızlık vermek ya da onları zorunlu asimilasyona tabi tutmak yerine, bu nüfusların idari olarak ayrı yönetimler kurmalarına, ulusal kültürlerini teşvik etmelerine izin verildi ve yerli halklar (*korenizatsiia*) için bir tür olumlu ayrımcılık programı uygulanması benimsendi. Devrimden sonra en az on beş yıl boyunca Sovyet cumhuriyetlerinde sosyalist bir ulus inşası süreci yaşandı. Orta Asya'da olduğu gibi, hiç var olmadıkları yerlerde yeni "uluslar" yaratıldı, daha küçük halklara daha önce hiç sahip olmadıkları alfabeler ve kültürel kurumlar verildi. Bunların hepsi de sınırlı ve kısıtlayıcı bir "sosyalist yapı" çerçevesinde gerçekleştirildi, kesinlikle, ama bu ulusal oluşum ulusal entelijansiyalar ve işçi sınıfları, ulusal Komünist elitler ve okur yazar halklar yarattı; bu kesimler Sovyetler döneminin son bulmasıyla birlikte cumhuriyetler imparatorluğunun çürüyen merkezine karşı seferber olabilecek ya da kendi kendilerini seferber edebilecek kadar bütünlüklü ve bilinçli olacaklardı.⁸

Uluslararası ve hatta ülke içi yalıtılmışlık koşullarında, Sovyet hükümeti kargaşa ve çöküşten yeni bir devlet yarattı, iç savaşı kazandı, direniş gösteren köylülere yatıştırdı ve 1926'ya gelindiğinde savaş öncesi ekonomik koşulları yeniden sağladı. Aynı zamanda çok geçmeden yeni bir imparatorluğun özelliklerini üstlenecek olan çok uluslu bir yönetim şekli yarattı. Yirminci yüzyılın belki de en benzersiz imparatorluğu olan Sovyetler Birliği aynı zamanda kendi anlayışına göre anti-emperyalist bir devlettir, bir bağımsız devletler federasyonuydu ve gönüllü bir birlikti; bunların hepsi de muhaliflerinin kendinden menkul ve samimiyetsiz diye kolayca bir tarafa bırakabileceği iddialardı. Tasarımcılarının zihninde Sovyetler Birliği normal bir devletten fazlasıydı; başta, en azından Lenin'e göre, uluslar arasında eşitlikçi, çatışmacı olmayan ilişkilerin bir örneği, başka ülkelerin ve Avrupa imparatorluklarının parçalarının ilerde kurabileceği bir bütünleşmenin modeli olmaya adanmış, geleceğin devlet dışı bir oluşumuydu. O halde anti-emperyalizm hem SSCB'nin iç yapısı için bir model hem yurtdışından destekçileri çekecek bir duruştu. Woodrow Wilson gibi Lenin de emperyalizmin ve imparatorlukların gayri meşru kılınmasına büyük katkılarda bulunmuştu ve anti-emperyalizm SSCB'nin son bulduğu tarihe kadar Sovyet retorığının başlıca unsurlarından biri olmayı sürdürdü.

Ne var ki Sovyetler Birliği başlangıcından itibaren emperyalist ilişkileri taklit etti. Rus topraklarının yeniden bir araya toplanması iç savaş, dış müdahaleler ve devletin çöküşü koşullarında nispeten merkezileşmiş bir parti ve Kızıl Ordu tarafından yürütülmüş bir çabaydı. Merkezin (metropolün) gücü, ayrıca demografik ağırlığı, yeni devletin diğer birimlerinin (çevre bölgelerin) gücü ve demografik ağırlığından çok çok daha fazlaydı. Tarihin belli bir aşaması için uygun olup çok geçmeden aşılabacağına inanılan milliyetçiliğin algılanan gücüne tavizler verildi. Rus olmayanlara tanınan siyasal ve kültürel hakların, Rus milliyetçiliğinin sistematik olarak dizginlenmesinin, bununla birlikte sosyalist ekonominin gelişmesinin "ulusal sorunu" çözmeye yeteceği sanılıyordu. Yeni hükümetin, geniş kültürel ayrıcalıklar tanıyarak ulusal ölçekli birimler yaratırken götüğü ağırlıklı kaygı, yeni çok uluslu federal devletin bütünleşmiş tek bir ekonomi haline gelmesiydi. Bu konuda hiç taviz verilmeyecekti. Ekonomi politikası devlet çapındaydı, her federal birim diğerlerine ve merkeze ekonomik ilişkiler ve bağımlılıklarla bağlı olacaktı. Bu nedenle metropol ile çevre bölgeler arasındaki ilişkiler siyasal, kültürel ve ekonomik düzeylerde farklılıklar

gösterecekti. Sovyet yönetiminin ilk on yılında kesinlikle en fazla telaffuz edilen siyasal açıdan iktidar biraz dağılmıştı, merkez ile cumhuriyetler ve özerk yönetimler arasında pazarlıklar gerçekleşiyordu. Kültürel açıdan *korenizatsiia* (“köklendirme”) yerel kültür ve yerel elitlerin yerleştirilmesini vurguluyordu. Yeni devlet Sovyet iktidarına husumet beslemeyen elitleri kendine dahil etme, Sovyet federasyonunun içindeki “uluslar”ın gelişimine izin verme girişiminde bulundu, ne var ki tek bir partinin her yerde bütün karar alma süreçlerini tekeline aldığı siyasal düzen, başından itibaren yerel iktidar merkezlerini altını oydu. Rejim Moskova’da daha bir merkezileşir ve bürokratik bir hal alırken, merkez ile çevre bölgeler arasındaki eşitsiz emperyal ilişkiler kural haline geldi, ta ki fiili egemenlik yalnızca merkezde toplanıncaya kadar. Ekonomik olarak vurgu genelde etnokültürel etkenleri görmezden gelen verimliliğe yapılıyordu. Ekonomik bölgeselleşme genellikle etnisite dışı bir uygulamaydı, ekonomideki kadro politikasının, daha 1920’lerde bile uzmanlaşmayı ve eğitimi etnik vasıflardan önce değerlendirmesi öngörülüyordu.

Aynı anda hem etnik bakımdan kör bir modernleşmeyi vurgulayan hem sınırlar dahilinde etnokültürel özenciliği ve yerel siyasal iktidarı teşvik eden bu ikili politikanın etkisi, sonunda maddi vaatlerle dolu etnisite üstü bir gelecek vaat ederken, cumhuriyetler içinde giderek daha bütünlüklü, daha sıkı ve bilinçli ulusal nüfuslar yaratmak olacaktı. Bu yeni emperyal düzenlemede gündem nihai olarak Moskova’da belirleniyordu. Bu yüzden merkez ile cumhuriyetler arasında emperyal bir ilişki vardı, önemli siyasi ve ekonomik meseleler cumhuriyet düzeyinde karara bağlanmıyordu. Diğer büyük imparatorluklar gibi Sovyetler Birliği de sömürgeleştirilenlerin tabi kılınmasını bir kalkınmacılık ve ilerleme retoriğiyle meşrulaştırıyordu. Modernleşme kendi kaderini tayin hakkından zorla feragat edilmesini gerekteliendiriyordu.

Sovyet sisteminin emperyal yönleri 1930’ların başında, Stalin’in *korenizatsiia*’nın daha radikal yönlerinden hızla uzaklaşması, Rus dili ve kültürüne daha olumlu bir değer vermesiyle birlikte daha büyük bir açıklık kazanmıştır. Stalinizm gelişigüzel bir biçimde, etnik olmayan Rus kültürünü ülkenin tamamı için birleştirici bir şiar olarak kullanarak Sovyet “ulusu” fikrini yeniden düşünme girişiminde bulunmuştu. İmparatorluğun çevre bölgelerinde uluslar teşvik edilmeye devam ederken ülkenin siyasal, ekonomik ya da kültürel elitine etkin bir katılım göstermek Rusçada

kültürel bir yetkinlik ve yerel kimlikleri, sadakatleri aşan Sovyet projesine tam bir sadakat göstermeyi gerektiriyordu. Sovyet merkezi, cömertçe güç, saygınlık ve nüfuz, ayrıca ağır cezalar dağıtarak birçoğu Sovyet döneminde tümüyle Sovyet yöneticilerle işbirliği yapmak üzere yaratılmış ulusal elitlerin “en iyilerini, en parlaklarını” kendisine çekiyordu. Bu şekilde çalışmayı reddetmenin, “yerel milliyetçilik” göstermenin bedeli olağanüstü derecede ağırdı; hapis, hatta ölümle sonuçlanıyordu.

II. Dünya Savaşı, Sovyetler Birliği ile *rodina* (anavatan) arasında, yalnızca Rusya değil, yalnızca Sovyet *rodina*’sı değil, başka milliyetlerin anavatanları (Gürcülerin *samshoblo*’su ya da Ermenilerin *hairenik*’leri) arasında da siyasal bir bütünleşmenin gerçekleştiği bir dönem oldu. Stalin milliyetçilik atıflarını, sosyalizmin desteklenmesi ile birleştirdi, ikisini ayrılmaz bir biçimde harmanladı. Bundan sonra yıllar boyunca, birçok, belki de çoğu insan için anavatanlarını Sovyetler Birliği olmaksızın düşünmek neredeyse imkansız olacaktı. Ortak bir geçiş töreni, parçaları geçici bir bütün halinde birbirine bağlamış, resmen onaylanan yerel milliyetçiliğe bir yere kadar izin verilmişti. Muhafızlar ancak 1960’larda ve sonrasında resmi sınırların dışına çıkmaya, tam siyasal bağımsızlık olmaksızın kültürel bir ulusu ön gören Sovyet fikrine daha tehdit edici alternatifler getirmeye başladılar.

Sovyet tarihi birçok ironiyle doludur. Herhalde bunların başlıcalarından biri de radikal sosyalist bir elitin tarihin burjuva milliyetçisi aşamasını aşacak bir uluslararası bir gündem ileri sürmesi, ama sonunda kendi siyasal gövdesi içinde uluslar yaratmasıdır. Bir başka ironi ise Sovyet sisteminin başarılarının, yalnızca ulusların yaratılması değil, ülkenin sanayileşmesi, kentleşmesi, kitlesel olarak eğitilmesinin toplumda devrim yaratmış siyasal sistemi büyük ölçüde ilgisiz hale getirmiş olmasıdır. Modernleşme daha önce yaptığı gibi sistemi meşrulaştırmak yerine, sonunda Komünist Parti’nin yönetimi olmaksızın hareket edebilecek aktörleri ve koşulları yaratarak sistemin kuyusunu kazdı. Buna Rus Devrimi’nin “diyalektiği” denebilir: Bolşeviklerin niyetleri ne olursa olsun nihayetinde çokup gitmelerine yol açacak koşulları yaratmakta gayet başarılı olmuşlardı. Modern dünyadaki başka imparatorluklar gibi Sovyetler Birliği de modernleştirici bir devlettir. Toplumsal ve kültürel ilişkileri korumakla değil, dönüştürmekle ilgileniyordu. Ama aynı zamanda hiyerarşik, eşitliksiz, demokratik olmayan bir siyasal yapı inşa etmiş ve kemikleştirmiş, daha sonra bu yapı giderek başka siyasal (büyük ölçüde de toplumsal, ekonomik ve kültürel

gelişmelere) köstek olmuştu. Bu devlet yapısı giderek ipe sapa gelmez bir hale geliyor, çürümeye ve nihayetinde bir meşruiyet krizine zemin hazırlıyordu. Sonunda siyasal yapının değişme vakti geldi, aksi takdirde toplum ve ekonomi durgunlaşmayı ve gerilemeyi sürdürecekti.

Devrimin ve Stalinizmin yarattığı, kendisine göre çok başarılı, ama uyandırdığı beklentileri karşılayacak kadar başarılı olmayan otoriter Sovyet devleti hiçbir zaman olmadığı kadar eğitilmiş ve hareketli bir Sovyet halkının yaratıcı potansiyelini sınırlıyordu. Düşüncelerini kolayca ifade eden, eğitilmiş kentli toplumun, yetmiş yıl içinde ortaya çıkmış yetenekli ve sofistike entelijansiyasıyla liberal ve Marksist beklentilerin “sivil toplumu” olduğunu ileri sürmek fazla kaçsa da geç Sovyet toplumuna bir “kamusal alan”ın, yaşlı liderlerin çekişmek zorunda olduğu eğitilmiş kamuoyuna, *obshchestvennost’a* ait bir arenanın damgasını vurduğunu söylemek mümkündür. Liderlik tarafından daha az tanınıp kabul edilen ise, bu gelişmelere paralel olarak Sovyetler Birliği’nin federalleşmiş gibi görünen yapısı içinde yeni uluslar yaratma “başarısı”ydı. Birliğin birçok cumhuriyetinde, birkaç özerk cumhuriyetinde ve bölgesinde sıkı, bütünlüklü, ulusal bilince sahip ulusların güçlü bir biçimde ortaya çıkması son Sovyet liderlerini çetin bir görevle karşı karşıya bıraktı: Federasyonu birlik halinde tutarken, çevre bölgelerin eskiden tabi konumda tutulmuş halkları ile demokratik, eşitlikçi ilişkiler nasıl yaratılacaktı? İmparatorluğun ötesine nasıl geçilip de çok uluslu bir demokrasi kurulacaktı? Gorbaçov, ülkeyi tek bir devlet halinde tutarken, Sovyet devlet yapısının böyle devrimci bir dekolonizasyon sürecine girmesinin mümkün olduğuna inanıyordu. Gorbaçov’un, Yeltsin çevresinde toplanmış ve birçok cumhuriyetlerdeki muhalifleri ise aksine inanıyorlardı. Ağustos 1991’de deprem etkisi yaratan darbenin ardından, her halükârda zor bir görev olan Sovyet devletini bir bütün olarak koruma görevinin, ne liderlerin ne de sistemin dönüştüğü şeyin üstlenmeyeceği bir görev olduğu anlaşıldı.

Notlar

- 1) Marc Raeff, “Patterns of Russian Imperial Policy Toward the Nationalities”, Edward Allworth (yay. haz.), *Soviet Nationality Problems* içinde (New York: Columbia University Press, 1971), 22-42; aynı yazar, “In the Imperial Manner”, Marc Raeff (yay. haz.), *Catherine the Great: A Profile* içinde (New York: Hill & Wang, 1972),

197-246; S. Frederick Starr, "Tsarist Government: The Imperial Dimension", Jeremy Azrael (yay. haz.), *Soviet Nationality Politics and Practices* (New York: Praeger, 1978), 3-38.

- 2) Bakınız kendisinin *Russkaia revoliutsiia, 23 fevralia-25 oktiabria 1917*, iki cilt (Prag, Institut istorii sotsializma, 1968).
- 3) Sovyetler Birliği'nin ilk dönemlerinde tarım devrimi ve Sovyet devletini mükemmel bir biçimde işleyen bir kaynak: Orlando Figes, *Peasant Russia, Civil War* (Oxford: Oxford University Press, 1989).
- 4) Sheila Fitzpatrick, *Education and Social Mobility in the Soviet Union, 1921-1934* (Cambridge: Cambridge University Press, 1979); aynı yazar, *The Russian Revolution* (New York: Oxford University Press, 1982).
- 5) A. J. Polan, *Lenin and the End of Politics* (Berkeley: University of California Press, 1984).
- 6) William G. Rosenberg, "Russian Labor and Bolshevik Power After October", *Slavic Review* 44, no. 2 (Yaz 1985): 213-238.
- 7) Ronald Grigor Suny, *The Revenge of the Past: Nationalism, Revolution and the Collapse of the Soviet Union* (Stanford, California: Stanford University Press, 1993).
- 8) Age.

İMPARATORLUKTAN SONRASI VE HALKLARIN AYRIŞMASI

ROGERS BRUBAKER

Göç devletlerin kurulmasında, yıkılmasında, yeniden kurulmasında her zaman merkezi bir önem taşımıştır. Kadim dünyanın çok çeşitli yönetim biçimlerinin bulunduğu çok renkli siyasal manzarasından tutun, bugün bürokratik ülkesel devletin ağır bastığı daha bir örnek manzaraya varınca-ya kadar siyasal uzamın genişlemesine, büzüşmesine ve yeniden yapılandırılmasına (bunların bir sonucu olabileceği gibi kimi zaman nedeni olarak da) insanların kitlesel hareketi düzenli olarak eşlik etmiştir.¹

Bu sunumda, Sovyetler Birliği'nin çöküşü sonrasında iç içe geçmiş göç ve siyasal yeniden yapılandırılma dinamikleri ele alınıyor. Transkafkasya ve Orta Asya içinde ve bu bölgelerden ciddi göçler, Sovyet otoritesinin giderek aşınması ve nihayet çöküşüyle, çok geçmeden yönetimin ulusal çizgiler doğrultusunda yeniden örgütlenmesiyle bağlantılı olarak zaten başlamıştı.² Ama son birkaç yıl içinde dikkatleri üzerine çeken ve bir endişe kaynağı haline gelen şey mevcut göç akışlarının ölçeğinden çok daha geniş çaplı göçlerin gerçekleşmesi olasılığı olmuştur.

Bu olasılık kuzeybatı ve orta Avrupa başkentlerinde ve Moskova'da özel bir alarm durumuna geçilmesine neden oldu; Avrupa başkentleri milyonlarca kişinin, milyonlarca eski Sovyet yurttaşının batıya doğru göç edeceği vehmine kapılırken, Moskova da "halklar karışımının bozulması"nın geniş çaplı bir biçimde, kargaşa ve zulme meydan vererek gerçekleşmesinden, özellikle de Rus olmayan halef devletlerden Rus ve Rusofon nüfusun kontrol edilemez bir biçimde akmasına yol açmasından korkuyordu. Kaba ve pek de farklılık göstermeyen biçimlerde dile getirilen, Batılı, Sovyet ve Sov-

yet sonrası gazetecilerin ve siyasetçilerin yaydığı bu korku dolu düşünceler, Sovyetler sonrası göçlerin halihazırdaki ve gelecekte ortaya çıkabilecek dinamiklerini kavramamızı sağlamaktan çok, anlayışımızı bulandırdı. Eski Sovyet yurttaşlarının kitlesel olarak batıya doğru göç edeceği düşüncesi, öyle görünüyor ki son dönemde Avrupa kamuoyunda geçerliliğini kesinlikle yitirdi. Alarm zilleri çalan retorik, sansasyonel manşetler, 1990 ve 1991'in tufanvari imgelemi, Batı Avrupa'nın insan seli altında kalacağı uyarıları, beklenen hücum gerçekleşmediğinden herhalde, neredeyse tamamen kaybolup gitti. Etnik karışımın kitlesel olarak ayrışması düşüncesi ise her nasılsa gücünü koruyor. Çok uluslu bir devletin çözülmesinin ve hemen ardından siyasal otoritenin ulusal hatlar doğrultusunda yeniden yapılandırılmasının doğrudan bir sonucu olan Yugoslav mülteci krizi bu düşüncenin akla yatkınlığını güçlendiriyor.³ Bu nedenle Sovyetler Birliği sonrası Avrasya'da benzer bir "halklar karışımının bozulması" hayaletinin -daha geniş bir tabloda "etnik temizlik" hayaletinin- Sovyetler Birliği sonrası göç tartışmalarına musallat olması gayet anlaşılır bir durum.

Bu sunumda, eski Sovyetler Birliği'nin bazı yerlerinde halklar karışımının kargaşaya ve zulme meydan verecek şekilde ayrışmasının olası tehlikelerini küçümsemeksizin, Sovyetler Birliği sonrası Avrasya'da etnik ayrışmanın yol açtığı göçler ile siyasal yeniden yapılandırma arasındaki ilişkiye daha farklı bir pencereden bakmaya, bu ilişkiyi daha değişik bir analizle sunmaya çalışacağım. Bu gibi göçlerin son derece renkli olması, çok sayıda etno-ulusal grubu ve göç yolunu içermesi mümkün olsa da burada tek bir akış kümesine, Rus olmayan halef devletlerin Rusofon yurttaşları ile etnik Rusların Rusya'ya fiili ve olası göçüne odaklanıyorum.⁴ Böylece tartışmanın ölçeğini hem analitik hem de meselenin asıl önemli yönüyle ilgili gerekçeler nedeniyle sınırlamış oluyorum. Analitik olarak bu sınırlama, bu grubun göç dinamikleriyle ilgili daha farklı görüşleri bir araya getiren, daha sağlam bir tartışmayı mümkün kılacaktır. Meselenin esası itibarıyla ise, 25 milyon küsur Rus açık arayla, en geniş olası etno-göçmen havuzunu oluşturmakla kalmıyor,⁵ bu grubun etnik ayrışmaya yol açan göçlere katılma biçimi ve ölçüsü, Rus iç siyaseti açısından, Rusya ile Rus olmayan halef devletlerin ilişkileri açısından birçok sonucu da beraberinde getiriyor.

Eski Sovyetler Birliği'nin çevre bölgelerinden Rusların akışını geniş kapsamlı bir tarihsel perspektiften, karşılaştırmalı olarak analiz ediyorum; bu akışları, çok uluslu bir imparatorlukta yönetici bir etnik ya da ulusal grubu,

siyasal uzamın daralması, siyasal otoritenin ulusal çizgiler doğrultusunda yeniden yapılandırılması sonucu birden yeni bir ulus-devletler kümesi içinde ulusal bir azınlığa dönüştüren daha önceki imparatorluk sonrası göçlerle birlikte değerlendiriyorum. Böyle üç örnek incelenmiştir: Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşü sırasında ve sonrasında Balkan Müslümanları, Habsburg İmparatorluğu'nun çöküşü sonrası Macarlar ve Habsburg İmparatorluğu ile Alman *Kaiserreich*'in çöküşü sonrası Almanlar.⁶ Tarihte karşılaştırmalı olarak yaptığım bu gezintinin ardından dört genel analitik nokta belirliyor ve bunları Sovyetler Birliği sonrasında Rusların Rusya'ya göçüyle karşılaştırıyorum. Böyle tarihsel ve karşılaştırmalı bir yaklaşım benimsememin nedeni geçmişin bugünle kesin benzerlikler taşıması değil (zaten taşımaz), kısmen benzer çeşitli örnekleri değerlendirmenin, iç içe geçmiş göç ve siyasal yeniden yapılanma dinamiklerine dair anlayışımızı zenginleştirebilecek, ilerletebilecek olmasıdır.

Balkanlar'dan Müslüman / Türk göçü

Önce Osmanlı örneğini değerlendirelim. Osmanlı İmparatorluğu'nun uzun süren çözülmesi, on sekizinci yüzyılın sonundan I. Dünya Savaşı'na kadar bir yüzyılı aşkın bir süreye yayılmıştı. Bu süre zarfında, hatta daha öncesinde Osmanlı siyasal uzamının daralmasına kaybedilen topraklardaki Müslümanların geri kalan Osmanlı topraklarına doğru merkeze yaklaşan göçleri eşlik etmişti.⁷ Ama insanların kitlesel olarak yerlerinden olmasına neden olan şey, Osmanlı'nın son yarım yüzyıldaki çözülmesi ve ardından ulusal devletlerin kurulmasıdır. Nüfusların, çok uluslu imparatorlukların ulus-devletlere dönüşmesiyle bağlantılı olarak görülmemiş ölçekteki bu topyekün yeniden yapılanması, Lord Curzon'un "halklar karışımının ayrışması"ndan bahsetmesine neden olmuştu.⁸

Bu göçlerin ayrıntıları burada analiz edilemeyecek kadar karmaşık (ve çok tartışmalı⁹) olsa da birkaç genel nokta vurgulanabilir. İlki, ayrışmanın boyutlarıyla ilgilidir. Yalnızca on dokuzuncu yüzyılın son çeyreğinde ve yirminci yüzyılın ilk çeyreğinde Bulgaristan, Makedonya, Trakya ve Batı Anadolu'da birkaç milyon kişi yerlerinden ayrılmıştır. Bu göçler bu bölgelerin etnik demografisini kökten sadeleştirmiş, bir zamanlar heterojenliğin kural olduğu yerlerde nispeten homojen nüfuslar ortaya çıkarmışlardı. Söz gelimi 1870'te, daha sonra Bulgaristan haline gelecek topraklarda, Müslü-

manların (Türkler, Bulgarca konuşan Pomaklar, Çerkesler ve Rusya'dan gelen Kırımlılar) sayısı en azından Ortodoks Hristiyan Bulgarlarındaki kadardı. Ne var ki 1888'e gelindiğinde Bulgaristan'daki (doğu Rumeli de dahil olmak üzere) Müslümanların nüfusa oranı dörtte bire düşmüştü, 1920'deyse Müslümanlar nüfusun ancak yüzde 14'ünü oluşturuyorlardı.¹⁰ Keza Makedonya ve Trakya'da etnik grupların iç içe geçtiği, hiçbiri de çoğunluğu oluşturmayan Türkçe konuşan Müslümanlar, Rumlar ve kendilerini esasen Bulgar olarak tanımlayan Slavların oluşturduğu nüfus 1912 ile 1924 arasında elenmiş, ayıklanmış, devletlerin sınırlarına denk düşen nispeten homojen bloklar haline getirilmişti: Kuzey Makedonya Slav olmuştu, güney ve batı Makedonya'da Yunanlılar ağır basıyordu, Doğu Trakya'da (Batı Anadolu'yla birlikte) ise yalnızca Türkler bulunuyordu.¹¹

Halklar karışımının ayrışması, başta, etnodilsel hatlar doğrultusunda değil, etnodinsel hatlar doğrultusunda ilerledi; Müslümanlar güney ve doğuya yönelirken, Hristiyanlar kuzey ve batıya gitti.¹² Dolayısıyla çekirdek Osmanlı topraklarına geri çekilenler yalnızca etnik Türkler değildi; Bulgarca konuşan Pomaklar, Sırpça-Hırvatça konuşan Boşnaklar, daha önce Rusya'dan Osmanlı Balkanlar'a yerleşmiş olan Çerkesler ve Kırım Tatarları başta olmak üzere diğer Müslümanlar da Osmanlı topraklarına göç edenler arasındalardı.¹³ Osmanlı bakiye devleti giderek etnik Türk kimliğini benimsedikçe, Ortodoks Hristiyan Balkan devletleri birbirleriyle çatışma içine girdikçe dil zamanla önem kazandı. Sonuçta Hristiyanlar arasında etnik karışım ayrıştı; en baştaki Müslüman-Hristiyan ayrışmasının üstüne bu kez de Rumlar ile Bulgarların oluşturduğu etnik karışım ayrıştı. Ama 1923 gibi geç bir tarihte bile, Rum ve Türk nüfusların kapsamlı bir biçimde mübadelesini öngören Lozan Antlaşması mübadele edilecek nüfusları etnodilsel değil, dinsel bakımdan tanımlıyordu.¹⁴

Balkan halkları karışımının kitlesel olarak ayrışmasında savaş merkezi önemde olmuştu.¹⁵ 1877'deki Türk-Rus savaşıyla başlayan bu ayrışma, 1912-13 Balkan Savaşları'nda yoğunlaşmış, I. Dünya Savaşı sırasında zirveye çıkmış, geniş ölçekli göçlerin neredeyse hepsi askeri seferberliklerle doğrudan ya da dolaylı olarak bağlantılı bir biçimde gerçekleşmişti. Orduların geri çekilmesi sonrasında nüfusun, ilerleyen diğer orduların önünden kendiliğinden kaçmasıyla ya da sivil nüfusa saldırılmasıyla doğrudan çok da belirgin bir biçimde bağlantılı böyle göçler olmuştu. O dönemin askeri seferlerinde sivil nüfusun hedef alınması vahim bir şekilde yaygındı, genel-

likle de insanları kitlesel göçe sevk etmek için kullanılıyordu.¹⁶ Ama savaşın dolaylı olarak neden olduğu başka göçler de vardı. Örneğin Lozan Antlaşması gereği Rum ve Türk nüfusun mübadelesi çerçevesinde Müslümanların Türkiye'ye göç etmesi böyle bir göçtü. Bir milyona yakın Ortodoks Hristiyan'ın 1922'de Türkiye'den Yunanistan'a göçü, Lozan Antlaşması'nın imzalandığı tarihlerde neredeyse tamamlanmıştı ve bu göçe doğrudan savaş neden olmuştu: Rumlar, Türklerin 1922'de başlattığı, Yunan ordularını 1919'dan beri işgal ettikleri Batı Anadolu ve Trakya'dan çıkaran karşı saldırıya eşlik eden şiddet ve terör ortamında panikle kaçmışlardı. Türkiye, Yunanistan'ın irredantist heveslerini körükleyeceği korkusuyla bu mültecilerin kitlesel olarak geri dönmesini istemediğinden, Yunanistan'ın (çoğu etnik Türk olan) Müslüman yurttaşlarının Türkiye'ye yerleştirilmesi zorunluluğunu kabul etti.¹⁷ Dolayısıyla Yunanistan'ın Müslüman yurttaşları doğrudan savaş yüzünden yerlerinden edilmemişlerse de göçleri Yunanistan'ın Türkiye'yi işgal etmesinin ve Türkiye'nin karşı saldırıda bulunmasının dolaylı bir sonucudur; Yunan-Türk savaşı olmasaydı bu göç de olmazdı.

Balkanlar'da 1875 ile 1924 arasında etnik karışısın ayrışmana neden olan kitlesel göçler açısından savaşın merkezi önemde olduğunu vurgulamak bu göçlerin sorumlusunun doğrudan savaş olduğunu ileri sürmek anlamına gelmez. Aslında göçe neden olan belli bir savaş tarzıdır. Bu savaş tarzı, ülkeleri etnik demografiye ilişkin (genellikle de gerçek olamayacak kadar abartılı) iddialara dayanarak şekillendirmeye eğilimliydi ve heterojen nüfusları nispeten homojen ulusal bütünler haline getirme idealini üstlenmişti. Bütün savaşlar sivil nüfusların kitlesel olarak yerinden olmasına yol açmaz. Ne var ki ulusal kendi kaderini tayin hakkı adına verilmiş savaşların, ulusal "kendi"liğin yurttaşlığa dayalı olarak değil etnik olarak tasavvur edildiği, ama nüfusların iyice karışmış olduğu yerlerde, savaşların göç, cinayetler ya da her ikisinin karışımı yoluyla etnik ayrışma sonucunu doğurması çok muhtemeldir. Etnik ayrışmaya yol açan göçlerin nedeni yalnızca savaşlar değil, yeni ulus-devletlerin kurulmasıyla ve nüfusların karışık olduğu bir bölgedeki mevcut devletlerin etnik "ulusallaşması"yla bağlantılı, kitlesel etnik milliyetçiliğin yükselişte olduğu dönemlerde yaşanmış savaşlardır.

Bazı yerlerde ve zamanlarda kriz şeklinde bir yoğunluk göstermelerine ve "son bulmuş" olmalarına rağmen, Balkanlar'da etnik ayrışmaya yol açan göçler uzun süreli olmuştur. Bu durum özellikle Balkanlar'da Osmanlı'dan

sonra ortaya çıkan devletlerden Müslüman Türklerin göçü açısından geçerlidir. Etnik ayrışma sürecinin başlıca aşaması 1875'ten 1924'e kadar elli yıl sürmüş, Osmanlı devletinin çözülmesi ve I. Dünya Savaşı sonrasında Kemalist isyanla son bulmasıyla aynı tarihlerde gerçekleşmiştir. Ama Türklerin göçü (artık Türk olmayan Müslümanların sayısı o kadar fazla değildi) ondan sonra da kesintili ve daha küçük ölçekte olmakla birlikte devam etmişti. Özellikle Bulgaristan'da (etnik Türk azınlığın en fazla olduğu Balkan devletinde) etnik Türklerin Türkiye'ye düzensiz bir şekilde "geri gönderilmesi" ciddi ölçekte devam etti. 1934-39 döneminde yaklaşık 100.000 etnik Türk Bulgaristan'ın idari baskıları sonucu ülkeden ayrıldı;¹⁸ 155.000 kişi daha 1950-51'de ayrılmak zorunda kaldı.¹⁹ Bulgaristan'dan en yakın zamanda, en kitlesel göç, 1984-85'te gerçekleştirilen, Türkçenin kamusal alanda kullanımının yasaklandığı, Türklerin Bulgar isimleri almaya zorlandığı son derece acımasız asimilasyon kampanyasının ardından 1989'da gerçekleşti; sınırlar 1989'da birden açılınca 370.000 Bulgar Türkü, Bulgaristan'daki Türk nüfusun yüzde 40'ından fazlası Türkiye'ye göç etti (ama 155.000'i bir yıl sonra Bulgaristan'a geri döndü).²⁰

Son olarak, Osmanlı yönetiminin Balkan Müslümanlarının göçüne, Türk hükümetinin Balkan Türklerinin göçüne ilişkin inişli çıkışlı, ama genelde bu göçleri sıcak karşılayan politikaları göçlerin etkisinin, hacminin ve zamanlamasının şekillenmesinde ciddi derecede etkili oldu. Göçe açık olmanın ekonomik-demografik kökenleri vardı: Osmanlı devleti de Türkiye Cumhuriyeti de iki dünya savaşı arasında kalan dönemde topraklarının, özellikle de Anadolu'nun nüfusunun az olduğunu düşünmüşler, nüfusun artmasını ve ekonomik kalkınmayı arttırmak için göçü teşvik etmeye çalışmışlardı.²¹ Osmanlı'nın son dönemlerinde benimsenen, Türkiye Cumhuriyeti'nce izlenen bu politikaların ideolojik ve kültürel bir boyutu da vardı. On dokuzuncu yüzyılın ortalarında Osmanlı hükümeti, olası göçmenlerin kültürel özelliklerine büyük ölçüde kayıtsızdı, gayri müslimlerin göçünü hoş karşılıyor, hatta teşvik etmeye çalışıyordu.²² Ama Osmanlı İmparatorluğu son dönemlerinde kendisini özellikle Müslüman bir devlet (son birkaç yılında da başlangıç aşamasında bir Türk ulus devleti) olarak görmeye başlayınca, onun ardından gelen ve kendisini bir ulus-devlet olarak tanımlayan Türk devleti de nüfusunu homojen bir ulus haline getirmeye çalışınca, göçe genel olarak açık olma politikasının yerini de Müslümanlara (özellikle de yalnızca onlara karşı olmasa da eski Osmanlı topraklarından

gelenlere karşı) seçici olarak açık olma politikası aldı; Türkiye Cumhuriyeti'ndeysen Balkanlar'da Osmanlı'nın halefi olan devletlerden gelen etnik Türklere karşı daha seçici bir açıklık politikası benimsendi. 1934'te İçişleri Bakanı Şükrü Kaya'nın dediği gibi bu kişilerin "bir zamanlar Türklerin efendi oldukları yerlerde köle olarak yaşamaları" pek beklenemezdi.²³

Macaristan'ın Halefi Olan Devletlerden Macar Göçü

İkinci örneğimiz, I. Dünya Savaşı'nda Habsburg İmparatorluğu'nun çökmesi sonrasında etnik Macarlardır. Habsburg İmparatorluğu'nun birden çökmesi ile Osmanlı İmparatorluğu'nun uzun bir zamana yayılan çürümesi arasında keskin bir farklılık bulunuyordu. İmparatorluğun Macar yarısındaki Macar yönetimi çürümek şöyle dursun, savaştan önceki yarım yüzyıl içinde giderek güçlenmişti. İmparatorluğun adem-i merkezîyetçi Avusturya yarısının tersine Macar yarısı, etnik bakımdan heterojen olsa da (Macarlar nüfusun yalnızca yarısını oluşturuyorlardı) siyasal olarak üniterdi; merkezîyetçi, son derece milliyetçi ve neredeyse yalnızca Macarlardan oluşan bir bürokrasi tarafından yönetiliyordu.²⁴ İç işlerinde özerk olan bu yarı-ulus-devlet savaş sonrasındaki düzenlemelerle parçalandı. Siyasal uzam ciddi biçimde daraldı. 1920 tarihli Trianon Antlaşması Macaristan'ı topraklarının üçte ikisinden, savaş öncesindeki nüfusunun beşte üçünden yoksun bıraktı. (Gerçi bu yapılırken fiili durum göz önüne alınmıştı, söz konusu topraklar 1918-19 kışından beri İttifak Devletleri'nin örtük desteğiyle Rumen, Çek, Sırp kuvvetlerinin işgali altındaydı.)²⁵ Kaybedilen nüfusun yüzde 70'i Macar olmasa da üç milyonu aşkın Macar birden komşu ulus-devletlerde ulusal azınlık haline geldi; Romanya'ya verilen Transilvanya'da 1,7 milyar, Çekoslovakya'ya verilen Slovakya ve Rutenya'da 1 milyon, Yugoslavya'nın bir parçası olan Voyvodina'da 450.000 Macar yaşıyordu.²⁶

Bu yeni azınlıkların önemli bir bölümü I. Dünya Savaşı'nı izleyen yıllarda göç etti. Ama Habsburg sonrası Macarların göçü, Osmanlı'nın son dönemlerinde ve sonrasında Türklerin göçünden hayli farklıydı. Öncelikle, Macar nüfusun oldukça küçük bir bölümü göç etti. I. Dünya Savaşı'nı izleyen göçün büyük bölümünün gerçekleştiği altı yıl içinde, Romanya, Çekoslovakya ve Yugoslavya'ya bırakılan topraklardan yaklaşık 424.000 Macar Macaristan'a göç etti; göç edenlerin etnik Macar nüfusa oranı Romanya'da yüzde 13,4, Çekoslovakya'da yüzde 13,7 ve Yugoslavya'da yüzde 9,5'ti.²⁷

Bu tarihten sonra II. Dünya Savaşı sonrasındaki yeni bir göç akını dışında (sorun olarak gördüğü azınlıklardan kurtulmaya niyetli Çekoslovakya'nın ısrarı üzerine gerçekleşen organize bir Macar-Slovak nüfus mübadelesi dahil²⁸⁾ 1980'lerin sonuna kadar Macaristan'a komşu ülkelerden Macaristan'a pek az Macar göçü oldu.²⁹ Elimizde doğrudan karşılaştırmalı rakamlar bulunmuyor olsa da Balkan Türkleri/Müslümanlarının geri kalan Osmanlı topraklarına ve Türkiye'ye göçü gerek rakamlar, gerek Balkan Türk/Müslüman nüfusuna oranı bakımından hiç kuşkusuz daha büyük bir göçtü.

Kaybedilen topraklardan etnik Macarların göçü sınırlı bir ölçekte kaldı, bunun başlıca nedeni esasen elitlerin göç etmesi, göçün üst sınıfların büyük bölümü ve orta sınıflarla sınırlı olmasıydı. Bu göçün analitik olarak birbirinden ayrı üç aşaması olmuştu.³⁰ İlk göçenler Macar yönetiminin baskıcı ve sömürücü yönleriyle en yakından ilişkili olanlar, dolayısıyla yeni rejimden yana korkusu daha fazla olanlardı. Birçoğu Rumen, Çekoslovak, Sırp-Yugoslav yönetiminin güçlenmesi öncesinde göç eden bu grupta büyük toprak sahipleri, üst düzey askerler, mahkemeler ve polis kuvvetleriyle bağlantılı ilçe devlet memurları vardı. İkinci aşamada, kamu yönetiminden, devlet kurumlarında istihdamdan ve eğitimden Macarların uzaklaştırılması orta sınıf birçok Macarı devlet memuru, öğretmen, demiryolu ve posta memuru olarak bulundukları mevkilerden yoksun bırakarak ikinci bir göçmen grubu yarattı; bu gruptakiler korkudan çok ekonomik yoksunluk ve sosyal statü kaybı yüzünden göç ettiler. Üçüncü aşamada, toprak reformu, Macarların sahip olduğu büyük arazileri parçalayarak yalnızca toprak sahiplerini değil, onlardan daha büyük bir grup oluşturan, geçimlerini bu topraklardaki çiftliklerden sağlayan çiftlik yöneticileri ve çalışanlarını da yerlerinden edip göçe zorladı. Kaybedilen topraklarda etnik Macar nüfusun büyük çoğunluğunu oluşturan köylü kitlelerden göç edenlerin sayısı fazla olmadı. Egemenliğin el değiştirmesi ne onların çıkarlarını ne de kimliklerini tehdit etmişti; hatta Romanya ve Çekoslovakya'ya bırakılan topraklarda yaşayan Macarlar tarım reformuna eşlik eden arazilerin yeniden dağıtılmasından ılımlı düzeyde yarar bile sağlamışlardı.³¹

1918-1924 arasındaki göçlerin yüzde 85'i bakiye Macaristan'a 1918 ile 1920'nin sonu arasında geldi.³² O tarihten sonra göç akışının zayıflaması, hiç kuşkusuz kaybedilen topraklarda kalanların Macaristan'da iskan edilme taleplerinin azaldığını yansıtıyordu. Ama 1921'den itibaren Macaristan hükümetinin ancak istisnai vakalara giriş izni vererek akışı sona erdirmeye

çabalarını da yansıtıyordu. Bu kısıtlayıcı politika mültecileri desteklemenin ekonomik açıdan pahalı olmasından kaynaklanıyordu, mültecilerin çok büyük bir bölümü devletin ödeme yapması gereken miktarı şişiriyordu. Ama bu politikanın arkasında ideolojik kaygılar da vardı: Macaristan hükümeti kaybedilen topraklardaki Macarların kitlesel göçü yüzünden revizyonist davasının zayıflamasını istemiyordu.³³

Bu durumda kaybedilen topraklardan bakiye Macaristan'a Macar göçü, esasen bir orta ve üst sınıf olgusu olması sebebiyle sayısal olarak sınırlı kaymıştır. Ama yine de Macaristan açısından ciddi bir akış olmuş, Trianon sonrası Macar nüfus birkaç yıl içinde yaklaşık yüzde 5 artmıştı. Mültecilerin iki dünya savaşı arasındaki dönemde Macar siyaseti üzerindeki etkisi de (aralarında sosyal mevkiini kaybetmiş soyluların ağır basması, şehirlerde özellikle de Budapeşte'de yoğunlaşmaları bu etkiyi artırmıştı) rakamların düşündürdüğünden daha fazla olmuştu. Topraklarından ve sosyal çevrelerinden uzaklaşmanın travmasıyla radikalleşen mülteciler 1919-20'deki karşı devrimci hareketlerde ve 1920'deki Beyaz Terör'de kilit önemde roller oynadılar. İki savaş arası dönem boyunca sağcı kuvvetleri desteklemişler, parlamentoda ve kamusal hayatta sayılarıyla orantısız bir nüfuz sahibi olmuşlardı. Her şeyden de önce kaybedilen toprakların tümüyle geri verilmesi talebinden taviz vermeyen, bağınaz, bütüncü revizyonizmleri Macaristan'ın iki dünya savaşı arasındaki dönemde izlediği dış politikayı kuvvetle sınırlamış, komşu devletlerle uzlaşmalara varılmasını engellemiş, Faşist İtalya ve Nazi Almanya ile vahim bir ittifak kurulmasını daha muhtemel kılmıştı.³⁴

Bulgar Türklerinin 1989'da Türkiye'ye büyük göçünün, bir asırdan uzun bir zaman dilimine yayılan, aralıklı bir şekilde gerçekleşen etnik ayrışma sürecinin devam etmesi gibi, etnik Macarların Macaristan'a göçü de son büyük akışın ardından kırk yıl sonra, 1980'lerin sonunda yeniden devam etti.³⁵ Göç Çavuşesku rejiminin devrilmesinden epey önce başlamıştı, dörtte üçünü etnik Macarların oluşturduğu, 1980'lerin sonunda Macaristan'a göç eden 36.000 Rumen yurttaşı 1989'un sonuna gelindiğinde Macaristan'da yaşıyordu.³⁶ Çavuşesku'nun devrilmesi sonrasında, belirleyici olan yeniden iskan gayri resmi iş gücü göçünün gölgesinde kaldı. İki ülke arasında serbest dolaşımın artması (çalışma izni koşullarının gevşek olarak uygulanması) iş gücü göçünü mümkün kılmıştı. Başka bağlamlardaki iş gücü göçüyle ilgili literatür kılavuz alınabilirse, bu göçün, özellikle etnik Ma-

carların ciddi oranda daimi yerleşimiyle sonuçlanması olasıdır. Rumenler de iş gücü piyasasının nispeten çekici olması nedeniyle Macaristan'a göç etmişlerdir. Ama bu hiçbir şekilde ekonomik nedenlere dayalı bir göç değildir. Romanya'dan gelen Macar göçmenler açısından (Rumen komşuları ya da kendi Rumen yurttaşları açısından değil ama) etnik milliyet bir tür toplumsal sermaye gibi iş görmekte, büyük göç fırsatları yaratmaktadır. Romanya'dan gelen etnik Macar göçmenlerin dil becerileri ve aile bağları göç ve istihdam fırsatlarıyla ilgili bilgi alabilecekleri daha zengin ağlara dahil olma fırsatları tanımakta, etnik milliyetleri, sınır muhafızları ve gümrük görevlileriyle, daimi oturma izni vermeye ve yurttaşlığa kabul etmeye yetkili işleri bakanlığı bürokratlarıyla, iş yerinde işçi belgelerini denetleyen müfettişlerle ya da yolda belgeleri denetleyen polislerle görüşmelerinde ayrıcalıklı muamele görmelerini garanti altına almaktadır.

Romanya'dan göç eden Macarlara, 1991'de Yugoslavya'da savaşın patlak vermesinden bu yana Sırbistan'ın (savaş öncesinde 300.000 Macarın yaşadığı) Voyvodina bölgesinden, Hırvatistan'ın doğu Slavonya bölgesindeki savaştan, zorunlu askerlikten ve ekonomik krizden kaçarak gelen çoğu etnik Macar göçmen de katılmıştır. Bazı durumlarda, Voyvodina Macarları, aralarına yerleşen Sırp mülteciler tarafından evlerini terk etmeye zorlanmıştır. Ukrayna'nın güneybatısında, 170.000 Macarın yaşadığı Transkarpat bölgesinden Macaristan'a yerleşmek üzere göç pek azdır (çoğunlukla entellektüeller göçmüştür); burada göç iki ülke arasındaki büyük ekonomik farklardan yararlanmayı amaçlayan sınır ötesi küçük ticaret biçimini almıştır. Güneyinde 600.000 Macarın yaşadığı Slovakya'da millileştirme politikaları etnik gerilimleri artırmıştır, ama bu zamana kadar bu gerilimler gündelik hayattan çok, elitler düzeyinde daha kuvvetli biçimde ifade edilmiştir. Ciddi ekonomik teşvikler yoksa, Macaristan'a göç pek az olmuştur.

Habsburg ve Hohenzollern Halef Devletlerinden Almanların Göçü

Karşılaştırma yapacağımız son örnek etnik Almanlar. I. Dünya Savaşı sonrasında Habsburg İmparatorluğu'nun Avusturya yarısında ve Alman Kaiserreich'in doğudaki, ağırlıklı olarak Leh bölgelerinde dört buçuk ilâ beş milyon Alman, birden yöneten milliyet, yani *Staatsvolk* olmaktan

çıkıp yeni ve son derece milliyetçi ulus devletler olan Çekoslovakya ve Polonya'da, aynı derecede milliyetçi olan İtalya'da etrafları sarılmış ulusal azınlıklar haline geldiler. Habsburg İmparatorluğu'nun Macaristan yarısında iki milyon Alman, imparatorluğun son yıllarında yöneten milliyet olmasalar da güvenli bir konumda bulunuyorlardı; I. Dünya Savaşı sonrasında Avusturya'ya verilen³⁷ Macaristan'ın batısındaki Burgenland'da yaşayan 220.000 Alman dışında bu Almanlar da birden Macaristan, Romanya, Yugoslavya ve Çekoslovakya'da ulusal azınlıklar haline geldiler; gerçi başlangıçta onlar diğerleri kadar hırpalanmış, çevrelenmiş durumda değillerdi. Çekoslovakya'da bulunan üç milyonu aşkın Südet Almanı, Almanya ile Avusturya-Macaristan'ın Polonya'ya bıraktığı topraklarda yaşayan bir milyon iki yüz elli bin Alman, Macaristan'ın Romanya'ya bıraktığı topraklarda yaşayan yarım milyon Alman, Avusturya ve Macaristan'ın Yugoslavya'ya bıraktığı topraklarda yaşayan yarım milyon Alman, bakiye Macaristan'da yaşayan yarım milyon Alman ve yeni kurulmuş İtalyan Güney Tirol'de yaşayan çeyrek milyon Alman dahil, toplam yaklaşık altı buçuk milyon Alman ulusal azınlık haline gelmişti.³⁸

Bu büyük statü değişikliğine cevaben, eski Habsburg İmparatorluğu'nun Macaristan yarısından Almanların göçü ihmal edilebilir düzeyde olmuş gibi görünmektedir; imparatorluğun Avusturya yarısında Alman olmayan yerlense nispeten az göç olmuştur; ama Almanya'nın Polonya'ya bıraktığı topraklardan Almanya'ya çok büyük bir göç yaşanmıştır. Habsburg'un Macaristan yarısından Alman göçünün az olması anlaşılır bir durumdur. İmparatorluğun son bulması sonrasında en az bu Almanların statüsünde değişiklik olmuştur. 1867 Uzlaşması'nın Macarlara, imparatorluğun kendilerine ait yarısında serbestlik tanınması sonrasında yöneten milliyet Almanlar değil, Macarlar olmuştur. Macar olmayan bölgelerde büyük toprak sahipleri, yargıçlar, savcılar, bürokratlar, öğretmenler, posta ve demiryolu memurları Almanlar değil, Macarlardır; bu toprakların Macar olmayan halef devletlere geçmesi sonrasında geçim kaynaklarını kaybettikten sonra ya da korktukları için göç etmek zorunda kalan da onlar olmuştur. Almanlar ise tersine, imparatorluğun Macaristan yarısının parçalanmasıyla statülerinde bu kadar büyük değişiklikler yaşamamışlardı, onları göç etmeye zorlayacak özel bir neden de yoktu. Etnik olarak nispeten homojen olan, toprakların yeniden kazanılması ve komşu ülkelerdeki Macarların akıbetleriyle meşgul olan bakiye Macaristan'da Alman-Macar ilişkilerinde özel bir gerginlik yoktu. Al-

manlar (Macarların tersine), iki dünya savaşı arasındaki dönemde Romanya ya da Yugoslavya'nın ulusal çatışmalarına da katılmamışlardı. Bu nedenle, Habsburg İmparatorluğu'nun Macaristan kısmındaki Almanların, imparatorluğun çözülmesi sonrasında yerlerinde kalmış olmaları şaşırtıcı değildir.

Hohenzollern Almanya'sı ve Habsburg İmparatorluğu'nun Avusturya yarısındaki Almanlar açısından, yöneten ulusken birden kuşatılmış ulusal azınlık haline gelmek çok daha ağır bir gelişme olmuş, bu yeni azınlıklar birden halef devletlerde sert ulusal çatışmalara dalmışlardı. İlk bakışta, eski Hohenzollern Almanları ile eski Habsburg Almanlarının imparatorluk sonrası benzer göç örüntüleri göstermeleri beklenebilir. Gelgelelim aralarında keskin farklılıklar bulunuyordu. İmparatorluğun dağılmasından sonraki kritik ilk birkaç yıla ait Avusturya istatistikleri yeterli değildir.³⁹ Gelgelelim halef devletlerden Viyana'ya imparatorluğa hizmet etmiş eski memurlar⁴⁰, askeri personel kaydadeğer sayılarda göç ettilerse de kesinlikle kitlesel bir akış olmamıştır. Avusturyalılar barış antlaşmasından (Südet ve Güney Tirol Almanlarının Avusturya'nın halefi olan devletten dışlanması, Almanya'yla *Anschluss*'un yasaklanmasından) memnun değillerdi, ama Viyana'ya gelen göçmenler, Budapeşte'deki siyaseten güçlü ve radikal olarak irredantist Macar göçmenlerintersine kaybedilen toprakları geri alma konusunda sağlam bir kararlılık içindeymiş ya da iki dünya savaşı arası dönemde Avusturya siyasetinde etkili olacakmış gibi görünmüyordu.⁴¹

Öte yandan Almanya'nın Polonya'ya bıraktığı topraklardan kitlesel bir etnik Alman göçü oldu, I. Dünya Savaşı'nı izleyen yıllarda 600.000 ilâ 800.000 etnik Alman göç etti.⁴² Göçmenlerin çok büyük bir bölümü Pozen'den ve Polonya Pomeranya'sından geliyorlardı, egemenliğin devredilmesinden hemen sonra, hatta devredilmesi beklentisiyle, oraya yerleştirilmişlerdi.⁴³ Bir başka önemli grup bir süre daha sonra, 1921 plebisiti sonrasında ve şiddetli mücadeleler eşliğinde Polonya'ya verilen Yukarı Silezya bölgesinden gelecekti. Eskiden Almanya'ya ait olup da iki savaş arası dönemde Polonya'ya verilen topraklarda yaşayan etnik Almanların yarısından fazlası on yıl içinde Almanya'ya göç etti.⁴⁴ Kaybedilen topraklardaki kentlerden çok daha büyük bir göç oldu. Etnik Alman "memurlar, öğretmenler, serbest meslek sahipleri, (vasıfsız ve yarı vasıflı) işçiler (ama zanaatkarlar değil) Batı Polonya şehirlerinden tamamen silindiler."⁴⁵ 1926'ya gelindiğinde Pozen ve Polonya Pomeranya'sında kentli Alman nüfusu yüzde 85 azalmıştı.⁴⁶

İmparatorluk sonrasında Polonya'ya verilmiş eski Alman topraklarından akan etnik Alman göçü neden Habsburgların halefi olan devletlerden yaşanan göçten daha ağır olmuştu? Neden Batı Polonya'dan kitlesel bir göç yaşanmıştı da iki dünya savaşı arası dönemde Çekoslovakya'dan aynı oranda büyük bir göç olmamıştı? Bohemya, Moravya ve Çek Silezya'da yaşayan üç milyon Südet Almanı, imparatorluğun halefi olan devletlerdeki Almanların siyaseten en yabancılaştırmış olanlarıydı. Son derece milliyetçilerdi, tarihsel olarak yönetmeye yazgılı olduklarını düşündükleri Çekleri küçümserlerdi; başta Çekoslovak devletinde azınlık olarak yaşamayı istememişlerdi. Avusturya'yla birleşmeyi açıkça istiyor, resmen dile getiriyorlardı, Paris'te barış antlaşmalarını yapanların onların kendi kaderini tayin hakkını tanıyacağını sanıyorlardı, bu yüzden de Habsburg eyaletlerinin tarihsel sınırlarının korunacağı, Südet topraklarının Çekoslovakya'yla birleşeceği kesinleştiğinde, çok acı bir hayalkırıklığına uğradılar.⁴⁷ Ama bundan sonra kitlesel bir göç olmadı; ayrıca Südet Almanları ekonomik ve kültürel meselelerde Çeklerin sistematik olarak kayırılması, Almanların etnodemografik konumlarının zayıflatılması olarak yorumladıkları hükümet politikalarına da büyük ölçekli bir göçle karşılık vermediler.

Südet topraklarından değil de Batı Polonya'dan kitlesel bir Alman göçü olması, yöneten milliyetken birden kuşatılmış ve yabancılaştırılmış bir ulusal azınlığa dönüşmenin, etnik ayrışmaya yol açan göçleri ortaya çıkarmakta tek başına etkili olmadığını göstermektedir. İmparatorluk sonrası göçlerin bu kadar çarpıcı bir farklılık göstermesinde iki etken daha etkili olmuştur. Öncelikle Almanya'ya göç, yeni Polonya devletindeki Almanlar açısından, Avusturya'ya göçün Südet Almanlarında uyandıracığı kadar büyük bir yerinden edilmişlik hissi uyandırmıyordu. Almanya savaşta yenilmişti, toprakları küçülmüştü, bir cumhuriyete dönüşmüştü; ama yine hâlâ "aynı" devletti, kendilerini istemedikleri Polonya idaresi altında bulan etnik Almanların dönebileceği bir devletti. Ama Südet Almanları'nın devleti ortadan kalkmıştı; onların döneceği bir devlet yoktu. Bakiye Avusturya "onların" devleti değildi; Habsburg İmparatorluğu'nun küçülmüş ve dönüşmüş bir biçimi değil, tümüyle farklı bir devletti.⁴⁸

İkincisi Südet Almanları, Batı Polonya'daki Almanlardan daha derinlere kök salmışlar, topraklarına daha sıkı sıkıya yerleşmişlerdi. Almanlar Bohemya ve Moravya'nın kuzey, batı ve güneyindeki Südet topraklarının büyük bölümünde ezici çoğunluğu oluşturuyorlardı (nüfusun yüzde

95'ini) ve yüzlerce yıldır buradaydılar.⁴⁹ Ama I. Dünya Savaşı sonrasında Almanya'nın Polonya'ya bıraktığı topraklardaki etnik Almanlar azınlıktaydılar. Daha da önemlisi, savaştan önce, bu topraklar Almanya'ya aitken bile yıpranmış, demografik olarak aşınmış, yapay önlemlerle ayakta tutulmuş bir azınlık olmuşlardı. Prusya ve Alman hükümetleri etnik Lehleri asimile etmek, etnik Almanların bu sınır bölgelerde kalmalarını, buralara yerleşmelerini sağlamak için büyük gayret göstermişler, ama pek başaramamışlardı. Lehleri Almanlaştırma yönündeki acımasız çabalar geri tepmiş, Lehleri yabancılaştırmış, onların ulusal kimliklerini güçlendirmişti.⁵⁰ Ayrıca bölgedeki etnik Almanlar on dokuzuncu yüzyılın sonunda, yirminci yüzyılın başında tarımla uğraşılan doğu bölgelerinden sanayileşmiş batı bölgelerine doğru yoğun doğu-batı iç göçüne büyük oranlarda katılmışlar, bu yüzden devletin doğudaki etnik Alman unsurları ayakta tutma yolundaki yoğun çabalarına rağmen, bu bölgede etnik Alman nüfusun azalmasına neden olmuşlardı. Bu topraklarda, Alman egemenliği altında bile tehlikelerle, mücadelelerle var olmuş etnik Alman nüfus, Südet bölgesindeki Almanların tersine topraklarına köklü bir biçimde sıkı sıkıya bağlı değildi. Polonya hükümetinin batıdaki topraklarını Lehleştirme konusunda, Alman hükümetinin aynı toprakları Almanlaştırmak için gösterdiği kadar kuvvetli ve acımasız bir çaba içine girmesini beklemeleri için gerekçeleri vardı. Bu beklenti boşa çıkmadı: Polonya hükümetinin etnik Alman azınlığa karşı izlediği politika, Çekoslovak hükümetinin izlediği politikadan hatırı sayılır derece sert oldu.⁵¹ Bu nedenle bu topraklardaki etnik Almanların, egemenliğin Polonya'ya devredilmesi sonrasında göç etmesi daha muhtemeldi, hatta egemenlik devri beklenirken bile ciddi sayıda etnik Alman buralardan ayrılmıştı.

Etnik Almanların, yeni Polonya devletinin batı eyaletlerinden göçü, hem sayı bakımından hem yeni oluşan azınlıklara oranı bakımından, etnik Macarların bakiye Macaristan'a göçü de dahil olmak üzere eski Habsburg topraklarından çıkan başka göçlerden çok daha büyüktü. Almanya'nın çekildiği topraklardaki Alman nüfusun en az yarısı Almanya'ya göç etti, oysa Macaristan'ın bıraktığı topraklardaki etnik Macar nüfusun yalnızca yaklaşık yüzde 13'ü Macaristan'a göç etmişti. Milliyetçi gazete yazarları, Polonya'yı sınır bölgelerdeki⁵² Almanları kasten sürmekle suçlasalar da, (Çekoslovakya, Baltıklar ve Almanların yerleşik olduğu başka bölgelerdeki küçük, ama kuvvetli gruplar da dahil olmak üzere) yeniden iskan edilen-

ler anavatanlarındaki çeşitli milliyetçi cemiyetlerin faal katılımcıları haline gelmiş olsalar da etnik Alman göçü Almanya'da, etnik Macar göçünün Macaristan'da yarattığı siyasi etkiyi yaratmış gibi görünmez. Bunun sebebi kısmen Almanların (toprak ve etnik kardeşlik) kayıplarının Macaristan'ın kayıpları kadar ağır olmaması, kaybedilen topraklardan gelip yeniden iskan edilenlerin iki dünya savaşı arası dönemde Alman nüfusunun, aynı dönemdeki Macaristan nüfusuna kıyasla daha küçük bir bölümünü oluşturmalarıdır. Ayrıca yeniden iskan edilen Almanlar, kaybedilen topraklardaki Alman nüfusun tipik örneklerine, ağırlıklı olarak elit bileşimleri sayesinde iki dünya savaşı arasındaki siyasette sesleri güçlenmiş Macar göçmenlerin, kaybedilen topraklardaki Macar nüfusa olduğundan daha yakındı.

O halde Almanlar açısından, Habsburg İmparatorluğu'nun çökmesinden hemen sonra çok az etnik ayrışma gerçekleşti. Halef devletlerde ulusal azınlıklar haline gelen beş milyonu aşkın Almanın ezici bir çoğunluğu iki savaş arasındaki dönem boyunca bu devletlerde kaldılar. Gelgelelim bu bölgede etnik karışımın kitlesel olarak ayrışması engellenmedi, yalnızca ertelendi. Bugün Çekoslovakya'da ya da eski Yugoslavya'da pek az Alman kalmıştır, Macaristan ve Romanya'daki Alman cemaatleri de küçük kalıntılara dönüşmüşlerdir. Avusturya dışında Habsburg sonrası devletlerdeki Almanlardan yalnızca Güney Tirol'de bulunanlar, nispeten bozulmadan kalmışlardır. (İki dünya savaşı arası dönemdeki sert bir İtalyanlaştırma seferberliğine, 1939'da Mussolini'nin ricasıyla imzalanan, Güney Tirol Almanlarının Almanya'ya yerleştirilmesini öngören Almanya-İtalya antlaşmasına rağmen.)⁵³ Eski Habsburg İmparatorluğu'ndaki Almanların çoğu (neredeyse Südet Almanlarının tamamı da dahil olmak üzere) müttefik devletlerin işbirliğiyle, İkinci Dünya Savaşı'nın son aşamalarında ve hemen ertesinde yerlerinden sürülmüşlerdir. (Bunlar arasında, iki dünya savaşı arası Almanya'nın doğu bölgelerinde yaşayan, Kızıl Ordu'nun ilerleyişi karşısında kaçan ya da savaştan hemen sonra sürülen daha geniş bir grup Alman da vardı.) 1950'ye gelindiğinde Federal Almanya Cumhuriyeti'nde ve Demokratik Almanya Cumhuriyeti'nde 12 milyon etnik Alman *Vertriebene* yani sürgün bulunuyordu. Bunların yedi milyonunu, iki dünya savaşı arası Almanya'nın doğusundaki topraklarda, artık Polonya ve Sovyetler Birliği tarafından işgal edilmiş bölgelerde (Königsberg/Kaliningrad örneğinde olduğu gibi) yaşamış olan Almanlardı. Geri kalan beş milyon, (çoğu Habsburg sonrasında kurulmuş) diğer devletlerin yurttaşlarıydı.⁵⁴ 1950 ile 1987

arasında Doğu Avrupa ve Sovyetler Birliği'nden bir buçuk milyon Alman daha Federal Almanya Cumhuriyeti'ne yerleşti, bunların yarısından fazlası Polonya'dan geliyordu.⁵⁵ O tarihten itibaren seyahat ve göçün serbestleşmesiyle birlikte yaklaşık iki milyon *Spataussiedler*,⁵⁶ efsane haline gelmiş refah düzeyine kapılarak, *Vertreibungsgebiete*'den, yani savaş sonrasında Almanların sürüldükleri topraklardan gelen etnik Almanlara sunulmaya devam eden otomatik göç ve yurttaşlık haklarından yararlanarak Federal Almanya'ya yerleşti.⁵⁷ Sonuçta bir zamanlar Doğu Avrupa ve Rusya'daki çok geniş Alman diasporası bugün hızlı, muhtemelen de son bir çözülme sürecinden geçmektedir.

İmparatorluklar Sonrasında Etnik Ayrışma: Bazı Genel Ayırt Edici Özellikler

Tarihte karşılaştırmalı olarak yaptığımız bu gezintide dört genel analitik nokta ortaya çıkıyor. İlki, imparatorluktan sonra etnik ayrışmanın ölçüsü, zamanlaması ve tarzıyla ilgilidir; değerlendirdiğimiz üç örnek arasında farklılıklar olduğu gibi, en az onlar kadar önemlisi, her bir örnekte zaman içinde, bölgeler arasında ve toplumsal sınıflar arasında gözlenen farklılıklar da vardır. Bu çeşitlenmenin daha çarpıcı bir-iki boyutunu değerlendirelim. Bazı bölgelerde (örneğin Südet Alman toprakları Bohemya ve Moravya'da) etnik ayrışma neredeyse tamamlanmıştır; başka bölgelerde (en başta da Macaristan'ın halefi devletlerde) önceden baskın olan gruptan nispeten küçük bir azınlık göç etmiştir. Bazı örneklerde (örneğin I. Dünya Savaşı sonrası Polonya'ya verilen topraklarda yaşayan Almanlar örneğinde) geniş çaplı göçler, siyasal yeniden yapılandırmadan hemen sonra, ya da (Balkanlar'ın büyük bölümünde) yeniden yapılandırmaya neden olan savaşlar sırasında gerçekleşmiştir; diğer örneklerdeyse (eski Habsburg Almanları) geniş çaplı göçler çok çok daha sonra ortaya çıkmıştır. Birçok örnekte göçmenler fiilen şiddete maruz kaldıkları ya da maruz kalmaktan korktukları için kaçmışlar (örneğin Rus-Türk savaşı ve Balkan Savaşları'ndaki Müslümanlar ve başka gruplar, II. Dünya Savaşı'nın son aşamalarında milyonlarca Alman gibi) ya da devlet tarafından göçe zorlanmışlardır (Türkler 1923-24'te Yunanistan'dan, Almanlar II. Dünya Savaşı sonrasında); başka örneklerdeyse (Alman *Spataussiedler* ve Macaristan'a olan yakın dönemdeki Macar

göçleri gibi) göçler daha planlı bir biçimde, sayılamayacak kadar çok bireysel refah hesaplamalarının toplam sonucu olarak ortaya çıkmıştır.

İlk noktada ortaya çıkan sonuçlardan biri, imparatorluk sonrası göçler ya da etnik ayrışma konusunda önceden belirlenmiş bir şey olmadığıdır. Siyasal uzamın ulusal sınırlar doğrultusunda yeniden yapılandırılması nüfusun buna göre yeniden dağılmasını otomatikman beraberinde getirmemiştir. Bir statü dönüşümüyle, çok uluslu bir devlette baskın, devletin asli unsuru milliyet olmaktan çıkıp bir halef devlette ulusal azınlık haline gelmek değişmez bir biçimde göç de, göç eğilimi de doğurmuş değildir. Göç büyük ölçüde siyasal yeniden yapılandırmanın gerçekleşme biçimine (en başta da savaştan ya da başka örgütlü, örgütsüz şiddet biçimlerinden ne ölçüde etkilendiğine); yeni azınlığın etnodemografik özelliklerine, özellikle de köklerinin derinliğine; halef devletlerin azınlığa karşı izlemeleri beklenen ya da gerçekleşen politikalarına; dışarıdaki bir ulusal “vatan”da yerleşme fırsatları olup olmadığına ve bunların niteliğine; göçe bir alternatif olarak kitlelerin harekete geçmesinin, “çıkma”ya alternatif olarak “ses çıkarma”nın akla yatkınlığına ve cazibesine vs. dayanıyordu.

İkincisi imparatorluk sonrası etnik ayrışma kesintili olarak uzun süre devam eden bir süreç⁵⁸ olmuş, Macarlar ve Almanlar açısından bir yüzyılın dörtte üçüne, Türkler içinse bir yüzyıldan uzun bir süreye yayılmıştır. Bugün de devam etmektedir: Bu üç etnoulusal grubun son beş yıl içinde, etnik ayrışmaya yol açan yeni ve büyük göç dalgaları deneyimlemiş olmaları çarpıcı bir olgudur. İmparatorluk sonrasında etnik ayrışma, siyasal yeniden yapılandırmanın hemen sonrasında kendi kendisini tüketen kısa vadeli bir süreç olarak değil, yaşanan ve göç edilecek ülkelerdeki siyasal ve ekonomik koşullara bağlı olarak göç akışının bir süreliğine tamamen durabileceği, damlaya damlaya devam edebileceği ya da birden azgın bir dalga halini alabileceği uzun vadeli bir süreç olarak düşünülmelidir.

Üçüncüsü, imparatorluk sonrasında etnik ayrışmaya yol açan göçlerin uzun bir süre zarfına yayıldığı durumlarda, göçlerin son derece yoğun olduğu aşamalar, çoğu kez, özellikle de savaşlar sırasında ya da savaşlardan hemen sonra gerçekleşen şiddetle ya da şiddet tehdidiyle yakından bağlantılı olmuştur. Yukarıda Balkan göçlerinin doğrudan ve dolaylı nedeni olarak savaşların önemini vurgulamıştım. Etnik Alman göçlerinin büyük bölümü II. Dünya Savaşı’nın son aşamalarında, kitlesel sınır dışı etmeler de savaştan hemen sonra yaşanmıştır. Ne var ki savaşın, daha da

genel olarak şiddetin merkezi önemde olması imparatorluk sonrasında etnik ayrışmanın tam olarak “zorunlu göç” başlığı altına toplanabileceği anlamına gelmez. Bu başlık aslında çok dar ve yanıltıcıdır. Bu gibi bazı göçler kelimenin tam anlamıyla doğrudan zorlamayla gerçekleştirilmiştir tabii, kelimenin tam anlamıyla zorla olmamakla birlikte inandırıcı tehditlerin ya da yakında zora veya şiddete başvurulacağına dair yersiz olmayan korkuların güçlü bir etki göstermesi sonucu başlamış göçler de olmuştur. Ama bazı örnekler bu geniş kapsamlı, gevşek zorunlu göç tanımına bile uymaz. Nazi propagandasının aksini iddia etmesine rağmen, çoğu Almanın I. Dünya Savaşı sonrasında Polonya’nın batı vilayetlerinden ayrılması, 1950 sonrasında Doğu Avrupa ve Sovyetler Birliği’ndeki Almanların göçü bunlara örnek verilebilir; Habsburg İmparatorluğu’nun çöküşü sonrasında Macar göçünün büyük bölümü ve son on yıl içinde Romanya’dan Macar göçünün hemen hemen tamamı da bu örnekler kapsamına girer. 1989’da Türklerin Bulgaristan’dan kitlesel göçü bile, kesinlikle Bulgaristan’daki komünist hükümetin iktidardaki son birkaç ayında kışkırtılmış olsa da zorunlu göç tanımına yeterince uymamaktadır.⁵⁹ Daha genel bir bakışla, korkunun göçlerin temel saiki olduğu yerlerde bile, zorunlu göçlerden bahsetmek her zaman yerinde değildir. I. Dünya Savaşı sonrasında Polonya’ya bırakılan topraklardan gelen Alman göçmenlerin birçoğu, Habsburg sonrasında kurulmuş devletlerden gelen Macar göçmenlerin birçoğu kısmen yeni devletlerde gelecekteki refahlarına dair kaygılardan ve yaygın korkulardan dolayı yerlerinden ayrılmışlardı kuşkusuz; ama bu yüzden göçe zorlandıkları söylenemez. Korku içi her şeyle doldurulabilir bir kavramdır, yakın bir şiddet tehlikesinden duyulan keskin bir biçimde odaklanmış korkudan kaynaklanan göç ile kişinin gelecekte karşısına çıkacak fırsatlar ya da çocuklarının karşılaşacağı fırsatlarla ilgili olarak duyulan kaygılar, endişeler, dağınık korkulardan kaynaklanan göç arasında büyük bir fark vardır. Bu noktada zorunlu göç, çok da yararlı olan bir kapsayıcı kavram değildir, farklılıkları yeterince belirtmez ve neredeyse her zaman, yakın şiddet tehdidi karşısında göç örneklerinde bile göç eyleminde az çok önemli bir iradi unsur ya da tercih meselesi olduğu gerçeğini gözden gizler. Farklılıkları yeterince belirtmeyen, aşırı geniş zorunlu göç kavramının yararını sorgulamak, söylemeye gerek bile yok ama, göçe teşvik için kasten kullanılan araçlar olarak yıldırmanın ve şiddetin önemini inkar etmek anlamına gelmez.

Dördüncüsü, cemaatlerin göç etmesinin ayırım gözetmeksizin hedeflendiği yerler (1922-1924 döneminde Yunan-Türk mübadelesi ya da Südet Almanlarının sürülmesi gibi) dışında imparatorluk sonrasında etnik ayrışmaya yol açan göçlerde telaffuz edilen bir sosyal seçicilik vardı (başka birçok göçte olduğu gibi). Yerlerinden edilmeye karşı en hassas gruplar, doğrudan ya da dolaylı olarak devlete bağımlı gruplardı. Bunlar arasında en başta askerler, polis, yargı personeli, bürokratlar, öğretmenler, ayrıca posta ve demiryolu memurları ve devletin sahip olduğu, ya da devletin mali desteğine bağımlı işletmelerde veya onlarla sözleşmeli olarak çalışan işçiler geliyordu. Etnik ayrışmanın bu seçiciliği değerlendirdiğimiz bütün göçlerde belirgindir, ama en ciddi biçimde I. Dünya Savaşı sonrasında Macarların göçlerinde gözlenmiştir; Habsburg sonrası kurulan devletlerde Macar köylü çoğunluk tümüyle yerinde kalmış, Macar devlete bağımlı zümrelerse neredeyse tamamen ortadan kaybolmuştur. Göçe hazır olmada gözlenen bu farklılığın nedenleri belirgindir. Yeni ulus-devletlerin hepsi de millileştirici devletlerdi, eski imparatorluk yöneticilerinin tarihsel ayrımcılık örüntülerini şu ya da bu biçimde tersine çevirmeyi, yeni devletin asli unsuru olan ulusun dilini, kültürünü, demografik konumunu, ekonomik gelişmesini ve siyasal hegemonyasını teşvik etmeyi amaçlıyorlardı. Açıkça ayrımcı yasalar çıkarmaktan sakınan bu yeni devletlerin, bahsettiğimiz bu amaçlara ulaşmak için kullanabileceği başlıca araçlardan biri de devlet tarafından istihdam edileceklerin denetlenmesiydi.

Karşılaştırmalı ve Tarihsel Perspektiften Sovyetler Birliği Sonrası Devletlerden Rus Göçü

Yukarıda verdiğimiz tartışma ışığında, Sovyetler Birliği sonrasında kurulan devletlerde yaşayan yirmi beş milyon Rus'un Rusya'ya mevcut ve olası göçünü en iyi nasıl değerlendirebiliriz? En başta, bahsettiğimiz dört noktayı dikkate alarak, bu göçü eski Sovyetler Birliği'nin her yerinde aynı aşamaları ve ritmleri gösteren, aynı örüntüleri izleyen tek bir süreç olarak düşünmemiz gerekir. Aksine, farklı örüntüler ve ritmler gösteren, birbiriyle ilişkili, ama birbirinden farklı göçler (ya da bazı halef devletlerde olduğu gibi göç etmeme) kümesi olarak değerlendirmeliyiz. Sovyetler Birliği sonrası Rusların göç örüntülerinde büyük çeşitlilikler (hem halef devletler arasında hem de devletlerin kendi içinde) görmeyi beklemeliyiz.

Buna bağlı olarak Rusların Rusya Federasyonu'na yeniden akmasını, Sovyetler Birliği'nin dağılmasına kaçınılmaz olarak eşlik eden otomatik bir süreç olarak görmemeliyiz. Göçün nedenlerini aşırı genelleştirilmiş terimlerle düşünmekten kaçınmalıyız. Örneğin, Rusların, sırf Sovyetler Birliği'nde baskın milliyetken, Rus olmayan halef devletlerde ulusal azınlık konumuna düştükleri için halef devletlerden ayrıldıklarını düşünmek yeterli değildir. Rus göçünü ortaya çıkaran kuvvetler, süreçler ve koşulların daha özgül ve farklılıkları gözetken terimlerle düşünülmesi gerekiyor. Böylece, genel olarak tektip bir süreç olarak görünen şeyin (Rusların devletin sahibi olan baskın milliyetten halef devletlerde ulusal azınlıklara dönüşmeleri) aslında son derece büyük bir çeşitlilik gösteren, eşitsiz ilerleyen bir süreç olduğu, göçe neden olan özgül kuvvetler, süreçler ve koşulların, tektip ve otomatik olarak değil, eşitsiz ve tesadüfi olarak, siyasal otoritenin, Sovyetler Birliği sonrası Avrasya'da ulusal hatlar doğrultusunda yeniden yapılandırılmasıyla ilişkili olduğu belirgin hale gelecektir.

İmparatorluk sonrası etnik ayrışmaya yol açan ilk göçlerin uzun sürdüğünü, aslında bugüne dek geldiklerini görmüştük. Sovyetler Birliği sonrasındaki göçleri düşünürken de geniş bir zaman yelpazesinin dikkate alınması tavsiye edilebilir. Bu, ileriye olduğu kadar geriye bakmak anlamına da geliyor, çünkü bugün Rusya'ya doğru Rus göçü yeni ve görülmemiş bir şey değildir. Seçici etnik ayrışma, Gorbaçov yönetimi döneminde milliyetçi protestoların patlak vermesinden çok önce başlamıştır. Rus olmayan bölgelere doğru yüzyıllar süren Rus göçü yavaşlamış, bazı örneklerde son otuz yıl içinde tersine dönmüştür. Sovyetler'in son üç nüfus sayımı dönemlerinin her birinde (1959-1970, 1970-1979, 1979-1989) Gürcistan ve Azerbaycan'dan, 1979-1989 döneminde de Ermenistan'dan ciddi bir Rus göçü olmuştur. Son nüfus sayımı döneminde, Moldova, Kazakistan ve orta Asya cumhuriyetlerinin her birinden de net bir göç olmuştur. Son nüfus sayımı döneminde Baltık ülkelerine, Slav batı bölgelerine (Ukrayna ve Belarus) Rus göçü devam etmiş olsa da son üç nüfus sayımı döneminde Litvanya dışında bu ülkelerin her birine Rus göçü oranı azalmıştır.⁶⁰ Rusya'ya doğru Rus göçünün bugünkü ve gelecekteki aşamaları Rus göçü örüntüleri tarihinin tersine çevrilmesinin bir başlangıcı değil, devamı ve güçlenmesi olarak anlaşılmalıdır; kökleri Sovyetler Birliği'nin dağılmasının çok öncelerine uzanan bir tersine çevrilmedir bu.⁶¹ Geniş bir zaman yelpazesini dikkate almak, Sovyetler Birliği sonrası Avrasya'da siyasal yeniden yapılan-

dırmanın ve etnik ayrışmanın uzun vadeli dinamikleri hakkında kabul edilebilir bir spekülatif tarzda düşünmek için, hemen görünürde olan sorunların, krizlerin ve göç akışlarının ötesine bakmaya çalışmayı da gerektirir.

İmparatorluklar sonrasında etnik ayrışmaya yol açan göçlere, özellikle de bu tür göçlerin en yoğun aşamalarına neden olan savaşın ve daha geniş kapsamlı olarak şiddetin tarihsel olarak oynadığı kritik rol, etnik Rusların, neredeyse değişmez olarak savaşın ya da en azından fiili şiddetin ya da şiddet tehdidinin neden olduğu türden tufansı kitlesel göçlerle sürülmekten kaçınabileceği olasılığını gündeme getirmektedir. Ruslara yönelik ciddi şiddet olaylarının ya da savaşın olmaması halinde bile, Transkafkasya ve Orta Asya'dan birçok Rus Rusya'ya göç etmiştir, etmeyi de sürdürmektedir. Ama, varsayımsal olarak sınırlayıcı bir vakayı ele alırsak, Kazakistan dışında Orta Asya ve Transkafkasya'daki bütün Rus nüfusu, söz gelimi, on yıllık bir zaman dilimi içinde göç etmiş olsaydı bile, bu göçler tufansı nitelikte olmamıştır, olmaları da gerekmez. Rusların bu ve başka bölgelerden son dönemdeki ve halihazırdaki göçü, Rusların tartışmalarında genellikle zorla (*vynuzhdennyi*) göç olarak ele alınsa da böyle oldukları düşünülemez. Bu göçlerin siyasal yeniden yapılandırma ve Rusların siyasal, ekonomik ve kültürel statüsündeki değişiklikler yüzünden başlamış olması, *zorla* gerçekleştirildikleri anlamına gelmez. Böyleyken bile, birazdan aşağıda tartışacağım üzere, bu bölgelerden gelen ciddi sayıda Rusun yeniden iskanı Rusya Federasyonu'nu epeyce zorlamaktadır. Ne var ki etnik ayrışmanın zora başvurulmaksızın, tufansı bir nitelik taşımaksızın gerçekleşmesiyle, Kazakistan ve Ukrayna'daki etnopolitik çatışmanın askerileşmesi ya da geniş çaplı bir şiddetle bağlantılı hale gelmesi halinde başlayabilecek çok daha sıkıntı verici ve tehlikeli göçler arasında bir ayrım yapmak önemlidir.

Daha önceki imparatorlukların son bulmaları sonrasında göçe neden olan başlıca süreçlerden biri memurlar ve devlete bağlı müesseselerde görev yapanların "etnisiteye bağlı olarak değişmesi"dir. Daha önce etnik ayrışmaya yol açan göçlerde toplumsal seçicilikle ilgili olarak vurgulanan mesele budur; eski *Staatsvolk*'un devlete bağımlı kesimi göçmenlerin büyük bölümünü oluşturmuştur. Bu noktada Sovyetler Birliği sonrası göçler açısından varabileceğimiz sonuçlar karma bir görüntü sergiler. Bir yanda, herkes doğrudan ya da dolaylı olarak devlete bağımlıdır, bu durum etno-ulusal çatışmanın ölçeğini genişletmektedir. Özelleştirmeler nihayetinde bu bağımlılığı azaltsa da bu süreç de başlı başına devlete dayalı bir süreçtir,

kamu varlıklarının ve teşebbüslerinin sahiplenilme tarzı konusunda etno-ulusal çatışmalar yaşanmasına büyük bir zemin hazırlamaktadır . Devlete neredeyse genel olarak bağımlı olunduğu dikkate alınırsa, Sovyetler Birliği sonrasında iş ve kaynaklar konusunda etnik çatışma yaşanması olasılığı, Habsburg İmparatorluğu sonrası duruma kıyasla daha fazlaysa da klasik alanda, daha açık bir deyişle kamu idaresi alanında etnisiteye dayalı değişiklik olasılığı daha azdır. Sovyetler Birliği, çevre cumhuriyetlerde Rus olmayan çok sayıda ulusal aydınının yetiştirilmesini bilinçli olarak hedefleyen, bu aydınların kurumsal olarak yetkilendirilmesini öngören, tabii ki bununla beraber yoldan sapan siyasi davranışları sertçe bastıran politikalarıyla önceki çok uluslu imparatorluklardan ayrıliyordu.⁶² Sonuçta çevre bölgelerdeki idare aygıtında (eski çok uluslu imparatorluklarda bu aygıt emperyal *Staatsvolk*'un mensuplarının tekelindeydi, dolayısıyla da bu imparatorluklardan hemen sonra etnisiteye dayalı görev değişikliklerinin başlıca hedefi olmuştu) zaten cumhuriyetlere isimlerini veren ulusların mensupları çalışıyordu. Dolayısıyla kamu idaresi, Sovyetler Birliği sonrasında ortaya çıkan devletlerde, eskiden yönetimde olan milliyetin aleyhine yeni devlet sahibi ulusun topyekün teşvik edilmesi gibi fırsatlar sunmuyor.⁶³ Yine de ekonominin bütün kesimlerinde iş sahibi olabilmek için girilen rekabet, yoğunlaşmaya yazgılı, çünkü ekonomik yeniden yapılanma işsizlik oranını giderek artırıyor, özellikle de cumhuriyetlere isimlerini veren ulusların iş güçlerinin aşırı derecede hızla büyüdüğü bölgelerde.⁶⁴ Devletin ekonomik hayatta ısrarla varlığını sürdüren merkezi önemi, ayrıca cumhuriyetlere isimlerini veren ulusların elitlerinin “kendi politikaları”nın “sahibi” olma konusunda kurumsallaşmış beklentileri dikkate alınırsa bu rekabetin, Sovyetler Birliği sonrası ortaya çıkan devletlerin her birinde farklı ölçülerde olmakla birlikte etno-ulusal hatlar doğrultusunda siyasallaşacağına kesin gözüyle bakılabilir. Sovyetler Birliği'nin güney kuşağında iş gücü piyasasındaki rekabetin yoğunlaşması, son on yıl içinde Rusların göçünün giderek artmasına zaten katkıda bulunmuştur,⁶⁵ bu durumun süreceğine hiç kuşku yoktur; gerçi bu bölgelerden göçün ortaya çıkmasında özgül siyasal koşullar herhalde giderek önem kazanacaktır. Gelgelelim, istihdam ve kaynaklar konusundaki çatışmanın başka bölgelerdeki Rusların etnosiyasal bir seferberlik içine girmek yerine göç etmelerine ne derece neden olacağı bekleyip görülmesi gereken, bazılarını aşağıda ana hatlarıyla vermeye çalıştığım çeşitli etkenlere dayanan bir meseledir.

Seçici ve Eşitsiz Etnik Ayırışma⁶⁶

Rusların Rusya'ya bugünkü ve gelecekteki göçünün dinamiklerini anlamak için bir zamanların kendinden emin *Staatsvolk*'undan kuşatılmış bir azınlığa dönüşmüş olmalarına işaret etmek yeterli değildir. Rus milliyetçilerinin yaptığı gibi, halef devletlerde Rusları hedef alan zulüm ve ayrımcılıktan da kapsayıcı terimlerle, genel anlamda bahsedemeyiz. Halef devletlerden Rus göçüyle ilgili olarak en fazla öne çıkan olgu, bu göçün eşitsiz olmasıdır, bu eşitsizliği açıklayabilmemiz için analitik bir çerçeveye ihtiyacımız var.

Rus diasporasının Sovyetler Birliği'nin çözülmesi sonrasındaki siyasal, kültürel ve ekonomik yeniden yapılandırmaya tepkisi çarpıcı bir çeşitlilik göstermiştir.⁶⁷ Rus olmayan topraklardan göç, olası bir tepkiler yelpazesinde yer alan tepkilerden yalnızca biridir. Diğer tepkiler arasında yerel nüfusa bireysel olarak asimile olmak, en azından baskın yerel nüfusla kültürel etkileşim kurmak; eşit yurttaşlık hakları, özgül kültürel ya da dilsel haklar, bölgesel siyasal özerklik, ayrılma, hatta merkezi denetimin yeniden tesis edilmesi için toplu olarak harekete geçmek yer almaktadır. Dolayısıyla Rus göçünün boyutları kısmen alternatif tepkilerin akla yatkınlığına, uygulanabilirliğine ve çekiciliğine dayanmaktadır.

Söz konusu topraklarda Rus nüfuslarının büyüklüğü, yoğunluğu, kök salmışlığı gibi etnodemografik değişkenler, ayrıca bu değişkenlerin zaman içinde izleyeceği yol göçün göreceli çekiciliğini etkileyecek ilk etkenler kümesini oluşturur. Rus nüfusun küçük, dağılmış ya da köklerinin zayıf olduğu, özellikle de zaten küçülmeye başlamış olduğu yerlerde yerel milliyetçiliklere verilen yaygın tepki muhtemelen göç olacak, yanı sıra apolitik bireysel kültürel etkileşim veya asimilasyon da bir ölçüde gerçekleşecektir. Öte yandan geniş, bir bölgede yoğunlaşmış ve derinlere kök salmış Rus nüfusunun yerinde kalması ve kolektif siyasal eyleme girişmesi daha muhtemeldir. İkamet süresi, yalnızca bir bireyin ya da bir ailenin bir ülkede ne kadar zamandır yaşadığı değil, bir topluluğun ne kadar zamandır var olduğu da bir bölgeye kök salmaya açıkça katkıda bulunan bir etkendir. Bir ülkeyle geçmişte kurulmuş, halihazırda mevcut bağlar da kök salmaya katkıda bulunan etkenlerdir; köylü cemaatleri, onlar kadar olmamakla birlikte bu köylü yerleşimcilerin kentli torunları genelde tarihsel olarak katıksız kentli yerleşimlerde yaşayan insanlardan daha derinlere kök salmış olurlar. Rus diaspora cemaatlerinden kuzey ve doğu Kazakistan'da,⁶⁸ doğu ve gü-

ney Ukrayna'da bulunanlar, muhtemelen daha derinlere kök salmışlardır;⁶⁹ Orta Asya'nın katıksız kent yerleşimlerindeki Rusların kökleri ise çok daha zayıf olsa gerektir. Gelgelelim daha geniş çaplı bir tarihsel perspektiften, karşılaştırmalı olarak meseleye yaklaşıldığında halef devletlerdeki Rus cemaatlerinin hiçbirinin köylü cemaatlerinin eğilimli olduğu kadar derinlere kök salmış olmadığını belirtmek gerekir.

İkinci bir etkenler kümesi yeni ulus-devletlerde Ruslar için gündelik hayatın dokusu ve gündelik hayata katılımı ilgilidir. Katılım derken, yeni ulus-devletlerde siyaset oyununun yeniden yazılmış kurallarının, özellikle de eğitim dili, kamusal hayatın dili, yurttaşlık kriterleri, yeni devletlerde kendilerine yurttaşlık verilmemiş ya da yurttaş olmayı istemeyen daimi ikamet sahiplerinin haklarıyla ilgili olan kuralların yerel Rus nüfuslara dayattığı kültürel, ekonomik ya da siyasal maliyetlerin çapını kast ediyorum. Gelgelelim Sovyetler Birliği sonrasında ortaya çıkmış devletlerde yaşayan Rusların gündelik deneyimleri mevcut yasalardan çok daha önemlidir. Özellikle de gerçekleşen ya da gerçekleşmesinden korkulan şiddet olayları, kökleri zayıf Rus cemaatlerinde göçü, derinlere kök salmış Rus cemaatlerindeyse merkezi denetimin yeniden tesis edilmesi ya da ülkesel özerklik taleplerini teşvik edecektir. Ruslara yönelen gayri resmi husumet, şiddet tehdidi olmasa da aynı etkiyi yaratabilir. Rus karşıtı tavırlar ve uygulamalar, Ruslar ile yerli milliyetlerin birbirinden son derece ayrı, bölünmüş oldukları, Rusların buradaki hakimiyetinin klasik sömürgeciliğe daha yakın bir nitelik taşıdığı dikkate alınırsa özellikle Orta Asya'da önemlidir. Büyük soru işareti kuzey ve doğu Kazakistan'dır; aynı bölünmüşlük ve yarı sömürge durumu burada da mevcuttur, ama Rus nüfus burada daha derinlere kök salmıştır, tarihi on dokuzuncu yüzyıl sonlarında kırsal kesimin geniş çaplı bir biçimde sömürgeleştirilmesine uzanmaktadır. Kazakistan'daki Ruslar bu bakımdan Cezayir'deki sömürge yerleşimcilerine benzetilebilir,⁷⁰ Orta Asya kentlerindeki Rusları ise sömürgelerde, kökleri derinlere uzanan kırsal yerleşimleri olmayan kentli Avrupalılara benzetmek daha yerinde olabilir.

Rusların siyasal yeniden yapılandırmaya verecekleri tepkileri şekillendirmesi muhtemel bir başka etkenler kümesi de Rus karşıtı hislere, ulusal dillerin kullanılmasına ve yurttaşlık düzenlemelerine rağmen onları Sovyetler Birliği sonrası devletlerde kalmaya teşvik edebilecek olası ekonomik ve siyasal avantajlardır.⁷¹ Bu gibi avantajlar özellikle de Avrupa'yla ekono-

mik bütünleşme ve kamu düzeninin sağlanması, liberal kurumların tesis edilmesi açısından diğer halef devletlere kıyasla daha elverişli koşullara sahip oldukları düşünülebilecek Baltık devletleri açısından geçerlidir. .

Son bir etkenler kümesi de Rus devletinin, çeşitli Rus diasporası cemaatlerine yönelimi ve onlara karşı benimseyeceği politikalarla ilgilidir. Bu politikalar yalnızca Sovyetler Birliği sonrası devletlerde yurttaşlık, göç, yeniden iskan ya da bütünleşme konusunda yardım (konut, istihdam vs.) gibi meselelerde göçmenler ve mültecilere karşı benimsenecek “iç” politikaları değil, bu devletlere karşı izlenen, ya Rusların Rusya’ya gönderilmesini engellemeye ya da engellenemiyorsa Rusları düzenli bir şekilde göndermeye çalışan “dış politika” girişimlerini de kapsar. Rusya diaspora cemaatleri için, örneğin yurttaşlık meseleleri ve kültürel kolaylıklarla ilgili elverişli koşullar sağlanmasını müzakere ederek istikrarsızlık yaratması olası kitlesel bir Rus göçünü engellemeye çalışabilir. Rusya daha amansız bir tavırla, mülteci yaratan bir halef devletin, diyelim ki varsayımsal olarak radikal milliyetçiliğe kaymış bir Kazakistan’ın tamamında ya da bir bölümünde denetimi sağlamak üzere zorlayıcı diplomasiyi benimseyebilir ya da askeri güçlerle müdahalede bulunabilir.⁷² Genelde Rus devletinin çeşitli diaspora cemaatlerine karşı izleyeceği farklı politikalar, diaspora Ruslarının göç etme olasılığını farklı ölçülerde etkileyebilir.

Bu değerlendirmelere dayanarak farklı diaspora gruplarının Rusya’ya göç oranlarında keskin farklılıklar görmeyi bekleyebiliriz.⁷³ Orta Asya (Kazakistan dışında) ve Transkafkasya’da Ruslar, Rus olmayan ulusların milliyetçiliklerine ağırlıklı olarak muhtemelen göç ederek cevap vereceklerdir. Orta Asya’daki Rus nüfus geniş olsa da yalnızca kentlerdedir ve derinlere kök salmamıştır, karşı karşıya olduğu en büyük gayri resmi husumet de yerli milliyetlerden kaynaklanmaktadır. Transkafkasya’daki Rus nüfus küçüktür ve hızla daha da küçülmektedir. Yukarıda belirttiğimiz üzere daha 1980’lerde Orta Asya ve Transkafkasya’dan ciddi bir Rus göçü olmuş, göç oranları Sovyet otoritesinin çöküşünden bu yana artmıştır. Doğu ve Güney Ukrayna, Kuzey ve Doğu Kazakistan, Moldova, Dinyester’in doğusu, Kuzeydoğu Estonya gibi Rusların bölgesel olarak yoğunlaştığı, tarihsel olarak kök salmış olduğu bölgelerden göç oranları muhtemelen çok daha az olmaya devam edecektir. Buralarda büyük ihtimalle Rusların Rus olmayan ulusların milliyetçiliklerine kolektif siyasal karşılıklar verdiğini göreceğiz, bazı örneklerde görmeye başladık bile tabii. Baltık bölgesinde diğer yerler-

de orta ve uzun vadede ekonominin nispeten parlak bir görünüm sergilemesinin göç oranını sınırlaması beklenebilir.

Bu durum Sovyetler Birliği sonrasında Rus olmayan halef devletlerdeki yirmi beş milyon Rustan sadece küçük bir bölümünün (gerçi rakamsal olarak bakıldığında yine de büyük bir gruptur) gelecek birkaç yıl içinde Rusya'ya göç etmeye zorlanma ya da göçe başlama riskinin yüksek olduğu anlamına gelir. Rusya'ya yerleşmesi en muhtemel Ruslar Orta Asya (1989'da 3,3 milyon) ile Transkafkasya'daki Ruslardır (785.000). Bu insanların birçoğu zaten göç etmiştir (gerçi ne kadarının göç ettiğine dair elimizde kesin bir rakam bulunmamaktadır), en büyük akış şiddetin mahvettiği Tacikistan'dan yaşanmıştır.⁷⁴ Bu olası ve mevcut göçmen havuzu, Rusya'nın toplam nüfusunun yüzde 3'ünden daha azdır. Prensipde bu göçmen havuzunun ciddi bir bölümünün bile yeniden iskan edilmesi Rusya'nın yararına olabilir. Demograflar ve ekonomi planlamacıları yıllardır, Rusya'nın orta bölgelerinde kırsal nüfusun azalması, kalkınma projeleri için hedef olarak belirlenen bölgelerde işgücü açığının bulunması gibi kaygılar taşıyorlar. Ne var ki pratikte devletin demografik ve ekonomik ihtiyaçlara uygun bir yeniden iskan politikası gütmesi zor olacaktır. Orta Asya ve Transkafkasya'daki Rusların ciddi bir bölümünün Rusya'ya göç etmesi Rusya'nın yararına olmaktan çok Rus devletini muhtemelen ciddi bir sıkıntıya sokacaktır, ekonomik krizin yarattığı kargaşayı yaşayan, göç ya da mülteci akışı deneyimi hiç olmayan Rusya, ciddi bir mülteci ya da göçmen akışıyla başa çıkmaya büyük ölçüde hazırlıksızdır.

Böyle bir göç, orta Asya toplumlarında, birçok teknik mesleğin Rusların ya da Avrupalıların tekelinde ya da yarı tekelinde olduğu dikkate alınır-sa buralarda daha büyük bir sıkıntı yaratabilir. Son birkaç yıl içinde vasıflı uzmanların göç etmesi, işletmeleri zaten zora sokmuştur. Orta Asya'da Sovyetler Birliği sonrasında ortaya çıkan devletlerin yönetici elitleri daha fazla, daha ciddi zorlukların çıkmasından korktukları için Ruslara ve diğer Avrupalılara kalmaları çağrısında bulunmuşlar, onları kalmaya teşvik etmeye çalışmışlardır. Bu konuda ne kadar başarılı olacaklarını bekleyip görmek gerekiyor. Ruslar ve diğer Slavların bu ülkelerde kalmalarını sağlamak daha cazip yerleşim fırsatlarıyla karşı karşıya olanları (özellikle de Orta Asya'daki yerleşimleri hızla küçülmekte olan Almanları ve Yahudileri) tutmaktan kesinlikle daha kolay olacaktır. Bu devletlerde, birçok şey, hükümetlerin kamu düzenini koruma becerilerine ve genel toplumsal, siyasal atmosfere bağlıdır.

Rusların neredeyse tamamen Orta Asya'dan göç etmelerinden çok çok daha ciddi bir gelişmeyse, Rus olmayan devletlerde, Ukrayna ve Kazakistan'da Rusların yaşadığı kilit önemdeki bölgelerden kitlesel bir Rus göçü olmasıdır; 1989 itibarıyla Ukrayna'da yaşayan 11,4 milyon, Kazakistan'daki 6,2 milyon Rus toplam Rus diasporasının yüzde 70'ini oluştuyordu.⁷⁵ Bu topraklarda büyük, bölgesel olarak yoğunlaşmış, tarihsel olarak kök salmış cemaatleri bulunan Ruslardan göç edenlerin sayısı, (1) Ukrayna ve Kazakistan'da hükümet politikaları, halkın uygulamaları bugün olduğundan çok daha keskin bir Rus karşıtı yönelimi benimsemediği, (2) yoğunlaşan etnoulusal çatışma askerileşmediği ya da fiili şiddetle ya da şiddet tehdidiyle bağlantılı hale gelmediği sürece, büyük ihtimalle çok fazla olmayacaktır. Bu gibi gelişmeler çok kısa vadede ihtimal dahilinde görünmese de Sovyet devletinin sebep olduğu muazzam acılara dair etkisi çok güçlü hatıralar bulunduğu, bu hatıraların canlandırılabilceği, Rus yerleşimcilerin en azından Kazakistan örneğinde Rus devletinin projeleriyle kolaylıkla özdeşleştirilebileceği dikkate alınır, uzun vadede, özellikle Kazakistan'da bu gibi gelişmelerin ortaya çıkması gerçek bir ihtimal olarak değerlendirilmelidir.

Ukrayna ya da Kazakistan'dan Rusya'ya geniş çaplı bir göç beraberinde muazzam ekonomik sorunlar getirmenin yanı sıra siyasi istikrarı da bozabilir. Rusların Rusya'ya (zorla göçmüş gibi sunulan) ılımlı ölçekteki göçü, Rus milliyetçilerinin ekmeğine şimdiden bol bol yağ sürmektedir. Yakındaki bu dış bölgelerde bulunan kilit Rus yerleşimlerinden çok daha büyük bir Rus göçü, özellikle de keskin bir Rus karşıtlığı gösteren devlet politikalarına ya da şiddet olaylarına, şiddet tehditlerine cevaben gelişen bir göç milliyetçileri daha da güçlendirecektir, mülteciler de "tarihsel olarak Rus" olduğunu iddia ettikleri toprakların denetimini geri almaya and içmiş radikal milliyetçilerin kilit seçmen tabanını oluşturabilir. Yukarıda iki dünya savaşı arası dönemde Macaristan dahil olmak üzere başka örneklerde gördüğümüz gibi yerlerinden, mülklerinden edilmiş mülteciler aşırı milliyetçi partilerin ve programların seçmen tabanlarını oluşturmuşlardır.

Sonuç

Sovyetler Birliği sonrası Avrasya, siyasal otoritenin yeniden kurulmasını, ülkesel sınırların yeniden çizilmesini ve nüfusların yeniden yapılanmasını

aynı anda beraberinde getiren, muhtemelen uzun sürecek siyasal bir yeniden yapılandırma sürecine girmiştir. Birden fazla koldan akan bu yeniden yapılandırma süreci, büyük ekonomik dönüşümlerle birlikte zaten hatırı sayılır bir göçe neden olmuştur ve hiç kuşkusuz çok daha büyük bir göçe, herhalde İkinci Dünya Savaşı'nın son bulmasından bu yana görülmemiş ölçekte bir göçe neden olacaktır. Bu göçlerin en büyüğü (birçok siyasal sonuca yol açanı) Sovyetler Birliği sonrası ortaya çıkan devletlerdeki Rusların Rusya'ya göçü olmuştur ve olacaktır. Bu sunumda, imparatorlukların son bulması sonrasında etnik ayrışmanın önceki örnekleri incelenerek bu göçe damgasını vurması muhtemel örüntüler ve dinamikler analitik olarak kavranmaya çalışılmıştır. Aşırı genellemeci açıklamalara ya da etnik ayrıştırmaya dair kehanetlere karşı bir tartışma geliştirilerek Sovyetler Birliği sonrası ortaya çıkan devletlerde Rusların karşı karşıya olduğu çok çeşitli, birçok biçimde ortaya çıkan koşulları ve onların bu koşullara verebileceği göç de dahil birden fazla biçim alabilecek çok çeşitli cevapları sistematik olarak değerlendirmek üzere daha incelikli, farklılıkları daha fazla dikkate alan bir yaklaşıma ihtiyaç olduğuna dikkat çekilmiştir.

Notlar

Bu sunum RAND'ın Mart 1993'te Lahey'de düzenlediği Eski SSCB'den ve Eski SSCB İçinde Göç Üzerine Konferans'ta sunulmak üzere hazırlanmıştır. Routledge tarafından *Ethnic and Racial Studies*'de yayınlanmış (18 no. 2, Nisan 1995), benim yazdığım *Nationalism Reframed* adlı kitapta ayrı bir bölüm olarak yer almıştır (Cambridge University Press, 1996). Routledge ve Cambridge University Press'in izniyle burada, üzerinde çok az değişiklik yapılarak bir kere daha basılmıştır.

- 1) Örneğin bakınız, Aristide R. Zolberg, "Contemporary Transnational Migrations in Historical Perspective: Patterns and Dilemmas", US Immigration and Refugee Policy içinde, yayına hazırlayan Mary M. Kritz (Lexington, Massachusetts: D. C. Heath, 1983); Aristide R. Zolberg, Astri Suhrke ve Sergio Aguayo, *Escape from Violence: Conflict and the Refugee Crisis in the Developing World* (New York: Oxford University Press, 1989); Michael R. Marrus, *The Unwanted: European Refugees in the Twentieth Century* (New York: Oxford University Press, 1985); Myron Weiner, "Security, Stability and International Migration" ve "Rejected Peoples and Unwanted Migrants in South Asia", ikisi de *International Migration and Security* içinde, yayına hazırlayan Myron Weiner (Boulder, Colorado: Westview, 1993).
- 2) Zhanna Zaiontkovskaia (yay. haz.), Byushii SSSR: Vnutrenniia Migratsiia i Emigratsiia (Moskova: Rosiiskaia Akademiia Nauk, 1992); G. C. Vitkovskaia, Vynuzh-

dennaia Migratsiia: Problemy i Perspektivy (Moskova: Rossiiskaia Akademiia Nauk, 1993).

- 3) Robert M. Hayden, "Constitutional Nationalism in the Formerly Yugoslav Republics", *Slavic Review* 51, no. 4 (1992): 654-673.
- 4) Bundan sonraki satırlarda, Rus olmayan cumhuriyetlerde kendilerini 1989 nüfus sayımında kendilerini Rus olarak tanımlayan 25 milyon kişinin yanı sıra, Rus olmayan halef devletlerde göçle ilgili benzer eğilimler göstermesi muhtemel bazı Rusofon nüfusları, en önemlisi de Slav olmayan halef devletlerde, 1989'daki sayımda anadillerinin Rusça olduğunu belirten yaklaşık 1,4 milyon Ukraynalı ve Belarus'u da içerdiği gerekçesiyle "Ruslar" terimini kullanacağım. [Hesaplamalar şuraya dayanarak yapılmıştır: *Gosudarstvennyi Komitet po Statistike, Natsional'nyi Sostav Naseleniia SSSR* (Moskova: Finansy i Statistika, 1991).]
- 5) Bunlara Rusya Federasyonu'ndaki özerk oluşumlarda yaşayan beş milyonu aşkın Rus da eklenebilir; 1989'daki nüfus sayımına göre bu özerk oluşumlarda Ruslar nüfusun yüzde 50'sinden azını oluşturuyorlardı. (Hesaplamalar şuradan yapılmıştır: *Natsional'nyi Sostav Naseleniia SSSR*, s. 34-38.) Ne var ki Rusya Federasyonu içindeki karmanın bozulması sorunu kendi başına bir analizi hak etse de bu sunumun sınırları dışında kalmaktadır.
- 6) İmparatorluk sonrasında etnik karmanın bozulmasına yol açan göçler elbette ki yalnızca ya da en önemlisi eski yönetici grupların göçünü kapsamaz. İnsanın Türkiye'nin kuzeydoğusundan Ermenilerin canice sürülmesini şöyle bir düşünmesi, Nazi rejiminin soykırım politikaları ve pratiklerinde yerinden etmenin merkezi önemi hakkında bir şey söylememesine yeter. Bu sunum eskiden baskın olan milliyetlerin göçüne odaklanıyor, çünkü bu göçler Sovyetler Birliği sonrası Rusların Rusya'ya göçüne en benzer göçlerdir; bu, olası çapı ve onunla bağlantılı tehlikeler yüzünden kendi başına araştırmayı hak eden bir olgudur.
- 7) Kemal Karpat, *An Inquiry into the Social Foundations of Nationalism in the Ottoman State* (Princeton: Center for International Studies, 1973), 106.
- 8) Marrus, *Unwanted*, s. 41.
- 9) Kemal Karpat, *Ottoman Population, 1830-1914: Demographic and Social Characteristics* (Madison: University of Wisconsin Press, 1985).
- 10) Joseph Rotschild, *East Central Europe Between the Two World Wars* (Seattle: University of Washington Press, 1974), 327; Karpat, *Ottoman Population*, s. 50-51.
- 11) A. A. Pallis, "Racial Migrations in the Balkans During the Years 1912-1924", *Geographical Journal* 66, no. 4 (1925): 316.
- 12) Marrus, *Unwanted*, s. 41.
- 13) Karpat, *Inquiry*, s. 1-2; Karpat, *Ottoman Population*, s. 65 ve devamı.
- 14) Stephen P. Ladas, *The Exchange of Minorities: Bulgaria, Greece and Turkey* (New York: Macmillan, 1932), 377 ve devamı.
- 15) Marrus, *Unwanted*, s. 42 ve devamı, 96 ve devamı.
- 16) Karpat, *Ottoman Population*, s. 71 ve devamı; Marrus, *Unwanted*, s. 45, 98 ve devamı.

- 17) Marrus, *Unwanted*, s. 102. Yunan-Türk nüfus mübadelesinin gönüllü değil de zorunlu bir nitelik taşımasından kimin sorumlu olduğu meselesi çok tartışmalıdır. Dengeli bir değerlendirme için bakınız Ladas, *Exchange of Minorities*, s. 335 ve devamı, 725.
- 18) Joseph B. Schechtman, *European Population Transfer 1939-1945* (New York: Oxford University Press, 1946), 493-494.
- 19) Alexandre Popovic, *L'Islam Balkanique: les Musulmans du sud-est europeen dans la periode post-ottomane* (Berlin: Osteuropa-Institut, 1986), 100.
- 20) Darina Vasileva, "Bulgarian Turkish Emigration and Return", *International Migration Review* 26 (1992): 348.
- 21) Schechtman, *European Population Transfers*, s. 488 ve devamı; Karpas, *Ottoman Population*, s. 61 ve devamı.
- 22) Karpas, *Ottoman Population*, s. 62 ve devamı.
- 23) Aktaran Schechtman, *European Population Transfers*, s. 490.
- 24) C. A. Macartney, *Hungary and Her Successors: The Treaty of Trianon and its Consequences, 1919-1937* (Londra: Oxford University Press, 1937), 20-26; A. J. P. Taylor, *The Habsburg Monarchy, 1809-1918* (Londra: Hamish Hamilton, 1948), 185 ve devamı.
- 25) Macartney, *Hungary and Its Successors*, s. 1; Istvan Mocsy, "Radicalization and Counterrevolution: Magyar Refugees from the Successor States and Their Role in Hungary, 1918-1921", doktora tezi, California Üniversitesi, Los Angeles, 1973, 2. bölüm; Rothschild, *East Central Europe*, s. 155.
- 26) Rothschild, *East Central Europe*, s. 155.
- 27) Mocsy, "Radicalization and Counterrevolution", s. 8-9.
- 28) Kalman Janics, *Czechoslovak Policy and the Hungarian Minority, 1945-48* (New York: Columbia University Press, 1982); Dariusz Stola, "Forced Migrations in European History", *International Migration Review* 26 (1992): 337; Laszlo Szoke, "Hungarian Perspectives on Emigration and Immigration in the New European Architecture", *International Migration Review* 26 (1992): 306.
- 29) Savaş döneminde Transilvanya'da Macar-Rumen nüfus mübadelesini dahil etmedim, çünkü bu topraklar savaş sonrasında Rumen denetimine geri verilmişti. (Bu mübadeleler hakkında bakınız Schechtman, *European Population Transfers*, s. 425 ve devamı.)
- 30) Mocsy, "Radicalization and Counterrevolution."
- 31) Age., s. 96 ve devamı.
- 32) Age., s. 9.
- 33) Age., 10. bölüm.
- 34) Age.
- 35) Etnik karmanın bozulması sürecinin Macarların da dahil olduğu en yakın aşaması hakkındaki değerlendirmem 1994 yazında ve 1995'te Sınır Ötesi Macarlar Bürosu yetkilileriyle yaptığım görüşmelere ve Ağustos 1995'te Romanya'da Cluj'da

(Transilvanya'nın en büyük şehrinde) etnik Macarlarla yaptığım tartışmalara dayanmaktadır.

- 36) Bakınız Szoke, "Hungarian Perspectives on Emigration and Immigration", s. 308.
- 37) Alfred Bohman, *Bevölkerung und Nationalitäten in Südosteuropa* (Köln: Verlag Wissenschaft und Politik, 1969), 36.
- 38) Robert A. Kann, *The Multinational Empire: Nationalism and National Reform in the Habsburg Monarchy, 1848-1918*, iki cilt (New York: Columbia University Press, 1950), ikinci cilt, s. 301 ve devamı; Walter Kuhn, "Das Deutschtum in Polen und sein Schicksal in Kriegs- und Nachkriegszeit", Werner Markert, *Polen* (Köln ve Graz: Bohlau, 1959); Werner Nellner, "Grundlagen und Hauptergebnisse der Statistik", Eugen Lember ve Friedrich Edding (yay. haz.), *Die Vertriebene in Westdeutschland* (Kiel: Ferdinand Hart, 1959), 1. cilt, s. 67.
- 39) Alfred Bohman, *Bevölkerung und Nationalitäten in der Tschechoslowakei* (Köln: Verlag Wissenschaft und Politik, 1975), 146.
- 40) Marrus, *Unwanted*, s. 74.
- 41) Bazı Südet Alman milliyetçileri kesinlikle Almanya'ya göç etmişler, burada Weimar milliyetçi sahnesinin bir parçası haline gelmişler, yelpazenin aşırı ucunda Südet Alman topraklarının Reich'a katılması çağrısında bulunan irredantist bir seferberliğe girişmişlerdir. Fakat bunları sayıları azdı ve Weimar siyaseti üzerinde pek dikkate alınabilir bir etkileri yoktu. Radikal göçmen milliyetçiler Nazi döneminde anavatanın milliyetçi arenasında çok daha önemli aktörler olmuşlardı; bakınız Ronald M. Smelser, *The Sudeten Problem, 1933-38: Volkstumspolitik and the Formulation of Nazi Foreign Policy* (Folkestone, UK: Dawson, 1975), özellikle s. 29 ve devamı.
- 42) Eugene M. Kulischer, *Europe on the Move: War and Population Changes, 1917-47* (New York: Columbia University Press, 1948), 175; Richard Blanke, *Orphans of Versailles: The Germans in Western Poland, 1918-1939* (Lexington, Kentucky: University of Kentucky Press, 1993), 32 ve devamı.
- 43) Martin Broszat, *Zweihundert Jahre deutsche Polenpolitik* (Frankfurt: Suhrkamp, 1972), 212.
- 44) Schechtman, *European Population Transfers*, s. 259 ve devamı; Broszat'ta biraz daha yüksek tahminler verilmiştir, *Zweihundert Jahre deutsche Polenpolitik*, s. 212.
- 45) Schechtman, *European Population Transfers*, s. 261.
- 46) Blanke, *Orphans of Versailles*, s. 34.
- 47) Bohman, *Bevölkerung und Nationalitäten in der Tschechoslowakei*, s. 39 ve devamı; Rothschild, *East Central Europe*, s. 78-81; Ronald M. Smelser, *The Sudeten Problem, 1933-38: Volkstumspolitik and the Formulation of Nazi Foreign Policy* (Folkestone, UK: Dawson, 1975), 8-9.
- 48) İki savaş arası dönemde Macaristan ise esasen savaş öncesi Macaristan'ın (epey) küçülmüş ve değişmiş bir versiyonuydu; önemli bir anlamda "aynı" devletti. Başka nedenlerin yanı sıra, bu yüzden de halef devletlerden etnik Macarların bakiye Macaristan'a göç etmesinin, hiç kuşkusuz, etnik Almanların bakiye Avusturya'ya göç etmesinden çok daha anlaşılır bir yanı vardır.

- 49) Bohman, *Bevölkerung und Nationalitäten in der Tschechoslowakei*, s. 117.
- 50) Broszat, *Zweihundert Jahre deutsche Polenpolitik*; Hans-Ulrich Wehler, "Polenpolitik im Deutschen Kaiserreich", *Kriesenherde des Kaiserreichs*, ikinci basım, yayına hazırlayan H. U. Wehler (Gottingen: Vandenhoeck and Ruprecht, 1979); Richard Blanke, *Prussian Poland in the German Empire (1871-1900)* (Boulder, Colorado: East European Monographs, 1981).
- 51) Blanke, *Orphans of Versailles*.
- 52) Schechtman, *European Population Transfers*, s. 259-60.
- 53) Schechtman, *European Population Transfers*, s. 48-65.
- 54) Nellner, "Grundlagen und Hauptergebnisse der Statistik", s. 122 ve devamı.
- 55) Jürgen Pusskepeleit, "Zugangsentwicklung, Ungleichverteilung und ihre Auswirkungen auf die Kommunen", *Westwärts-Heimwärts? Aussiedlerpolitik zwischen "Deutschtümelei" und "Verfassungsauftrag"* (Bielefeld: AJZ, 1990), 165.
- 56) Almanca kullanımda *Aussiedler* (doğu Arupa ve eski SSCB'den gelen etnik Almanlar) ile *Übersiedler* (Doğu Almanya'dan Batı Almanya'ya göç etmiş Almanlar) ayrımı vardır. *Spataussiedler* ("geç iskancılar"), doğu Avrupa ve eski SSCB'den yakın dönemde, İkinci Dünya Savaşı sonrasında bu topraklardaki Almanların göçünden yıllarca sonra gelen Almanları ifade etmek için kullanılır.
- 57) Bakınız benim yazdığım *Citizenship and Nationhood in France and Germany* (Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1992), 168 ve devamı.
- 58) Aristide Zolberg, "The Formation of New States as a Refugee-Generating Process", *Annals of the American Academy of Political and Social Science* 467 (1983): 37.
- 59) Vasileva, "Bulgarian Turkish Emigration and Return."
- 60) Barbara Anderson ve Brian Silver, "Demographic Sources of the Changing Ethnic Composition of the Soviet Union", *Population and Development Review* 15 (1989): 640-642. Göçle etnik karmanın bozulması başka milliyetler açısından da geçerli olmuştur. Örneğin otuz yıl boyunca Gürcistan ve Azerbaycan'dan Ermenilerin Ermenistan'a ciddi bir göçü olmuştur, Gürcistan ve Ermenistan'dan Azeriler de Azerbaycan'a ılımlı düzeyde göç etmiştir. Bu milliyetler açısından, 1988'de Ermeni-Azeri etnik şiddet olaylarının patlak vermesi sonrasında son birkaç yılda gerçekleşen mülteci akını Transkafkasya'da etnik karmanın bozulması yolunda uzun zamandan beridir var olan eğilimi güçlendirmiştir [age., 638-640; Brian Silver, "Population Redistribution and the Ethnic Balance in Transcaucasia", *Transcaucasia: Nationalism and Social Change* içinde, yayına hazırlayan Ronald Grigor Suny (Ann Arbor: Michigan Slavic Publications, 1983), 377.]
- 61) Zhanna Zaionchkovskaia, "Effects of Internal Migration on the Emigration from the USSR", *RAND Conference on Perspective Migration and Emigration from the Former Soviet Union* (Santa Monica, California: 17-19 Kasım 1991).
- 62) Sovyetler'in ilk dönemde izlediği korenizatsiia politikası ve onun ardından yüksek eğitimde ya da devlet kurumlarında istihdamda cumhuriyetlere isimlerini veren milliyetlerin gördüğü seçici muamele tarzlarıyla ilgili olarak bakınız Gerhard Si-

- mon, *Nationalism and Policy Toward the Nationalities in the Soviet Union* (Boulder, Colorado: Westview Press, 1991); Philip G. Roeder, "Soviet Federalism and Ethnic Mobilization", *World Politics* 43 (1991).
- 63) Gerçekten de karşılaştırmalı bir perspektiften incelendiğinde Sovyetler Birliği'nde Ruslardan "yöneten milliyet" olarak bahsetmek yanıltıcı olur. Ruslar, bazı bakımlardan kayırılan milliyetti, açıktır ki *Staatsvolk*, yani devlet sahibi milliyetti; ama Osmanlı döneminde Balkanlarda Müslüman Türklerin ya da Macarların Habsburg İmparatorluğu'nun son elli yılında imparatorluğun kendilerine düşen yarısında ya da I. Dünya Savaşı öncesinde Leh nüfusun ağırlıkta olduğu doğu Prusya'da Almanların olduğu anlamda yöneten milliyet değillerdi.
- 64) Zaiontkhkovskaia, "Effects of Internal Migration on Emigration."
- 65) Age.
- 66) Bu bölümde kısmen benim yazdığım şu makaleden yararlanılmıştır: "Political Dimensions of Migration from and among Soviet Successor States", *International Migration and Security* içinde, yayına hazırlayan Myron Weiner (Boulder, Colorado: Westview, 1993).
- 67) Bir özet için bakınız Paul Kolstoe, *Russians in the Former Soviet Republics* (Londra: Hurst, 1995).
- 68) 1911'de zaten bugünkü Kazakistan'ın kabaca üçte ikisini oluşturan bir bölgede yaşayan nüfusun yüzde 40 Avrupa Rusyasından gelmiş köylü yerleşimcilerdi. Oysa bugün Rus Orta Asya (bugünkü güney Kazakistan ve Orta Asya'daki diğer dört cumhuriyet) nüfusunun sadece yüzde 6'sı Rustur. Bakınız Richard Pierce, *Russian Central Asia, 1867-1917* (Berkeley: University of California Press, 1960), 137.
- 69) 1897'de etnik Ruslar Rus İmparatorluğu'ndaki dokuz Ukrayna eyaletinde nüfusun yüzde 12'sini, sanayileşmiş Donets bölgesinde, güney Ukrayna'nın başka bölgelelerinde nüfusun daha büyük bir bölümünü oluşturuyorlardı; bakınız Paul Robert Magocsi, *Ukraine: A Historical Atlas* (Toronto: University of Toronto Press, 1985), 18. harita hakkında yorum.
- 70) Yerleşimci sömürgeciliği hakkında bakınız Ian Lustick, *State-Building Failure in British Ireland and French Algeria* (Berkeley: Institute of International Studies, University of California, 1985).
- 71) Siyasal avantajlar derken, burada güvenliğin ya da istikrarın daha fazla olmasını anlıyorum.
- 72) Zorlayıcı diplomasi hakkında bakınız Myron Weiner, "Security, Stability and International Migration", s. 23-24.
- 73) Burada belirttiğimiz bağlamsal değişkenlerin yanı sıra halef devletlerin, buralardaki Rus nüfusun ve Rus devlet politikasının niteliklerini belirleyen bireysel bir dizi değişken de Rusların göçleri konusunda önemli belirleyici etkenler olacaktır. Bunlar arasında yaş, mesleki vasıflar, dil bilgisi, Rusya'daki aile bağlantıları vs. yer alır.
- 74) Son yıllardaki göç akışlarıyla ilgili istatistikler bürokratik prosedürlerden (yerel

makamlara yapılan kayıtlardan, mülteci ya da zoraki göçmen olarak özel statü sahibi olmak için yapılan başvurulardan) alınmıştır. Devletin silinip gitmesiyle birlikte birçok göçmen bu gibi prosedürlerden kurtulacaktır. İstatistikler göç akışını yalnızca kısmen, çoğu tahmine göre de akışın nispeten küçük bir bölümünü yakalayabilmektedir (Vitsovskaia, *Vynuzhdennaia Migratsiia*, s. 3).

- 75) Ukrayna örneğinde nüfus sayımından elde edilen rakamların kesinliği, rakamlar yuvarlak olarak en yakın yüzbine eşit kabulse bile tümüyle aldatıcıdır. Kazakistan'da Ruslar ve diğer Slavlar ile Kazaklar arasındaki sınırlar keskin olsa da, Ukrayna'da Ruslar ile Ukraynalılar arasındaki sınır böyle olmaktan çok uzaktır. Yasal yurttaşlıktan ziyade etnik milliyeti belirten terimler olarak "Rus" ve "Ukraynalı" sıfatları, sosyolojik bir bakış açısına göre, Ukrayna bağlamında derinden sorunludur; Ukrayna'da Rus ve Ukraynalılar arasındaki evlilik oranları son derece yüksektir, 1989 nüfus sayımında etnik milliyetlerinin Ukraynalı olduğunu belirtenlerin yaklaşık iki milyonu ana dilleri olarak ya da "rahatça hakim oldukları" ikinci bir dil olarak Ukraynaca konuşmadıklarını belirtmişlerdir. Birçoklarının pek dikkate alınmadığını düşündüğü bir rakamdır bu. (Dille ilgili veriler için bakınız *Gosudarstvennyi Komitet po Statistike, Natsional'nyi Sosta Nasalenii SSSR*, s. 78-79) Ukrayna'da Rusofon nüfustan farklı olarak öz bilince sahip bir etnik Rus nüfus ortaya çıkabilir, ama bu verili bir durum olarak ele alınamaz. Ukrayna'daki siyasi ayrılıkların etnik hatlardan ziyade dilsel hatlar doğrultusunda ilerleyeceği yolunda bir argüman için bakınız Dominique Arel, "Language and Group Boundaries in the Two Ukraines", *National Minorities, Nationalizing States, and External National Homelands in the New Europe* konferansına yapılmış sunum, 22-24 Ağustos 1994, Bellagio İnceleme ve Konferans Merkezi, İtalya.

13

SONUÇ

KAREN BARKEY VE MARK VON HAGEN

Yirminci yüzyılın sonunda başta Sovyetler Birliği ve Yugoslavya olmak üzere çok uluslu devletlerin dağılması ya da dağılma tehdidi altında olması, eski Sovyet bloku topraklarının büyük bir bölümünde yakın zaman önce hüküm sürmüş tarihsel, geleneksel ve toprakları bitişik hanedanlık imparatorluklarına, Habsburg, Osmanlı ve Rus imparatorluklarına duyulan ilgiyi canlandırmıştır. Bu imparatorluklar, ulus-devletin ve milliyetçiliğin “modern” siyasal örgütlenme biçimi olarak galebe çalmasından önceki devirlerde geniş topraklarını ve çeşitlilik gösteren halklarını yönetmek için yüzyıllar boyunca (farklı ölçülerde başarılı olmakla birlikte) çeşitli stratejiler geliştirmişlerdir. Üçü de I. Dünya Savaşı’nın felaket ortamında, modern milliyetçi hareketlerin meydan okumaları karşısında ayakta kalamamışlar, yerlerini orta Avrupa’nın doğusu, güneydoğu Avrupa ve Ortadoğu’da ulus-devlet modelinin benimsenmesine yönelik deneylere ya da Sovyetler Birliği örneğinde olduğu gibi hem anti-emperyalist sosyalist hareketlerin hem de Wilsoncu liberalizmin uygun gördüğü ulusal kendi kaderini tayin ilkesini benimseyen yeni bir çok uluslu varoluş biçimine bırakmışlardır.¹

I. Dünya Savaşı, geniş toplulukların ayrımcı tedbirlerle, sürülmelerle hatta cinayetlerle hedef alınması anlamında modern etnik temizlik uygulamasının başlangıcına tanıklık ettiyse de imparatorluklardan sonra icat olunan yeni devletler tek ulus/tek devlet idealinden hâlâ çok uzaktadı, hepsinin de artık “ulusal azınlıklar” olarak yeniden kavramlaştırılan geniş nüfuslarla uğraşması gerekiyordu. Milletler Cemiyeti, zamanının ve kaynaklarının büyük bir bölümünü, bu yeni düzenlemelerden kaynaklanan,

görünürde çetin ikilemleri aşmaya ya da hafifletmeye harcıyordu. Milletler Cemiyeti'nin başarısızlığına dair hislerimiz büyük ölçüde, örgütün yeni ulusal irredantizm güçlerini alt etmekteki, Avrupa'nın dört bir yanında basbayağı yabancı düşmanı ve şovenist ideologların iktidara yükselmesini önlemekteki beceriksizliğinden ileri gelmektedir. I. Dünya Savaşı ve ardından onun geride bıraktığı manzarada yaşanmış iç savaşlar devletlerin etnik temizlik politikaları izlemelerini meşrulaştırmış olsa da bu politikaların dünyanın bu bölgesinde görülmemiş bir canilik ve vahşilikle gerçekleştirilmesi II. Dünya Savaşı yıllarında oldu. Hitler ve Stalin bu «milliyet politikası»nın en coşkulu uygulayıcılarıydı, ama muzaffer Müttefik Devletler de savaş sonrası sınır düzenlemeleri ve nüfus mübadeleleriyle bu uygulamayı baş tacı etmişlerdi. Aynı muzaffer müttefikler, bugün geriye dönüp bakıldığında naiflikle Birleşmiş Milletler'i milliyetçilik ve etnik nefrete karşı kazanılan zafer olarak ilan etmişlerdi.

Bu bölgede milliyetçi fikirlerin, ulusal nitelik kazanan devletlerin uzun ve şiddet dolu bir tarihi olsa da² Sovyetler sonrası siyasete dair popüler akademik değerlendirmelerin, medyada yayınlanan görüşlerin birçoğu son dönemdeki olayları inatçı bir tavırla, zaman ve mekanda benzersiz olaylar olarak ele almaktadır; dahası devletlerin çöküşünde özerk bir güç olarak milliyetçiliğin rolünü aşırıya kaçan bir vurguyla resmetmekte, imparatorluklar sonrasında ortaya çıkan çatışmaları açıklamak için ilksel etnik nefrete başvurmaktadır. Katherine Verdery'nin hatırlattığı üzere bu değerlendirmeler, genellikle, masumca olsun olmasın analiz kılıfına bürünmüş ideolojilerdir; bu gibi ideolojilerin sıklıkla şiddetli çatışmaları hoşgören ya da körükleyen dış politikalarda somutlaştığı görülür.³ Elinizdeki kitap biraz da orta Avrupa'nın doğusu ve güneydoğu Avrupa'da devletlerin dağılmasının ulus-inşası siyaseti üzerindeki etkilerine dair genel geçer değerlendirmelere cevaben kaleme alındı.

Bu yazarları bir araya getirmekteki niyetimiz tarihsel sosyoloji ve kavramsal bakımdan zengin karşılaştırmalı tarih alanlarındaki akademik yazında bazı kilit meseleleri araştırabilmemizi sağlayacak karşılaştırmalı bir tarihsel çerçeve geliştirmektir. Bölgede kurulmuş olan büyük imparatorlukların tarihlerini yeniden değerlendirme ihtiyacı hissettik, çünkü ulus-devlet tarihsel ve sosyal bilimlerin örgütlenmesinde o kadar egemen bir konuma gelmişti ki akademisyenler imparatorlukların incelenmesine karşı önyargılı olma eğilimindeydiler.⁴ Ne var ki bölgedeki imparatorlukların

uzun ömürler sürmelerine karşın, ulus-devletin geleneksel imparatorluklar sonrasında bu bölgede nispeten kısa süren sicili genellikle etnik gruplar arası ilişkilerin yönetimi konusunda trajik hatalarla doluydu. Gelgelelim imparatorlukların tecrübelerini, ulus-devletlerin tecrübeleriyle karşılaştırma yönünde çaba gösterenler, imparatorluklar hakkındaki yazının, imparatorlukların o kadar uzun bir süre boyunca birçok etnik grubu nasıl idare ettiğini araştırmakta başarısız olduğu gerçeğiyle karşı karşıya kalırlar; bir şey daha vardır, geleneksel imparatorluklar bu karmaşık işi yüzyıllarca devam ettirmiş olsalar da karşılaştırmalı bir bakış açısıyla Sovyetler Birliği onlar kadar başarılı olamamıştır. Sosyal bilimcileri ulus-devletin “kendinden menkul” karakterini sorgulamaya, en azından tarihini yazmaya iten “dünya tarihiyle ilgili” başka kuvvetler, ekonomik ve siyasal bütünleşme yönündeki çabalardan, özellikle de Avrupa Birliği’nden,⁵ ayrıca İspanya’da Katalanlar, Kanada’da Quebec’liler olsun ayrılıkçı bölgesel hareketlerin canlılığını sürdürmelerinden kaynaklanmıştır.

Bu kitabı birkaç karşılaştırma eksenini etrafında örgütledik. Öncelikle üç geleneksel imparatorluğu Sovyetler Birliği’yle, onların bütünlüklerini korumaya ve çok uluslu toplumlara hükmetme çabalarının modern bir versiyonuyla karşılaştırıyoruz. Sovyetler Birliği’nin ideolojisi ve siyasal kurumları birçok bakımdan onu geleneksel imparatorluklardan ayırıyor, orası kesin; ama Sovyet devletinin varlığını sürdüren etnodemografik niteliği ve «milliyet politikası» da onu modern dönemin klasik ulus-devletlerinden ayırıyor, Osmanlı, Habsburg ve Rus imparatorluklarıyla Sovyet devleti arasında verimli karşılaştırmalar yapılabileceğini düşündürüyor. İkinci bir karşılaştırmalar dizisinde, çeşitli emperyal altı cemaatleri konu alınıyor; bu cemaatler en büyük karşılaştırma birimleri olan çok uluslu toplumları oluşturuyorlar. Örneğin etnik ve dini gruplara karşı izlenen politikaların çok geniş bir yelpazeye yayıldığını gözledik ve Rus İmparatorluğu’nda Yahudiler, Finler ve Lehler olsun, Osmanlı İmparatorluğu’nda Hristiyanlar, Yahudiler ve Müslümanlar olsun ya da Habsburg topraklarında Çekler, Macarlar ve Almanlar olsun bu çeşitliliği açıklayabilecek örüntüler olup olmadığını araştırdık. Örtük kalan üçüncü bir karşılaştırma, modern Batı Avrupa’daki, özellikle de kuramsal olarak ideal-tip konumuna yerleşmiş olan Fransa ve Britanya’daki devlet ve ulus-oluşumu örneklerini konu alıyor.⁶ Dördüncü, yine örtük olan bir karşılaştırmada ise bu cildin başlıca odak noktasında yer alan geleneksel imparatorluklar, Britanya ve Fransa’nın “klasik” sömür-

ge imparatorluklarıyla karşılaştırılıyor. İmparatorluklar ve emperyalizm hakkındaki literatürün geliştiği ölçüde, bu karşılaştırma bu iki imparatorluk için son derece geçerli. Son olarak imparatorluk sonrası ulus-inşası açısından önemli olan başka meselelerin altını çizmek için, belirli karşılaştırma çiftleri kuruluyor. Örneğin Osmanlı ve Habsburg imparatorluklarının, aralarında çekişme, hatta savaş konusu olan sınır nüfusları vardı. Bir zamanlar sınırın iki yanında da olmuş bu nüfuslar daha sonra birleşik ulus-devletlerin çekirdeği haline gelmişlerdi, elitleri, doğmakta olan ulusal siyasal kültürde iki farklı imparatorluk mirasını birleştirmek zorunda kalmıştı. Zaman içinde yine böyle bir karşılaştırma Osmanlı İmparatorluğu ile Sovyetler Birliği arasında yapılmıştır, ikisi de nüfuslarını bir toplum mühendisliği gerektiren dini (Osmanlı'nın milleti) ve ulusal (Sovyetlerin korenizatsiia) idari sistemlerle yönetiyorlardı. Sovyet sistemi bu politikayı Osmanlı elitlerinden çok daha yoğun bir biçimde izlemiş olsa da iki sistem de Habsburg ve Romanov imparatorluklarının idari uygulamalarından ayrılır.

Yazarların hepsi de savaş, milliyetçilik ve devlet değişkenlerini ele almış olsalar da kitabı oluşturan iki kısımda bu değişkenlerin ele alınma biçimleri birbirinden çok farklı olabilir. Örneğin ilk kısımda devlet kurmaya çalışan milliyetler devletlerin çöküşünün etkenleri olarak değerlendirilmiştir, ikinci kısımdaysa milliyetçiliğin devletin ve ulus-inşasının ideolojisi olarak bazı durumlarda işlediği görülebilir; ama başka yerlerde yine devlet kurmaya çalışan azınlık milliyetçiliği olarak imparatorluk sonrasındaki bu toplumların parçalanmasına katkıda bulunabilir. Savaş da bu kitaptaki analizlerde çok çeşitli biçimlerde ele alınmıştır. Elbette ki savaşlar uluslar kurabilir⁷, ulusal savunma ve ulusal bağımsızlık mücadelelerine dair efsaneler modern devletlerin ayakta kalmasını sağlayan vatansever retoriğin kurucu unsurlarıdır; ama devletlerin ulusal güvenlik adına nüfuslarını maruz bıraktığı sıkıntılar, yirminci yüzyılın modern savaşlarını sürdürmek için ihtiyaç duyulan kitlesel seferberlik, devletlerin çöktüğü bir bağlamı yaratmaktadır. Yine başka karmaşık biçimlerde, savaşlar, ülkelerin içinde, devam etmekte olan sosyal dönüşüm süreçlerini yoğunlaştıran ya da hafifleten, sosyal yapının önemli yönlerini, baskın ve tabi gruplar arasındaki ilişkileri değiştiren sonuçlar doğurabilir. Savaş yıllarında geçirdikleri dönüşümleri, çöküşlerinden önceki ekonomik ve siyasal modernleşmeleriyle karşılaştırdığımız Rus, Osmanlı ve Habsburg imparatorlukları açısından,

bunun kesinlikle geçerli olduğunu söyleyebiliriz.⁸ Öte yandan Sovyetler Birliği ve Yugoslavya çok uluslu devletler olarak büyük bir uluslararası savaşta dahil olmaksızın çökmüşlerdir, fakat her ikisi de çöktükleri günden beri kanlı çatışmalar içindedirler.

Her şeyden önce, popüler yazının büyük bölümünde rastlanmayan önemli bir kavrayışı, bazı toplumların dönüşümünde amillik, yapı ve tarihsel olumsuzluğun dinamik etkileşimi kavrayışının yerine koymak istiyoruz. Burada sunduğumuz makalelerde, ele aldığımız süreçlerin kilit aktörleri ve etkenleri olarak öne çıkanlar devletler ve onların yönetici elitleridir. Elbette ki devletlerin toplumlarını şekillendirme ya da onlara müdahale etme konusunda değişmez düzeyde bir özerklikle hareket ettiği varsayılmaz; cezadan muaf olarak, hiç tereddüt etmeden iradelerini yukarıdan, şekillendirilebilir bir topluma dayatan yekpare oluşumlar olarak da görülemezler. İlginçtir geleneksel imparatorluklar ve Sovyetler Birliği, milliyetçi ve sosyalist muhalefet sözcülerinin sonraki kuşaklara miras bıraktığı o katı feodal militarizm ve barbar despotizm şöhretine rağmen modern Batı Avrupa kriterleriyle değerlendirildiklerinde zayıf devletler olarak nitelendirilmelidirler. Devletin gücü burada topluma bürokratik olarak ne derece nüfuz edildiğiyle, ulusun tektip standart diller ve ortak piyasalarla siyasal olarak ne derece «verimli» olduğuyla, bütünleştiğiyle ve merkezileştiğiyle ölçülmüştür.⁹ Şurası kesindir ki bu dönüşüm eğilimleri, ister Osmanlı bürokrasisinin Tanzimat'ı ister Romanovların Büyük Reformları olsunlar geleneksel imparatorluklara geç gelmişler, gerilemekte olsalar da kök salmış elitlerin kararlı direnişiyle karşılaşmışlardır.

Geleneksel imparatorlukların ve Sovyetler Birliği'nin ayırt edici özelliğini nasıl anlıyor olursak olalım bugün hepsi de bölgede hâlâ yeterince anlaşılmamış ulus-devlet modelinin ve ulusal kendi kaderini tayin ilkesinin yenilgisine uğramış olmak gibi tarihsel bir akıbeti paylaşmaktadırlar. İmparatorlukların toprağa dayalı, çok etnili geniş bölgeleri korumakta nispeten başarılı olduğunu unutmamak gerekirse de çökmüş oldukları gerçeği tartışmalarımızda merkezi bir yer almaktan alıkonulmamalı. Alexander Motyl öncelikle Sovyetler Birliği ve Habsburg İmparatorluğu'na odaklanan bir karşılaştırma yaparak emperyal devletlerin siyasal ve bürokratik olarak aşırı genişlemeleri nedeniyle kaçınılmaz olarak çöktüğü argümanını ileri sürüyor; peki ama, bu Eski Rejimler'in geniş mirasları bir yana, çöküşlerinin farklı zamanlarda, farklı şekillerde gerçekleşmiş olmasını nasıl açıkla-

yacağız? Çöküşün içerden kaynaklandığı yönündeki bu kıskırtıcı varsayıma cevaben emperyal devletlerin çöküşe doğru izledikleri yollarda yalnızca benzerlikler değil, önemli farklılıklar da olduğunu, ayrıca uluslararası güçlerin çok önemli bir rol oynadıklarını görüyoruz. Geleneksel imparatorluklar her halûkârda çökmeye başlamadan önce yüzyıllar boyunca ayakta kalmışlardır, oysa Sovyetler Birliği'nin ömrü yalnızca 70 yıl olmuştur.

Ulusal fikirlerin işlevine dönersek, tartışmanın, milliyetçiliğin mi imparatorlukların dağılmasına yol açtığı, yoksa emperyal devletlerin dağılmasının mı “ezeli nefretlerin perdesini kaldırdığı” sorusu etrafında geliştiğini görürüz. İmparatorlukların gerilemesi ve çöküşü konusunda kitabımıza katkıda bulunan dört yazar, milliyetçiliğin yirminci yüzyılın başlıca ideolojik repertuarlarından biri olduğu yönünde bir fikir birliği ifade etmektedirler; böyle olduğu için de milliyetçilik Eski Rejimler'e meydan okuyanlar için elverişli olmuştur, ama hiçbir yerde imparatorlukların çökmesinin asıl sebebi olmamıştır. Ne var ki (Sovyetler Birliği de dahil olmak üzere) Eski Rejimler'in devlet güçlerinin, varoluşlarının son yıllarındaki sosyal, ekonomik ve siyasal gerilimleri yönetme becerisi anlamında gerilediği yönünde bir fikir birliği mevcuttur.¹⁰

Bu dönüşümlerde, ideolojiler ve kimliklerin nerede durduğıyla da ilgilendik, esasen ulusal ideolojiler ve kimliklere baktık, ama onlarla sınırlı kalmadık. Ele aldığımız dört devletin her biri, batı ve doğudaki ulusların (özellikle de Japonya'nın), kendi ilkelerine karşı hiç olmadığı kadar güçlü bir biçimde meydan okumasıyla karşı karşıya kalmışlarken, İngiltere, Fransa, Almanya, nihayetinde Amerika'nın başarılarının bazı bileşenlerini benimseme ihtiyacı duymuşlardı. Gösterdikleri çabalar, orduların yeni biçimlerde örgütlenmesinden tutun toplumun yerel yönetime daha fazla katılmasına izin vermeye, eğitimi ayrıcalıklı sınıfların ötesine taşımaya, ekonomik faaliyetleri piyasa etrafında örgütlemeye, yani kapitalizme varan bir çeşitlilik gösteriyordu. Hepsi de reformlar sırasında bütünlüklerini korumak, yöneticilere duyulan ulus-üstü sadakati feda etmeksizin meşruiyet zeminlerini dönüştürmek için hatırı sayılır çabalar gösterdiler. Geleneksel imparatorlukların hepsi de modern Avrupa'da milliyetçiliğin güçlü çekimine, ulus-devlet modelinin galebe çalmasına cevaben, rejimlerini, otokrasinin ayrıcalıklarından vazgeçmeksizin halk egemenliğinin meşruiyetine dayandırmak için yeni girişimlerde bulundular. Rus İmparatorluğu'nda 1897 nüfus sayımı Rusların imparatorluk nüfusunun yarısından azını gösteriyor

olsa da resmi milliyet reformcu bürokrasi tarafından teşvik edildi ve imparatorluk sarayı hızla kendini Ruslaştırdı. Habsburg İmparatorluğu'nda II. Joseph'ten itibaren hanedan merkezi idarenin Almanlaştırılmasına girişti ve Alman olmayan topraklarda yeni yerel yönetim biçimlerine izin veriyor olsa da bir Alman yüksek kültürünü teşvik etmeye çalıştı. Osmanlılar da belki biraz önce bahsettiğimiz imparatorluklar kadar hevesle değilse de Türklüğün önemli unsurlarını içeren bir Osmanlı kimliği fikri geliştirdiler, ne var ki bu, imparatorluğun geniş toprakları üzerinde Türk olmayan ulusların ifade ettiği ulusal ayrımcılık hissini katmerlendirdi. Son olarak Sovyetler Birliği de son yıllarında tarihsel olarak yeni bir sosyal oluşumun, Sovyet halkının yaratılması borazanını çaldı; ama bu oluşum büyük ölçüde Rusça üzerinden işliyordu ve etnik Rusların kendilerine ait bir ulusal kimlik geliştirme çabaları açısından bir hayal kırıklığı yaratmış olsa da Sovyetler Birliği'nin Rus olmayan halklarının Ruslaştırılması olarak görülüyordu. O halde ele aldığımız dört örneğin her birinde imparatorluk elitleri ya da Sovyet elitleri bir yandan çok uluslu ya da ulus üstü uyum adına modern ulusal kimliklerin doğuşunu engelleyen politikalar izlerlerken, bir yandan da başka alanlarda ulusal ilkeye, devlet karşıtı ulusal hisleri teşvik edecek kadar prim vermişlerdir.

Geleneksel imparatorluklarda ve Sovyetler Birliği'nde devletin çöküşüyle ilgili karşılaştırmalı tarihsel perspektif, çöküşten sonra devlet ve ulus inşasını merkeze alan sonraki meseleler dizisine zemin sağlar. Tarihsel kayıtlar, imparatorluktan uluslaştırıcı devlete geçişte çok farklı deneyimler yaşandığını ortaya koymaktadır, ama bazı ortak noktalar verimli karşılaştırmalar yapmamızı sağlayabilecek kadar çok malzeme sunar. Yine değerlendirdiğimiz süreçlerde, birkaç düzeyde karşılaştırma yapılmıştır: ilki ve en belirginini, bu kitaptaki araştırmaların başlıca odak noktası olan geleneksel üç imparatorluktan sonra kurulan devletlerin ve Sovyetler Birliği'nin ulus-inşası çabalarının karşılaştırıldığı düzeydir; ikinci düzeyde, imparatorluk sonrası deneyimler Batı Avrupa devletlerinin izlediği yollarla karşılaştırılmıştır; üçüncü olarak imparatorlukların çöküşünden doğan ulus-devlet projeleri sömürge imparatorluklarının çöküşünden doğan ulus-devlet projeleriyle karşılaştırılmıştır; son olarak birkaç yazar imparatorlukların kendi aralarında, imparatorlukların yerine kurulan ulus-devletlerin ya da uluslaştırıcı devletlerin kendi aralarında karşılaştırmalar yaparak yönetim kalıplarında süreklilik ya da kesintilere işaret eden unsurları değerlendirmişlerdir.

Kitabımızın temelinde yatan dönüşüm süreçleri uluslararası sistemde büyük dönüşümlerin olduğu bir dönemde, genel bir ulusal, sosyal, siyasal devrim bağlamında gerçekleşmiştir. Geleneksel üç imparatorluk onları batıdaki daha gelişmiş rakipleriyle karşı karşıya bırakan bir savaş sırasında yıkılmışlardır, Sovyetler Birliği'nin çöküşüyle de Sovyet olmayan dünyanın belirlediği uluslararası rekabet koşulları arasında ölümcül bir bağ görülebilir.¹¹ Rogers Brubaker da geleneksel imparatorlukların dönüşümüyle ilgili tartışmasını savaş, etnik ayrışma ve ulus-inşası arasındaki ilişkilerin çerçevesine oturtuyor. Bu ilişki ele aldığımız örneklerin her birinde mevcuttur, ama her birinde farklı sonuçlar doğurmuştur. Brubaker Balkan Müslümanlarının, Macarların ve Almanların Osmanlı, Habsburg ve Alman imparatorluklarından göçlerini karşılaştırıp analitik ilkeler belirledikten sonra bunları Sovyetler Birliği sonrasında ortaya çıkan devletlerdeki Rusların Rusya Federasyonu'na göçüne uyguluyor. İmparatorlukların gerilemeleri sırasında başlamış bu süreçlerin uzun vadeli, uzun sürecek yönleri birçok bakımdan bugün de varlığını sürdürmektedir. Bir nüfus ne kadar homojen olursa ulus-inşası o kadar kolay olur; homojenlik en çabuk savaş zamanında sağlanır, çünkü yirminci yüzyılda savaş sırasında izlenen politikalar genellikle zorla göçü ya da grupların düpedüz ortadan kaldırılmasını içermiş, hatta savaş tehdidi bile bir etnik temizlik gerekçesi oluşturmuştur. Habsburg, Osmanlı ve Romanov hanedanlarının yönettiği topraklar böyle bir şiddete yabancı değildi. Emperyal devletlerin etnodemografik cerrahiyi, bir yönetim tekniği olarak ne derece kullandıkları, böylece çöküşleri sonrasında ortaya çıkan etnik şiddet patlaması ortamının yaratılmasından ne derece sorumlu oldukları soruları da bununla ilgili bir meseledir. Eski rejimlerin yalnızca kurumsal miraslarına değil, bu rejimlerden çıkış koşullarına, dış güçlerin, genel olarak uluslararası camianın müdahalelerine de bakmamız gerekir.

Brubaker dönüşüm süreçlerinin sonuçlarının büyük bir çeşitlilik gösterdiğini vurgular, kitaba katkıda bulunan diğer yazarların makalelerine dair tartışmamızda vurgulamak istediğimiz bir temadır bu. Daha temel farklılıkların bazılarını açıklamaya nereden başlayabiliriz? Tarihsel olarak imparatorluklardan ve Sovyetler Birliği'nin son bulmasından sonra ortaya çıkan devlet ve ulus-inşası süreçleri ile batı Avrupa'da bilinen devlet ve ulus oluşumu süreçleri arasında elitlerin nitelikleri ve ortaya çıkış tarihleri itibarıyla büyük farklar vardır. Bütün devletlerin topraklarını bütünleştir-

mek için benzer eylemlere girişmesi, ulus-inşasıyla uğraşması gerekmiştir, orası kesin, ama Avrupa devletleri, orta Avrupa'nın doğusu ve güneydoğusu ile Ortadoğu'daki devletlerin tersine bir gecede çok uluslu bir devletin çöküşü sonucu kurulmamışlardır; bilakis yönetimlerini pekiştirmeleri, uluslarını bu yönetim etrafında toplamaları yüzyıllar almıştır.¹² Devlet inşası genellikle ulus-inşasından önce gelmiştir, oysa kitabımızın ikinci yarısında değerlendirdiğimiz imparatorluk sonrası elitler devletlerini bir gecede pekiştirmek, uluslarını bir gecede kurmak zorunda kalmışlardır ve çok elverişsiz koşullarda bunu gerçekleştirmişlerdir. İmparatorluk sonrası süreçlerin aciliyeti, akademisyenleri, aktörlerin olası eylem tercihlerini bir çerçeveye oturturken tesadüfün rolünü vurgulamaya teşvik etmiştir.

Batı Avrupa'daki devlet ve ulus inşası süreçleri ile doğu ve güneydoğu Avrupa'daki aynı süreçler arasındaki büyük ve konumuzla doğrudan ilgili bir başka farklılık ise devlet ile toplum arasındaki etkileşimin niteliğidir. Batı Avrupa'da ulus inşası süreci demokratikleşmeyle el ele ilerlemiştir, demokratikleşme ulus inşasının süreklilik gösteren, tedricen gelişen ve her zaman çekişme konusu olan uzantısı olmuştur.¹³ İmparatorluk sonrası ortamlarda, muhafazakar, genellikle de aristokrat ya da korporatist elitler yönetmeye devam ederken, sivil cemiyetler ya zar zor tesis edilmişlerdi ya da büyük ölçüde taklit edilmişlerdi. Batı Avrupa'da ise ulus inşası süreci devletler ile toplumlar arasındaki sürekli bir müzakerenin bir ürünü olarak görülebilir, burada değerlendirdiğimiz devletlerde ulus-inşası süreci büyük ölçüde yukarıdan, sosyal grupların ve kurumlarının pek az katkıda bulunmasıyla gerçekleşmiştir. Bu ulus-inşası örüntüsünün sonuçları, bugün, ulusluğun nispeten kırılğan, değişken ve dalgalanan tanımlarında, ortak bir projede bir birlik hissinin yokluğunda, bu toplumların komünist ya da milliyetçi ideolojilerin özellikle militan biçimlerini cazip bulmaya açık olmasında görülebilir.

Doğu Avrupa'daki ve Ortadoğu'daki imparatorluk sonrası devletlerin deneyimleri batı Avrupa'nın izlediği yolla önemli farklılıklar gösteriyorsa, o halde sömürge imparatorluklarının, özellikle de İngiliz ve Fransız örneklerinin dönüşümlerinin tarihi verimli karşılaştırmalar yapmamız için başka imkanlar sunuyor olabilir. Hobsbawm, sömürge imparatorluklarının, bu kitabın odak noktasındaki geleneksel imparatorluklardan hayli farklı olduğunu savunuyor; yine de imparatorluk sonrası ve sömürge sonrası elitlerin niteliklerinde ortak noktalar gözleyebiliriz. Her iki örnekte de yeni devlet-

lerin liderleri, çok uluslu (yabancı anlamında) yönetime muhalefetleriyle tanımlanan, ateşli milliyetçilikleriyle, son derece seferber olmuş, harekete geçmiş bir nüfusa hitap etmiş devrimciler olmuştur. Bu liderler, yeni ve farklı bir gelecek kurabilmek, «yabancı» yönetimden ya da «yabancı» nüfuzundan özgürleşmiş yeni bir ulus inşa edebilmek için emperyal olanı kötüleyen bir ulusal ezilme, zulüm ve özgürleşme söylemi benimsemişlerdir. Milliyetçi devrimcilerin ulus-kuruculara dönüşmesi, batı Avrupa'nın deneyimlediği bir şey değildi kesinlikle, ama batı Avrupalı sömürge imparatorluklarının yıkılması sonrasında kurulan ülkelerin yaşadığı bir deneyimdi.

Gelgelelim geleneksel imparatorluklar sonrasında kurulan devletlerle sömürge imparatorlukları sonrasında kurulan devletler arasındaki benzerliklerin sınırlarına ulaştığı nokta burasıdır. Bunun nedeni de Hobsbawm'ın savunduğu üzere geleneksel imparatorlukların, aslında birçok örnekte “apaçık mirasçıları” olduğu gerçeğinin onların dağılmasını kolaylaştırmış olmasıdır; oysa sömürge imparatorlukları sömürgelerde önceden var olan siyasal düzenlemelerin büyük bir bölümünü yeniden yapılandırmışlardı, öyle ki sömürgelerin çözülmesi sonrasında geriye belirgin mirasçılar kalmamıştı. Genelde Afrika ve Asya'daki sömürge sonrası devletlerin sırtına, önceden var olan sınır çizgilerine pek benzemeyen ülkesel ve sosyal sınırların yükü bindirilmişti; Hindistan gibi nispeten “başarılı” bir örnek bile Britanya'dan bağımsızlığını kazandığından beri iki kez bölünmüş, bir iç savaş yaşamıştır (Pakistan ve Bangladeş), hâlâ da cemaatler arası ve dinsel çatışmalarla cebelleşmektedir. Bizim incelediğimiz imparatorluklar arasında Habsburg örneği bağımsız bir devlet olarak var olmaya geçiş için en elverişli koşulları sunuyordu, Çekler ve Macarlar nispeten oturmuş tarihsel sınırları, hatta deneyimli elitleri olan uluslar olarak öne çıkıyordu; Rus İmparatorluğu'nda Finler herhalde halef devletlerin en başarılı olanıydı, Osmanlı İmparatorluğu'nda ise en başarılı halefler Yunanlar oldu. Fakat burada bile tarihsel sicil önümüze çok geniş bir sonuçlar yelpazesi çıkarır. Osmanlı'nın çöküşünden sonraki ilk yıllarda Arap ulusları pek başarılı olamadı, tıpkı Romanovlar sonrası dönemde Ukrayna ve Orta Asya'daki nüfuslar gibi. Bu örneklerde, topraklar üzerinde fikir birliğine varmak ya da yeni uluslaştırmacı elitlerin hazırlanması yoluyla başarılan çok daha az şey oldu.

İmparatorluk sonrası ulus kurucuların milliyetçi ve uluslaştırmacı söylem repertuarları dikkat çekici bir benzerlik göstermiş olsa da aslında impara-

torluk sonrası ve sömürge sonrası dönüşümlerin sonuçlarında çok büyük bir çeşitlilik gözlenir. Bunun nedeni büyük ölçüde, bu iki farklı imparatorluk tipinin geriye çok farklı miraslar bırakmış olmasıdır. Bu kitaba katkıda bulunanlar bu kıyaslama hattını daha ileriye götürmemiş olsalar da sömürge yönetimi ile geleneksel emperyal yönetim arasında, imparatorluk sonrası ulus-devlet inşasını dikkate alan sağlam analitik karşılaştırmaların hayli değerli olacağı açıktır. Bu iki imparatorluk tipinin yönetimleri ve idari uygulamaları bakımından ne gibi farklılıklar gösterdikleri, nasıl dağıldıkları ulus-devlet oluşumuna ilişkin bilgilerimizi rafine bir hale getirmemizi sağlayabilir. Ayrıca bu meselelerde yaklaşımlarımızı, emperyal yönetimin yapısal karmaşıklıklarının analizine dayandırmaksızın bir söylem analiziyle sınırlandırmamızın da zayıf bir yaklaşım olduğunu düşündürür.

Son olarak bazı yazarlar imparatorluk ile ulus arasında süreklilik göstermesi olası özellikleri aydınlatmak için imparatorluklar ile halef devletler arasında kıyaslamalar yapmışlardır. Süreklilikler kendilerini birçok düzeyde gösterir: Daha doğrudan gözlenebilen altyapı mirası, idari-bürokratik miras ve o kadar kolay tanımlanamayan siyasal, kültürel süreklilikler. Şerif Mardin'in Osmanlı İmparatorluğu'nun Türkiye Cumhuriyeti'ne dönüşümünü incelediği çalışmasında yaptığı üzere, sürekliliğin izini emperyal merkezler ile onlardan geri kalan bakiye devletler arasında sürmek herhalde çok daha kolaydır. Mardin bu gibi sürekliliklerin dosdoğru birer hat oluşturmadıklarını, iniş çıkışlar yaptıklarını, zikzaklar çizdiklerini gösteriyor. Nihayetinde bir bakiye devlet geçmişini tamamen reddedemez, en azından bunu yapmaya çok uzun süre devam edemez. Yeni Rus devletinin kendisinden önceki Sovyet devletinin miras bıraktıklarıyla ilişkisinde bu gibi örüntüler belirmeye başlamıştır. Uluslaştırma projesi bağlamında o kadar siyasallaşmış olmayan bazı emperyal yönetim alanları bakiye halef devlette neredeyse bozulmamış bir biçimde devam edebilir, yerel yönetimler, maliye, hatta diplomatik hizmetler bu alanlar arasında sayılabilir. Ne var ki yeni elitlerin uluslaştırma gündemleri açısından daha merkezi önem taşıyan başka bazı alanlar, kültür olsun, eğitim olsun, din olsun, bir devletten diğerine kolayca aktarılmayacaktır. Asıl önemli olan şudur: Yeni elitlerin imparatorluğun miras bıraktığı şeylerin hepsini kabul etmelerinin ya da reddetmelerinin tarihsel bir garantisi yoktur, yine de bunlar üzerine kafa yordüğümüzda beliren büyüleyici örüntüler vardır, bunlar yapıların dayattığı sınırlamalar ile siyasi çekişmeler, amillik ve tesadüf arasındaki

etkileşimin sonuçlarıdır. İmparatorlukların çöküşü, imparatorluklar sonrasında devletler ve ulusların inşasıyla ilgili araştırmalardan alınacak bir ders varsa o da kesinlikle budur.

Notlar

- 1) Arno J. Mayer, *Wilson vs. Lenin: Political Origins of the New Diplomacy, 1917-1918* (New York: Meridian Books, 1964).
- 2) Rogers Brubaker, "National Minorities, Nationalizing States, and External National Homelands in the New Europe", *Daedalus* 124, no. 2 (1995): 107-32.
- 3) Bu yaklaşıma getirilen son dönemdeki en keskin eleştirilerden biri: Katherine Verdery, "Nationalism and National Sentiment in Post-Socialist Romania", *Slavic Review* 52, no. 2 (1993): 185-196.
- 4) Sosyal bilimlerin ulus-devlet ilkesine göre düzenlenmesiyle ilgili bir şikayet için bakınız Michael Mann, *The Sources of Social Power: A History of Power from the Beginning to A. D. 1760* (Cambridge: Cambridge University Press, 1986).
- 5) Michael Geyer, "Historical Fictions of Autonomy and the Europeanization of National History", *Central European History* 22 (1989): 316-343.
- 6) Gianfranco Poggi, *The State: Its Nature, Developments and Prospects* (Stanford, California: Stanford University Press, 1990).
- 7) Charles Tilly, "Reflections on the History of European State-Making", aynı yazarın yayına hazırladığı *The Formation of National States in Western Europe* içinde (Princeton: Princeton University Press, 1975), 73-76.
- 8) Norman Stone, *The Eastern Front, 1914-1917* (Londra: Hodder and Stoughton, 1975), 285.
- 9) Poggi, *The State*; Anthony Giddens da *The Nation-State and Violence* adlı kitabında bu süreçleri tartışır.
- 10) Emperyal gerilemeyle ilgili fikir birliğine zaman zaman karşı çıkmıştır. Habsburg İmparatorluğu'nun son yıllarındaki ekonomik gücüyle ilgili olarak bakınız David F. Good, *The Economic Rise of the Habsburg Empire, 1750-1914* (Berkeley: University of California Press, 1984). Rus İmparatorluğu'nda savaştan önceki son on yılın daha "iyimser" bir okuması için bakınız Arthur Mendel'in tarih yazımını değerlendirdiği denemesi "On Interpreting the Fate of Imperial Russia"ya bakınız, T. Stavrou (yay. haz.), *Russia under the Last Tsar* içinde (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1969), 13-41.
- 11) Theda Skocpol, *States and Social Revolutions* (Cambridge: Cambridge University Press, 1979), Fransız, Rus ve Çin devrimlerine ilişkin açıklamalarında uluslararası ve ülke için süreçlerin kesişmelerini aktarır.
- 12) Bakınız Daniel Chirot, "Nationalist Liberations and Nationalist Nightmares: The Consequences of End of Empires in the Twentieth Century", Beverly Crawford,

Markets, States, and Democracy: The Political Economy of Post-Communist Transformation (Boulder: Westview, 1995), 43-68.

- 13) Charles Tilly, *Popular Contention in Great Britain, 1758-1834* (Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1995); aynı yazar, *Coercion, Capital and European States, 990-1990 AD* (Oxford: Blackwell, 1990).

Kitap ve Editörler

Sovyetler Birliği'nin modern zamanlarda çöken büyük, geniş topraklara yayılan çok uluslu imparatorlukların ilki olduğunu söylemek pek mümkün değildir. Ironiktir, SSCB'nin kendisi böyle bir çöküşün, Rus İmparatorluğu'nun çökmesinin doğrudan sonucudur. Rus İmparatorluğu da Habsburgların Avusturya-Macaristan İmparatorluğu ve Osmanlı İmparatorluğu gibi dönemin sıkıntılarından yakayı kurtaramayan imparatorluklarından biriydi.

Elinizdeki iddialı ve önemli kitap siyaset bilimi, tarih ve tarihsel sosyoloji alanlarında faaliyet gösteren en tanınmış akademisyenlerin bir kısmını, imparatorlukların gerileme ve çöküş nedenlerinin incelenmesi amacıyla bir araya getiriyor. Yazarlar kolaycı karşılaştırmalara karşı uyarılarda bulunurken, halihazırda devam eden olayların yakınlığından biraz geri adım atarak tarihsel öncüllerin olası anlamlarını değerlendirmeye davet ediyorlar.

İmparatorlukların gerilemesi kaçınılmaz mıdır yoksa bir tür emperyal kararlılık tanımsız bir süre boyunca korunabilir mi? Bu tür büyük ve karmaşık siyasi sistemleri yürütmek için gerek duyulan bürokrasilerin genişlemesi ekonomik ve siyasi durgunlukta ne gibi bir rol oynar? Merkez ile çevre bölgeler, baskın milliyet ile azınlıklar arasındaki "güç dengesi" nedir? İmparatorluklar ayak uydurmak için ne gibi mekanizmalar geliştirmeye meyleder ve bu mekanizmaların nasıl bir etkisi olur? Modernleşme imparatorlukların gerilemesi ve nihayetinde çökmesinin kaçınılmaz sebebi midir? Çöküş sonrasında siyasi, sosyal ve ekonomik yeniden yapılanma için imparatorlukların mirası da dahil ne gibi kaynaklar elverişlidir? Tam vaktinde yayınlanmış bu heyecan verici kitaba katkıda bulunanların ele aldığı önemli soruların sadece birkaçıdır bunlar.

Karen Barkey, Columbia Üniversitesi'nde sosyoloji profesörüdür. *Bandits and Bureaucrats: The Ottoman Route to State Centralization* (1994) ve *Empire of Difference: The Ottomans in Comparative Perspective* (2008) adlı kitapların yazarıdır. Columbia Üniversitesi Harriman Enstitüsü'nün başkanı ve tarih doçenti olarak görev yapan Mark von Hagen Arizona Eyalet Üniversitesi'nde Rus, Ukrayna ve Avrasya tarihi öğretmektedir. *Soldiers in the Proletarian Dictatorship: The Red Army and the Soviet Socialist State, 1917-1930* (1990) ve *Culture, Nation, Identity: the Ukrainian-Russian Encounter, 1600-1944* (Toronto, 2003) kitaplarının yazarıdır. Ayrıca Jane Burbank ve Anatoly Remnev'le birlikte *Geographies of Empire: Ruling Russia, 1700-1991* (Indiana, 2004) adlı kitabın editörlüğünü yapmıştır.

Katkıda Bulunanlar

Rogers Brubaker, Los Angeles'da California Üniversitesi'nde tarih profesörüdür.

Istvan Deak, 1964-1997 arasında Columbia Üniversitesi'nde doğu ve orta Avrupa tarihi üzerine çalışmış ve dersler vermiş, 1968-1979 arasında üniversitenin Doğu ve Orta Avrupa Enstitüsü'nün başkanlığını yürütmüştür.

E. J. Hobsbawm, Londra Üniversitesi Birbeck College'da tarih profesörü ve New School for Social Research'te siyaset ve toplumbilim profesörü olarak görev yapmış, özellikle sanayi kapitalizmi, sosyalizm ve milliyetçilik üzerine çalışmış, 1 Ekim 2012'de aramızdan ayrılmıştır.

Çağlar Keyder, Binghamton Üniversitesi ve Boğaziçi Üniversitesi'nde sosyoloji profesörü olarak görev yapmaktadır.

Şerif Mardin, Sabancı Üniversitesi'nde emeritus profesördür. Başlıca ilgi alanları İslam sosyolojisi, Osmanlı İmparatorluğu tarihsel sosyolojisi, siyaset sosyolojisidir.

Alexander J. Motyl, Rutgers Üniversitesi'nde siyaset bilimi profesörüdür.

Ronald G. Suny, Michigan Üniversitesi'nde Eisenberg Tarihsel Araştırmalar Enstitüsü başkanıdır.

Charles Tilly, Columbia Üniversitesi'nde Joseph L. Battenwieser Sosyal Bilimler Profesörü olarak görev yapmış, 2008'de hayata veda etmiştir.

Solomon Wank Franklin & Marshall College'da Lewis Audenreid Emeritus tarih profesörüdür.

Victor Zaslavsky, Leningrad Üniversitesi, California Üniversitesi, Stanford Üniversitesi'nde siyaset sosyolojisi profesörü olarak görev yapmış, 2009'da ölümden önce *Class Cleansing: The Massacre of Katyn* adlı kitabıyla Heinrich Böll Vakfı'nın Hannah Arendt Siyasi Düşünce Ödülü'nün kazanmıştır.

Farklılıklar İmparatorluğu

Karşılaştırmalı Tarih Perspektifinden Osmanlılar

Karen Barkey

Osmanlı İmparatorluğu, her yere yayılmış dinsel, dilsel ve kültürel farklılıkların damgasını vurduğu bir nüfus üzerinde meşru bir yönetim kurmanın en başarılı ve en uzun ömürlü örneklerinden biri olmuştur. Karen Barkey İmparatorluğun başarılarının ve nihayetinde çöküşünün hikâyesini yeniden anlatırken, Osmanlı tarihini karşılaştırmalı tarih ve tarihsel sosyoloji literatürüne çok başarılı bir biçimde yerleştiriyor. Osmanlı örneği imparatorluklar hakkında süren tartışmalarda hak ettiği yeri artık alacaktır. Bu kitap imparatorlukla ilgili akılcı tartışmalar yürütmek için mutlaka okunması gereken bir kitap olma niteliği taşıyacaktır.

Çağlar Keyder

İmparatorlukların nasıl kurulduğunu, nasıl serpilip geliştiğini, nasıl kaybolup gittiğini anlamak istiyorsanız Barkey'nin Farklılıklar İmparatorluğu'nu okuyun. Etkileyici bir manzara: Barkey'nin, Osmanlı'nın altı yüz yıllık tarihine inanılmaz derecede hâkim olduğunu; komşu imparatorluklarla yaptığı kıyaslamalarla analizlerini aydınlatırken ender rastlanan bir beceri gösterdiğini göreceksiniz. Bu kitap, cürekâr bir entelektüel girişimde bulunuyor; tamamına erdirilmiş bir girişim bu. Tarihsel sosyolojinin vaadini layıkıyla yerine getiriyor.

KAREN BARKEY - MARK VON HAGEN

İmparatorluk Sonrası

Sovyetler Birliği ve Rus, Osmanlı ve
Habsburg İmparatorlukları

Sovyetler Birliği'nin modern zamanlarda çöken büyük, geniş topraklara yayılan çok uluslu imparatorlukların ilki olduğunu söylemek pek mümkün değildir. İroniktir, SSCB'nin kendisi böyle bir çöküşün, Rus İmparatorluğu'nun çökmesinin doğrudan sonucudur. Rus İmparatorluğu da Habsburg İmparatorluğu ve Osmanlı İmparatorluğu gibi dönemin sıkıntılarından yakayı kurtaramayan imparatorluklardan biriydi.

Elinizdeki iddialı ve önemli kitap siyaset bilimi, tarih ve tarihsel sosyoloji alanlarının da faaliyet gösteren tanınmış akademisyenleri, imparatorlukların gerileme ve çöküş nedenlerinin incelenmesi amacıyla bir araya getiriyor.

İmparatorlukların gerilemesi kaçınılmaz mıdır yoksa bir tür emperyal istikrar tanım-sız bir süre boyunca korunabilir mi? Bu tür büyük ve karmaşık siyasi sistemleri yürüt-mek için gerek duyulan bürokrasilerin genişlemesi ekonomik ve siyasi durgunlukta ne gibi bir rol oynar? Merkez ile çevre bölgeler, baskın milliyet ile azınlıklar arasında-ki "güç dengesi" nedir? İmparatorluklar uyum sağlamak için ne gibi mekanizmalar geliştirmeye meyleder ve bu mekanizmaların nasıl bir etkisi olur? Modernleşme im-paratorlukların gerilemesi ve nihayetinde çökmesinin kaçınılmaz sebebi midir? Çö-küş sonrasında siyasi, sosyal ve ekonomik yeniden yapılanma için imparatorlukların mirası da dahil ne gibi kaynaklar elverişlidir? Bu sorular, bu heyecan verici kitaba katkıda bulunanların ele aldığı önemli soruların birkaçıdır.

E.J. Hobsbawm • Charles Tilly • Çağlar Keyder • Şerif Mardin • Alexander J. Motyl • Solomon Wank • Mark Von Hagen • Victor Zaslavsky • Karen Barkey • Istvan Deak • Ronald G. Suny • Rogers Brubaker

ISBN 978-605-5691-68-4

